

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

“PUL, KREDIT VA BANKLAR”

fanidan

2016/2017 o‘quv yili

uchun mo‘ljallangan

MA‘RUZA MATNI

Toshkent-2016

1-MAVZU: Pulning zarurligi, mohiyati, funktsiyalari va roli

1.1. Pulning vujudga kelishi va zarurligi

1.2. Pulning rivojlanish tarixi

1.3. Pulning funktsiyalari

1.4. Pulning turlariga umumiy tavsif

1.1. Pulning vujudga kelishi va zarurligi

Pulning vujudga kelishi kishilik jamiyati tsivilizatsiyasining buyuk kashfiyotlaridan hisoblanadi. "Pul" deb nomlangan maxsus tovarning paydo bo'lishi natijasida odamlar o'rtasida ayirboshlash bilan bog'liq ziddiyatlar va «ehtiyojlarning bir – biriga mos kelmasligi» kabi muammolar barham topdi.

Pulning vujudga kelishi, uning evolyutsion rivojlanishi, nazariyasi, mohiyati va funktsiyalari haqida xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar, nazariyachilar, mutaxassislar juda ko'p ilmiy asarlar, maqolalar va tadqiqot ishlari yaratgan. Hozirgi kunda ham ushbu jarayon davom etmoqda. Iqtisodiy adabiyotlarda pulning vujudga kelishi va uning hozirgi kundagi ko'rinishi haqida yagona yondashuv mavjud emas.

Pulning vujudga kelish sababini bilish uchun qadimda odamlar o'rtasida ro'y bergan ayirboshlash munosabatlarini amalga oshirish jarayoniga e'tibor qaratish lozim. Chunki, aynan mana shu tabiiy ayirboshlash jarayoni hozirgi kunda siz bilan biz kundalik hayotda va hisob – kitoblarda foydalanib kelayotgan pulning vujudga kelishiga zamin yaratgan. Xususan, pulning vujudga kelishiga quyidagi omillar asos bo'lib xizmat qiladi:

- qadimgi davrda odamlar o'z ehtiyojidan ortib qolgan iste'mol mahsulotlari turib qolmasligi va saqlashning imkoniyati bo'lmaganligi bois ularni o'zlariga yaqin yoki tanish odamlarga bergan, bu o'z – o'zidan odamlar o'rtasida stixiyali ravishda bir tomonlama ayirboshlash munosabatlari vujudga kelishiga sabab bo'lgan;

- keyinchalik odamlarning ongi, dunyoqarashi va hayot kechirish tarzi rivojlanganligi natijasida, ikki tomonlama ayirboshlash munosabatlari vujudga kela boshladi. Bu davrda, kishilarda o'ziga zarur bo'lmagan buyumning o'rniga nimadir olish evaziga, ikkinchi kishiga berishi lozimligini anglay boshladilar.

Bularning barchasi dastlab stixiyali ravishda sodir etilib, bu odamlarning kundalik uchun zarur bo'lgan buyumlar, oziq – ovqatlar, kiyim – kechaklar va boshqa ehtiyojlarini qondirish natijasida ro'y bergan. Bu davr ishlab chiqarish usulining natural xo'jalik tuzumi davriga borib taqaladi. Ma'lumki, natural xo'jalik tuzumidan ilgarigi davrda har bir kishi kunlik ehtiyoj uchun zarur bo'lgan mahsulotni mustaqil ravishda ishlab topgan (yaratgan)ligi bois, ular o'rtasida ayirboshlash munosabatlariga ehtiyoj mavjud bo'lmagan.

Yuqorida qayd etilgan ikki omil, kishilar o'rtasida ayirboshlash munosabatlarining shakllanishiga zamin yaratdi, natijada odamlar ixtiyoridagi ortiqcha mahsulotni o'zi uchun zarur bo'lgan boshqa mahsulotga ayirboshlashga ehtiyoj seza boshladi.

Ayirboshlash– bu kishilarning istak – xohishlari va ehtiyojlari mahsuli sifatida amalga oshiriladigan jarayon bo'lib, buning natijasida, tomonlar ehtiyojini qondirish maqsadida ixtiyoridagi narsadan voz kechib, zarur bo'lgan narsaning o'rniga berishdir. Ayirboshlash kishining ehtiyoji bo'lgan buyumga ega bo'lish imkoniyatini beradigan jarayondir.

Demak, ayirboshlash "A" va "B" tomonlar o'rtasidagi o'zaro kelishuv natijasida sodir bo'ladigan jarayon bo'lib, "A" o'ziga tegishli tovar yoki xizmatini "B" tomonning tovar yoki xizmati uchun berishdir. Madomiki, ushbu almashuv jarayoni ikki tomonga ham iqtisodiy jihatdan foydali bo'lib, "A" tomon voz kechgan tovar yoki mahsulot o'rniga o'zi uchun zarur bo'lgan, undan ham foydaliroq tovar yoki xizmatni oladi.

Shuningdek, natural xo‘jalikning rivojlanib borishi, jamiyatda mehnat taqsimotini shakllanishiga olib kelgan. Vaqt o‘tishi bilan odamlar o‘rtasida mahsulot ayirboshlash jarayoni rivojlanib, ishlab chiqarishning ixtisoslashuv jarayoni ro‘y bera boshlagan. Xususan, pulning vujudga kelishida chorvachilikning dehqonchilikdan ajralib chiqishi, keyinchalik hunarmandchilikning shakllanishi juda muhim ahamiyat kasb etdi. Ushbu davrda, odamlar o‘rtasida mahsulotlarni faol ayirboshlash jarayoni boshlandi. O‘sha davrdagi ayirboshlash munosabatlarini faollashishiga asosiy omillar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- ishlab chiqarishning natural xo‘jalik shaklidan tovar ishlab chiqarish davriga o‘tishi;
- ishlab chiqaruvchi sub’ektlarning bir – biriga o‘zaro bog‘liqligining vujudga kelishi;
- ayirboshlash jarayonida tovarlar ekvivalentligining ta‘minlanganligi.

1.2. Pulning rivojlanish tarixi

Pul hozirgi kundagi ko‘rinishi, holati va darajasiga yetgunga qadar juda uzoq tarixiy davrni boshidan kechirdi. Yer yuzida puldan ayirboshlash vositasi sifatida foydalanib kelinayotganiga yetti ming yildan ortiq vaqt bo‘ldi¹. Bu davr ichida dastlabki pullar tovar, buyum, oddiy metall va qimmatbaho metallar ko‘rinishidan hozirgi kunda keng foydalanib kelinayotgan qog‘oz va elektron pullar ko‘rinishigacha yetib keldi.

Jamiyatda ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlar takomillashib va rivojlanib borgani sari pulning shakli, pul ishlari va pul ishtirokidagi hisob – kitoblar ham doimiy ravishda takomillashib va rivojlanib kelmoqda.

Pulning rivojlanishiga turtki bo‘lgan asosiy omillar quyidagilar hisoblanadi. 1. Tovar ishlab chiqarishning kengayishi va mehnat taqsimotining chuqurlashuvi. 2. Barcha shakllardagi mulk qiymatlarining o‘sishi. 3. Tovarlar oldi – sotdisi bo‘yicha aylanmalar hajmining ortishi.

Tanga pullarning rivojlanish tarixi. Mavjud iqtisodiy adabiyotlarda dastlabki tanga pullar Xitoy mamlakatida va qadimgi Lidiya xonligi davrida miloddan avvalgi VII asrda paydo bo‘lganligini ta‘kidlaydi. Manbalarga ko‘ra, birinchi oltin pullar bizning eramizgacha bo‘lgan VII asrda Lidiya shohi Gigesning buyrug‘i bilan zarb etilgan. Oltin o‘zining tasvirini tushirib zarb qilgan birinchi shox Aleksandr Makedonskiy hisoblanadi, o‘sha davrda oltinning qiymati uning probasi va og‘irligi bilan o‘lchanar edi.

AQShda monetalar 1793 yilda zarb etilgan, shu davrga qadar va undan keyin uzoq muddat davomida mamlakatda xorijiy mamlakatlarning tangalari to‘lov vositasi sifatida amal qilgan. Mamlakatda ayrim xorijiy tangalar 1857 yilgacha to‘lov vositasi sifatida muomalada ishtirok etdi.

Muomalada oltin tangalar to‘lov vositasini bajarganda ular haqiqiy pul sifatida o‘zining sohibiga iqtisodiy zarar keltirmaydi va avtomatik ravishda boshqarilib turish xususiyatiga ega bo‘lgan. Ya‘ni, ularni hozirgi paytdagi kabi qog‘oz pullarni emissiyasi orqali tartibga solib turishga ehtiyoj bo‘lmagan. Agar oltin tangalarning hajmi ehtiyojdan ortib ketadigan bo‘lsa, ular boylik sifatida avtomatik tarzda jamg‘armaga o‘tadi, aksincha bo‘lganda esa to‘lov vositasi sifatida muomalaga chiqadi. Shu bois ham oltin tangalar to‘lov vositasini bajargan paytda pul tizimini tartibga solish apparati va pul – kredit siyosatini amalga oshirishga ehtiyoj bo‘lmagan.

O‘zbekiston hududida dastlabkimetall tangalar miloddan ilgarigi VI asrda Ahmoniy shoh Doro I tomonidan zarb etilgan. Ushbu metall tangalarning og‘irligi 8,4 grammni tashkil etgan bo‘lib, “darik” deb nomlangan tilla tangalar ekanligi taxmin qilinadi. O‘sha vaqtlarda, ya‘ni miloddan ilgarigi VI – IV asrlarda hozirgi O‘zbekistonning asosiy qismi, ya‘ni Xorazm, Sug‘diyona va Sak qabilalari yashagan hududlar Ahmoniylar davlati tarkibida bo‘lganini hisobga olsak, ushbu “darik”lar O‘zbekiston zaminida amal qilgan bizga ma‘lum birinchi tangalar bo‘lgan desak xato qilmaymiz.

¹Dengi, kredit, banki: uchebnik/kol. avt.: pod red.zasl.deyat. nauki RF, d.e.n. prof. O.I.Lavrushina. – 5 – ye izd., ster. –M.: KNORUS, 2007. –S. 25.

Miloddan avvalgi 330 – 327 yillarda makedoniyalik Iskandar Ahmoniylar saltanatini tor – mor qilib, hozirgi O‘zbekiston zaminida joylashgan Baqtriya va Sug‘diyona bostirib kiradi. Makedoniyalik Iskandar surati tushirilgan tangalardan vazni 4,1 g. bo‘lgan kumush draxma, vazni 8,2 g. bo‘lgan kumush didraxma (ikki draxma) hamda vazni 16,4 g. bo‘lgan kumush tetradraxma (to‘rt draxma)lar zarb qilinib, ular muomalada bo‘lgani ma’lum. Shuningdek, vazni 8,4 g. bo‘lgan oltin tanga (starer) va vazni 40 grammdan ortiq bo‘lgan kumush dekadraxma ham zarb qilingan.

Yunon – Baqtriya davlati tomonidan zarb etilgan tangalardan 100 donaga yaqini Qashqadaryo viloyatining Kitob tumanida topilgan. Ushbu davlat pul tizimi asosini o‘sha paytda draxma, didraxma, tetradraxma va dekadraxmalar tashkil etganligi tarixiy manbalardan ma’lum.

O‘rta Osiyo eramizning V asrida tarixan qisqa muddat davomida sosoniylar tasarrufida bo‘lgan. Bu davrda hozirgi O‘zbekiston xududida turli davrlarda zarb etilgan tangalar muomalada bo‘lgan. Jumladan, sosoniylar tangalari asosan oltin, kumush va bronzadan zarb qilingan bo‘lib, ularda sosoniy shohlariing suratlarini bilan birga, turli hayvonlar va qushlar aksini ham tushirilgan.

Hozirgi O‘zbekistonning asosiy qismi V asrning ikkinchi yarmida Sirdaryoning sharqiy sohilidan kirib kelgan deb taxmin qilinayotgan va tarixda eftaliylar nomi bilan qolgan qabilalar tomonidan bosib olinadi.

Eftaliylar davrida O‘rta Osiyo asta-sekin rivojlanib boshlagan. Xalqaro savdo ham rivojlangan. Tashqisavdo asosan Xitoy, Xindiston, Eron va Vizantiya (Rum) bilan amalga oshirilgan.

Eftaliylar dastlabki paytlarda sasoniy hukmdorlari Bahrom va Perozning kumush tangalaridan keng foydalanishgan. Buning asosiy sababi sifatida sosoniylar tomonidan eftaliylarga o‘lpon sifatida to‘langan juda ko‘p miqdordagi kumush tangalar xazinada to‘planganligiga bog‘liq deb taxmin qilinadi.

Eftaliylar hukmronligi davrida juda ko‘p miqdorda, ba’zi ma’lumotlarga qaraganda 200 dan ko‘proq marta metall tangalar zarb qilingan. Har bir viloyat, har bir yarim qaram xudud o‘zi tanga zarb qilish huquqiga ega bo‘lgan.

Umuman, V – VI asrlarda hozirgi O‘zbekiston hududiga shimol va sharq tomonlardan turli ko‘chmanchi xalqlar tinimsiz bosqinchilik qilib kirib kela boshlaydi. VIII asrning o‘rtalarida O‘rta Osiyo arablar tomonidan bosib olinib, o‘lkada islom dini joriy etiladi va qadimiy yurt Movarounnahr deb atala boshlaydi. Shu davrdan boshlab muomalada bo‘lgan metall tangalar ko‘rinishida o‘zgarishlar yuz berib boshlaydi. Asta – sekin tangalardan shoh va hokimlarning suratlarini o‘rnini islom oyatlari egallaydi. Natijada «kufi» nom bilan tarixdama’lum bo‘lgan tangalar davri boshlanadi.

Islom imperiyasida markazlashtirilgan boshqaruv tizimi tashkil etilgandan keyin xalifa Abdumalik 696 yilda imperiyaning butun hududida yagona pul tizimini joriy etdi. Shu davrdan boshlab, yirik savdo bitimlarini amalga oshirish uchun vazni 4,3 gramm bo‘lgan oltin dinor zarb etilgan. Maosh va soliqlar to‘lovi uchun vazni 2,8 gramm bo‘lgan kumush drahmalar chiqariladi. Kundalik savdo – sotiq esa mis tangalar – fuluslar yordamida (yunoncha «follis») hamyon ma’nosini anglatadi) amalga oshirila boshladi. Bu pul birliklari Movarounnahrda ham o‘sha davrda muomalada bo‘lgan.

IX asrga kelib, Movarounnahrda somoniylar davlati vujudga keladi. Somoniylar xalifa hukmronligini rasman tan olishgan bo‘lsada, ular amalda mustaqil edilar. Somoniylar davlatining poytaxti Buxoro shahri bo‘lgan. Somoniylar davlati o‘z tasarrufiga hozirgi O‘zbekistonning asosiy qismi, Turkmaniston va Tojikiston hamda Eronning Xuroson viloyatini qamrab olgan, markazlashgan davlat edi. Bu davlat taxminan 120 yildan ko‘proq muddat davomida mavjud bo‘ldi.

XII asrning o‘rtalarida, xorazmshoh Otsiz davriga kelib, Xorazm davlati kuchayib ketadi. XII asr 80 – 90 yillariga kelib Xorazm o‘ziga Movarounnahr, Eron, Forsiy Iroqni bo‘ysundiradi. Xorazm davlati xorazmshoh Tekash (1172 – 1200 yillar) va uning o‘g‘li Muhammad (1200 – 1220 yillar) hukmronligi davrlarida ayniqsa gullab – yashnagan.

Xorazmshohlar davlatida ham an'anaviy musulmon pul birliklari – oltin dinorlar, kumush dirhamlar va mis fuluslari muomalada bo'lgan. Bu tangalarda ham an'ana tarzida xalifa nomi qayd qilinib, undan so'ng xorazmshoh nomi bitilgan.

Mo'g'ullar istilosi davrida (1220 yil yozidan) Xorazmda va uning tobeligidagi xududlarda vazni 1,8 – 1,9 gramm bo'lgan kumush dirhamlar muomalada bo'lgan. Mayda savdo – sotiq uchun mis pullar chiqarilgan.

Mo'g'ullar zulmiga qarshi xalq bosh ko'taradi. Buharakattarixda “Sarbadorlar” qo'zg'olonideb nom olgan. Buqo'zgonnatijasida Samarqanddan mo'g'ullar haydab chiqariladi. 1370 yilda Samarqandtaxtiga Amir Temuro'tiradiva “Buyuk Temur” saltanatinibarpoetadi. Ushbu imperiya tarkibigahozirgi O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston, Qirg'iziston, Afg'oniston, Armaniston, Eronning barchahududi, Iroq, Hindiston, Ozarboyjon, Gruziya, Qozog'istonning bir qismikirgan. Kattamiqdordavazni 2 grammnitashkiletganoltindinorlar, shuningdek, vazni 1,8 gramm bo'lgankumushtangalar – miralarhamzarb etila boshlagan.

Amir Temurning 40 dan ortiq tanga zarbxonalari bo'lganligi va bu yerlarda zarb etilgan oltin va kumush tangalar Yevropada ham mashhur bo'lganligi haqida ko'p ma'lumotlar mavjud. Birgina G'arbiy Eron va Ozarboyjonda Amir Temurning nomi bitilgan 120 turdan ortiq oltin va kumush tangalar muomalaga kiritilgan².

Rossiyada XIX asrda va XX asrning boshlarida naqd pul shaklida oltin tangalar keng qo'llanilgan, xususan 1895 – 1897 yillardagi pul islohotlaridan keyin ham birinchi jahon urushiga qadar muomalada o'n va besh so'mlik oltin tangalar mavjud bo'lgan. O'zbekiston territoriyasida ham oktyabr inqilobiga qadar Chor Rossiyasining tangalari bilan bir qatorda Buxoro va Xiva xonligining oltin tangalaridan foydalanilgan.

Jahon tsivilizatsiyasining taboro rivojlanib borishi va iqtisodiy munosabatlarning takomillashuvi muomalada qog'oz pullarning vujudga kelishiga zamin yaratdi. Natijada, qimmatbaho metallar o'rnini qog'oz pullar egalladi.

Qog'oz pullarning muomalaga kiritilishi. Manbalarga ko'ra, dastlabki qog'oz pullar X asrning oxiri XI asrning boshlarida Xitoyda chiqarilgan. Xitoyda qog'oz pullar muomalaga chiqishida mamlakatda qog'ozning kashf etilganligi va bosma mashinalarining yaratilganligi muhim ahamiyat kasb etgan. Dastlab muomalaga chiqarilgan qog'oz pullar “erkin tanga”, keyinchalik “qimmatbaho qog'oz tangalar” deb yuritildi, ular mamlakatda erkin aylanadigan to'lov vositalari bo'lsada oltin yoki tovarlar bilan ta'minlanmagan edi.

Qog'oz pullar kvadrat shaklda bo'lib, bir tomonida imperatorning nomi va dinastitsiyasi haqidagi ma'lumotlar, ikkinchi tomonida esa “G'aznachilik boshqaruvi iltimosiga ko'ra qaror qilindi, hukumronlik qiluvchi imperator tomonidan tasdiqlangan va ushbu yozuv bo'lgan bu qog'oz tanga qiymatga ega va haqiqiy kumush tanga qatorida to'lovga qabul qilinishi shart. Ushbu tartibni buzgan har qanday shaxsning boshi kesiladi” degan mazmundagi so'zlar bitilgan edi.

Xitoyda muomalaga chiqarilgan qog'oz pullarning hajmi ortib ketganligi va ularni tartibga solish mexanizmlari mavjud bo'lmaganligi bois juda tez vaqt ichida qadrsizlanib ketadi. Natijada 1500 yillarga kelib qog'oz pullarni muomalaga chiqarish bekor qilinadi.

Yevropada dastlabki qog'oz pullar Stokgolim banki tomonidan 1661 yilda emissiya qilingan. Yevropada qog'oz pullar emissiyasining namoyandalaridan biri shotlandiyalik Djon Lo (1671 – 1729) hisoblanadi. Uning ta'limotiga ko'ra, muomalaga chiqarilgan qog'oz pullar ishlab chiqaruvchilar faolligini oshiradi va davlatning xazinasini to'ldirishda juda qulay vosita hisoblandi. U o'zining ta'limotini 1716 – 1720 yillarda Frantsiyada o'zi tashkil etgan bank orqali amalga oshirishga erishdi. Biroq, muomalada qog'oz pullar haddan ortiq ko'payib ketishi natijasida pullarning qadri tushib ketdi va uning ta'limoti inqirozga yuz tutdi.

²O'zbekiston hududida tanga va qog'oz pullarning chiqarilishi va amal qilishi bilan bog'liq materiallar F.Mullajonovning O'zbekiston Respublikasi bank tizimi kitobi (–T.: «O'zbekiston» 2001y. 6 – 27 betlar)dan foydalanilgan holda tayyorlandi.

O‘zbekistonda qog‘oz pullar 1918 yildan boshlab dastlab Buxoro amirligida muomalaga chiqarilgan. Muomalaga chiqarilgan nominali 20, 60, 100, 200, 300, 500, 1000, 2000, 3000, 5000, va 10000 qog‘oz pullar tanga deb atalgan.

1920 yilda Buxoro Sho‘ro qo‘shinlari tomonidan bosib olinib, Buxoro amirligi o‘rniga Buxoro Sovet Xalq Respublikasi (BSXR) tashkil etiladi. Yangi BSXR da 1920 yilda Buxoro amirligi tomonidan chiqarilgan metall va qog‘oz tangalar muomalada bo‘lib keladi, hamda ularni bir oz o‘zgartirilgan holda chiqarish, ya’ni sovet simvolikasi qo‘yilgan holda tanga nomi bilan qog‘oz pullar muomalaga chiqarish davom etgan. 1921 yilda BSXR muomalaga yangi, nominali rublda ko‘rsatilgan qog‘oz pullarni chiqara boshlaydi. Bu pullar 3000, 10000 va 20000 rubl nominalda muomalaga chiqarilgan.

1922 yilda BSXR tomonidan denominatsiya amalga oshirilib, pullarning nominali yuzlab marta kamaytirilgan va 1, 5, 10, 25, 100 rubllik yangi pullar muomalaga chiqarilgan. Ammo ko‘p o‘tmasdan, kuchli inflyatsiya natijasida past nominaldagi pul birliklari bozor ehtiyojlarini qondira olmay qoladi va 1000, 2500 va 5000 rubllik pullar bosib chiqarila boshlagan³.

Xulosa qilib aytganda, pulning vujudga kelishi jamiyat ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlarini rivojlanishi va takomillashib borishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, bularning ichida kishilar o‘rtasida mehnat taqsimotining paydo bo‘lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, biz yashab istiqomat qilayotgan zaminda pullarning vujudga kelishi uning tarixi va tsivilizatsiyasi juda boy va qadimiy ekanligidan dalolat beradi.

1.3. Pulning funktsiyalari

Pulning mohiyati uning funktsiyalarida yanayam yaqqolroq namoyon bo‘ladi. Pul iqtisodiy kategoriya sifatida nechta funktsiyani bajarishi iqtisodchi olimlar, nazariyachilar va iqtisodchilar o‘rtasida juda uzoq davrdan buyon tortishuvlarga sabab bo‘lib kelmoqda.

Iqtisodiyotni markazdan boshqarish sharoitida nashr etilgan adabiyotlarda, pul beshta, ya’ni **qiymat o‘lchovi, muomala vositasi, to‘lov vositasi, jamg‘arma vositasi va jahon puli funktsiyalarini** bajarishi ta’kidlanadi.

Iqtisodiyotni boshqarishning bozor munosabatlari joriy etilgan mamlakatlar iqtisodiy adabiyotlarida, pul uchta, ya’ni qiymat o‘lchovi, muomala vositasi va jamg‘arma vositasi funktsiyalarni bajarishi bayon etiladi.

P.Samuelson Aristotelning ta’limotlariga tayangan holda pul faqat ikkita, ya’ni ayirboshlash vositasi, baho mashtabi birligi yoki o‘lchov hisobi funktsiyalarini bajarishini ta’kidlaydi⁴.

Angliya – amerika iqtisodchi olimlari pulning uchta funktsiyasi (muomala vositasi, qiymat o‘lchovi va jamg‘arma vositasi) mavjudligini e’tirof etishadi⁵. Jumladan, Edvin Dj. Dolan, Kolin D. Kempbell, Rozmari Dj. Kempbelllar pul muomala vositasi, qiymat o‘lchovi va jamg‘arma vositasi funktsiyalarini bajarishini ta’kidlaydi⁶.

³O‘zbekiston hududida tanga va qog‘oz pullarning chiqarilishi va amal qilishi bilan bog‘liq materiallar F.Mullajonovning O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi kitobi (–T.: «O‘zbekiston» 2001y. 6 – 27 betlar)dan foydalanilgan holda tayyorlandi.

⁴Samuelson P. Ekonomika vvodnoy kurs. –M.: 1964. –S. 69.

⁵Masalan: Xarris L.Denejnaya teoriya. –M.: 1990. –S.75; Dolan E., Lindsey D. Makroekonomika. – SPb.: 1994. – S. 7 – 8.

⁶Edvin Dj. Dolan, Kolin D. Kempbell, Rozmari Dj. Kempbel. Denngi, bankovskoe delo i denejno – kreditnaya politika. Per. s. angl. k.e.n. A.A.Lukashevich, A.P.Manotskova, k.f.n. Ye.B.Yartseva, k.f – m.n. M.B.Yartsev. –M. – SPb., 1991. –S. 26.

Nemis iqtisodchi olimi K.Knis (1821 – 1898) pulning to‘rtta ya‘ni, qiymat o‘lchovi, muomala vositasi, to‘lov vositasi va jamg‘arma vositasi funktsiyalarini e‘tirof etadi.

S.Fisher, R.Dornbush, R.Shmalenzilar ham pulning to‘rtta funktsiyalarini bajarishlarini e‘tirof etib, ularni quyidagi ketma – ketlikda amal qilishini ta‘kidlaydi: birinchisi – muomala vositasi va to‘lov vositasi, ikkinchisi – o‘lchov hisobi, uchinchi – qiymatni saqlash vositasi, to‘rtinchisi – kechiktirilgan to‘lovlarni o‘lchovi⁷.

K.Marks pulning funktsiyalari kontsepsiyasida uni uchta funktsiyasi mavjudligini ta‘kidlaydi. U pulning funktsiyalarini quyidagi ketma – ketlikda ifodalaydi. Birinchisi – qiymat o‘lchovi, ikkinchisi – muomala vositasi, uchinchi – moliyaviy pul. K.Marksning pulning uchinchi funktsiyasi ayrim iqtisodchilar tomonidan jamg‘arma vositasi, to‘lov vositasi va jahon puli kabi vazifalarini bajarishi mumkinligini ilgari suriladi⁸.

Rossiyalik iqtisodchi olim, professor O.I.Lavrushin⁹, professor V.A.IIqegortsova¹⁰, professor V.V.Ivanov va professor B.I.Sokolovlar¹¹ tahrirlari ostida chop etilgan Pul, kredit, banklar darsliklarning barchasida pul beshta funktsiyani bajarishi e‘tirof etiladi.

O‘zbekistonlik iqtisodchi, professor Sh.Z.Abdullaeva pul to‘rtta funktsiyani bajarishini, ular qiymat o‘lchovi, muomala vositasi, to‘lov vositasi va jamg‘arma vositasi funktsiyalari ekanligini ta‘kidlaydi¹².

Professor O.Yu.Rashidov tahriri ostida chop etilgan Pul, kredit va banklar darsligida pul beshta, ya‘ni qiymat o‘lchovi, muomala vositasi, to‘lov vositasi, jamg‘arma vositasi va jahon puli vazifalarini bajarishini ta‘kidlanadi¹³.

Ko‘rinib turibdiki, pulning funktsiyalari haqida xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlarning fikrlari turlicha bo‘lib, birinchi guruh olimlar pulni beshta funktsiyasi mavjudligini ta‘kidlashsa, ikkinchi guruh iqtisodchi olimlar uning to‘rtta funktsiyani bajarishini e‘tirof etadi. Uchinchi guruh iqtisodchi olimlar, asosan anglo – amerikaliklar uni uchta funktsiyani bajarishini bayon etadi. Hatto ayrim iqtisodiy adabiyotlarda pulni oltita funktsiyani bajarishi qayd etilib, oltinchi funktsiya sifatida baho masshtabi ekanligini isobtlashga urinishadi¹⁴.

Iqtisodchi olimlar pulning funktsiyalari haqida turlicha talqin etishiga quyidagilar sabab bo‘ladi. Bir guruh iqtisodchi olimlar, pulning funktsiyasini zamonaviy sharoitda uning xossalardan kelib chiqib bayon etadi, boshqa guruh olimlar esa turli mamlakat olimlarining pulni funktsiyalari xususidagi fikrlariga tayangan holda unga talqin beradi. Yana boshqa guruh iqtisodchi olimlar esa pulning funktsiyalarini ta‘riflashda uning tarixan vujudga kelishi bilan bog‘liq voqelik va nazariyalarga tayanadi.

Pulning funktsiyalari xususida fikr yuritganda uning asl (haqiqiy pul) qiymatiga ega bo‘lgan va asl qiymatiga ega bo‘lmaganligi (o‘rinbosar pullar) ga e‘tibor qaratish lozim. Chunki muomalada asl qiymatga ega bo‘lgan pullar to‘lov vositasini bajarganda ularda pulning barcha

⁷Fisher S., Dornbush R., Shmalenzi R. *Ekonomika*. –M.: 1993. –S. 474 – 475.

⁸Pezenti A. *Ocherki politicheskoy ekonomiki kapitalizma: v 2 t.: per. S ital. T.1.* – S. 472 – 473.

⁹Dengi, kredit, banki: uchebnik/kol. avt.: pod red.zasl.deyat. nauki RF, d.e.n. prof. O.I.Lavrushina. – 5 – ye izd., ster. –M.: KNORUS, 2007. –S. 57.

¹⁰Dengi, kredit, banki: Uchebnik dlya vuzov. Pod. red. prof. IIqegortsova V.A. –M.: YuNITI – DANA, 2005. –S. 14.

¹¹Dengi, kredit, banki: Ucheb. – 2 – ye izd., pererab. i dop./pod red. V.V.Ivanova, B.I.Sokolova. –M.: TK Velbi, izd – vo Prospekt, 2008. –S. 26.

¹²Abdullaeva Sh.Z. Pul, kredit va banklar. –T.: “Iqtisod – moliya”, 2007, 13 – b.

¹³Rashidov O.Yu. va bosh. Pul, kredit va banklar. Darslik. –T.: TDIU, 2008. 22 – b.

¹⁴Dengi, kredit, banki: Ucheb. – 2 – ye izd., pererab. i dop./pod red. V.V.Ivanova, B.I.Sokolova. –M.: TK Velbi, izd – vo Prospekt, 2008. –S. 25.

funksiyalari namoyon bo‘ladi va aksincha. Asl qiymatga ega bo‘lgan pullar sifatida qimmatbaho metallar oltin va kumushni, kredit pullarni va 100 foiz oltin bilan ta‘minlangan pullarni qayd etish mumkin. Asl qiymatga ega bo‘lmagan pullarga qog‘oz pullar, oltin asosiga ega bo‘lmagan kredit pullar kiradi.

Haqiqatda ham qimmatbaho metallar to‘lov vositasini bajargan paytda ular pulning barcha funksiyalarini bajargan. Qimmatbaho metallar o‘rnini qog‘oz pullar egallagandan so‘ng, qog‘oz pullarning inflyatsiyaga uchrashi natijasida ular pulning barcha funksiyalarini bajarmay qo‘ydi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, yuqorida ko‘rib chiqilganidek, vaqt o‘tishi bilan pulning funksiyalari haqida turli qarashlar vujudga kela boshladi.

Pulning funksiyalari xususidagi fikrlarga tayanib, pul to‘rtta, ya‘ni **qiymat o‘lchovi, muomala vositasi, to‘lov vositasi va jamg‘arma vositasi funksiyalarini** bajaradi degan fikrga keldik.

Pulning **qiymat o‘lchovi** funksiyasi asosan tovarlar qiymatini baho shaklida aks ettirish orqali namoyon bo‘ladi. Pulning qiymat o‘lchovi barcha tovarlar uchun umumekvivalent vositasi sifatida ularning qiymatini o‘lchaydi. Barcha tovarlarning qiymati pul o‘lchovi vositasi, ya‘ni baho masshtabi, dastlabki bosqichda hukumat tomonidan o‘rnatiladi. Masalan, metr o‘lchovi bilan uzunlikni, kilogramm o‘lchovi bilan og‘irlikni o‘lchagan kabi, pulning qiymat o‘lchovi funksiyasi bilan barcha tovarlarning qiymati o‘lchanadi.

O‘zbekistonda qiymat o‘lchovi bevosita milliy valyuta «so‘m», AQShda dollar, Yevropa ittifoqiga a‘zo mamlakatlarda yevro, Buyuk Britaniyada funt sterling, Yaponiyada iena qiymat o‘lchovi vositasi hisoblanadi.

Pulning inflyatsiya darajasi yuqori bo‘lgan paytda uning qiymat o‘lchovi funksiyasining amal qilishi bir qadar chegaralanadi. Masalan, 1939 yildan 1949 yilgacha Yaponiya ienasining inflyatsiya darajasi yuqori bo‘lganligi uchun ko‘pchilik yapon savdogarlari tovarlarning bahosini belgilashda, ayrim hollarda savdo sotiqni ham AQSh dollarida amalga oshirganlar. Chunki AQSh dollarining qiymat o‘lchovi ienaga nisbatan bir necha barobar mustahkam va barqaror bo‘lgan. Shuning uchun, Yaponiyada 1939 – 1949 yillarda barcha tovarlar bahosi ikkita narxda, dollar va ienada yuritilar edi. Ayni paytda, ienada belgilangan tovarlar bahosi oshib borish tendentsiyasiga ega edi, dollarda esa baholar dastlabki holatidan o‘zgarmasdan qolgan.

Hukumat mamlakatda pul islohotini amalga oshirish orqali pulning qiymat o‘lchovini o‘zgartirishi mumkin. Pul islohoti – muomaladagi pul massasini kamaytirish orqali, uning joriy qiymat o‘lchovidan boshqasiga o‘tishdir. 1944 – 1952 yillarda Yevropa mamlakatlarida 24 martadan ortiq pul islohotlari amalga oshirilgan.

Sobiq ittifoq davrida rubl kuchli inflyatsiyaga uchramagan va iqtisodiyot nisbatan barqaror darajaga ega bo‘lgan bo‘lsada, 1961 yilda mamlakatda pul islohati amalga oshirilgan. Hukumat muomalada mavjud bo‘lgan rubllarni yangi chiqarilgan rubllarga 1/10 nisbatda pul islohatini amalga oshirgan. O‘sha davrda o‘tkazilgan pul islohotining asosiy maqsadi mamlakatdagi xufyona iqtisodiyotning ulushini kamaytirish va baho masshtabini pasaytirishga qaratilgan bo‘lib, xufyona iqtisodiyot ishtirokchilari eski rubllarni to‘lig‘icha yangi banknotalarga almashtira olmaganligi natijasida iqtisodiy jihatdan zarar ko‘rgan va baho masshtabi 10 marta kamaygan.

Pulning **muomala vositasi** bozor ishtirokchilari o‘rtasida tovarlarni oldi – sotdisi va xizmatlarni ko‘rsatish jarayonida namoyon bo‘ladi. Ushbu jarayonda pul vositachi rolini bajaradi.

Pulning muomala vositasi funksiyasini bajarishining bir sharti mavjudki, u ham bo'lsa, tovarlarni sotib olish va xizmatlarni ko'rsatish uchun to'lov bir vaqtda amalga oshiriladi. Pulning ushbu funksiyasini bajarishda bevosita naqd pullar ishtirok etishi talab etiladi.

Ayirboshlash jarayonida tovarlar bir marta qatnashib muomala maydonini tark etsa, pul muomala vositasi funksiyasi yordamida ushbu jarayonga qayta – qayta kelaveradi. Iqtisodiyotda pulning banklar orqali aylanish tezligi qancha yuqori bo'lsa, tovarlarni sotib olish uchun muomalaga zarur bo'lgan pul massasiga talab shuncha pasayadi.

Pulning muomala vositasi funksiyasi o'zaro iqtisodiy munosabatlarda ishtirok etayotgan tomonlarning faoliyati ustidan nazorat vositasi sifatida maydonga chiqadi. Markazdan rejalashtirish davrida pulning muomala vositasi bir muncha chegaralangan edi. Natijada, odamlarning qo'lida naqd pullar bo'lishiga qaramasdan o'zlari istagan tovarlarni sotib olish yoki sotib olishga imkoniyat bo'lmagan.

Bozor munosabatalarining takomillashuvi va rivojlangan mamlakatlarda fan – texnika taraqqiyotining taboro jadallashib borishi pulning muomala vositasi funksiyasining ahamiyatini bir qadar pasayishiga sabab bo'lmoqda. Chunki, mamlakat pul oboroti tarkibida naqd pul bilan amalga oshirilayotgan hisob – kitoblarning ulushi kamayib bormoqda. Naqd pullar asosan aholi tomonidan foydalanishi, keyingi yillarda plastik kartochnalarning ko'plab turlari joriy etilishi, hisob – kitoblarda naqd pulsiz to'lovlar hajmining ortib borishi kabi holatlar pulning muomala vositasi funksiyasining ahamiyatini pasayishiga olib kelmoqda. Masalan, 1994 – 1997 yillarda Angliya va Frantsiyada 10%, Kanada va Germaniyada 7%, AQShda 2% ishchi xodimlargina ish haqlarini naqd pulda olishgan.

Tovarlar sotilganda va xizmatlar ko'rsatilganda, ular uchun to'lov kechiktirib amalga oshirilgan barcha holatlarda pul *to'lov vositasi* funksiyasini bajaradi. Demak, sotilgan tovar va ko'rsatilgan xizmatlar to'lov jarayonida uzilish bo'lmasa, pul muomala vositasini bajaradi, agar ushbu jarayon ma'lum davrga uzilishi, ya'ni to'lov kechikkan holatlarning barchasida, pul avtomatik tarzda, o'zining to'lov vositasi funksiyasini bajaradi.

Pulning to'lov vositasi funksiyasi asosan quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi;

- jami ijtimoiy mahsulotni yaratish, taqsimlash va qayta taqsimlashda;
- davlat byudjeti xarajatlarini shakllantirish va qayta taqsimlashda;
- xo'jalik sub'ektlari o'rtasida amalga oshirilayotgan naqd pulsiz hisob – kitoblarni amalga oshirishda;
- kredit muassasalari ssuda va investitsiya operatsiyalarini bajarganda hamda pul o'tkazmalarini amalga oshirganda;
- korxonalar va tashkilotlar o'z xodimlariga ish haqi va unga tenglashtirilgan mablag'larni to'lashda;
- va boshqa holatlarda.

Pulning to'lov vositasi funksiyasi yuridik shaxslar o'rtasida amalga oshirilayotgan naqd pulsiz hisob – kitoblarda juda keng foydalaniladi. Bunda naqd pullarning ishtirokiga zaruriyat bo'lmaydi, barcha operatsiyalar bank hisobraqamlarida biridan ikkinchisiga o'tkazish orqali amalga oshiriladi.

Ayrim iqtisodiy adabiyotlarda, ayniqsa rivojlangan mamlakatlarda chop etilgan adabiyotlarda, pulning to'lov vositasi funksiyasi, uning alohida funksiyasi sifatida e'tirof etilmaydi. Pulning ushbu funksiyasi uning muomala vositasi funksiyasi bilan hamoxong tarzda

o'rganiladi. Pulning ikkita funktsiyasi bir – biriga qo'shib o'rganilganda «...pul tovarlar va xizmatlarning to'lovi va qarzlarning to'lov vositasi»¹⁵ tarzida ta'kidlanadi.

Nazarimizda, rivojlangan mamlakatlar iqtisodchilari tomonidan pulning to'lov vositasi va muomala vositasi funktsiyalarini bir – biriga qo'shib yuborilishi natijasida, uning to'lov vositasi funktsiyasini e'tirof etilmasliklari maqsadga muvofiq emas.

Pul o'zining muomala va to'lov vositasi funktsiyalarini bajarmagan vaqtda *jamg'arma funktsiyasini* bajaradi. Demak, pullar pul oboroti jarayonida tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlarning muomala vositasi sifatida namoyon bo'lmaganda, shuningdek, oldindan ko'rsatilgan xizmatlar va sotib olingan tovarlar uchun to'lov vositasi vazifasini bajarmagan paytlarda jamg'arma funktsiyasini bajaradi. Agar, jamiyatda yuz berayotgan iqtisodiy munosabatlar va aholining ijtimoiy – iqtisodiy faoliyatiga nazar tashlaydigan bo'lsak, pul asosan jamg'arma vositasi funktsiyasini bajarayotganligining guvohi bo'lishimiz mumkin.

Pulning jamg'arma vositasi funktsiyasi aholining vaqtincha foydalanmasdan kishilar o'zi bilan olib yurganda yoki uyda saqlaganda, bankning omonat hisobvaraqlarida saqlanishi, shuningdek, barcha turdagi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning naqd pul ko'rinishida kassada saqlanadigan vaqtincha bo'sh mablag'lari va bank hisobvaraqlarida naqd pulsiz ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Pulning jamg'arma funktsiyasi kredit muassasalarida iqtisodiy jihatdan muhim vazifani bajaradi. Kredit muassasalari jamiyat miqyosidagi vaqtincha bo'sh pul mablag'larni (naqd va naqdsiz pul ko'rinishida) ma'lum shartlar asosida o'zida jamlab, ushbu mablag'larga ehtiyoji bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslarga to'lovililik, maqsadlilik va qaytarishlik asosida berishi orqali, mamlakatda jami ijtimoiy mahsulotni ko'paytirishda pulning jamg'arma funktsiyasidan foydalanadi.

Iqtisodiyotda yuqori inflyatsiya darajasi pulning aholi qo'lidagi va kredit muassasalarida jamg'arma vositasi funktsiyasini bir qadar chegaralaydi. Aholi o'zining vaqtincha pul mablag'larini banklarda va uyda saqlashdan ko'radigan iqtisodiy samaradorligi past bo'lishi, iqtisodiyotda tovarlarning bahosini kundun kunga o'sib borish tendentsiyasiga ega bo'lgan sharoitda, ushbu, pullarni qimmatbaho metallarni, ko'chmas mulk va xorijiy valyutalarni sotib olishga sarflaydi. Buning natijasida, mamlakat Markaziy banki tomonidan olib borilayotgan pul – kredit siyosatining samarasi ko'zlangan maqsadga erishish imkoniyatini bermaydi.

Pulning jamg'arma funktsiyasining ahamiyatini oshirish uchun quyidagilarni ta'minlash lozim:

– omonatchilarning kredit muassasalarda saqlanayotgan pul mablag'laridan iqtisodiy manfaat ko'rish, istagan paytda to'liq va zudlik bilan qaytarib olish imkoniyatini ta'minlanganligi;

– qo'yilgan mablag'larning kafolatlanganligi (sir saqlanishi, iqtisodiy barqarorligi, to'liq qaytarilishi);

– risk darajasining pastligi.

Pulning funktsiyalari bir – biriga bevosita bog'liq bo'lib, ular doimo bir – birini to'ldirgan holda iqtisodiyotda harakatda bo'ladi.

1.4. Pulning turlariga umumiy tavsif

¹⁵Dolan E., Kempbell., Kempbell R. Dengi bankovskoe delo i denezno – kreditnaya politika. –M.: Profiko, 1991. –S. Shuningdek, Xarrisa L. Deneznaya teoriya. –M.: Progress, 1990. –S.82.

Kishilik jamiyatida ayirboshlash munosabatlarining chuqurlashuvi, mehnat taqsimotining rivojlanishi pulning oddiy tovar shaklidan, hozirgi kunda hisob – kitoblarda qoʻllanilayotgan elektron pullar koʻrinishi darajasigacha yetib kelishiga sabab boʻldi. Albatta bu juda uzoq davrni oʻz ichiga oladi. Kishilar stixiyali tarzda hayot kechirgan va natural xoʻjalik tuzumi sharoitida turli buyumlar, hayvonlar, mahsulotlar pulning vazifasini bajargan boʻlsa, miloddan oldingi VII – VI asrlarda metallar pul sifatida amal qilgan, XI va XII asrlarda qogʻoz pullar, XX asrdan esa elektron pullar iqtisodiyotga toʻlov vositasi sifatida kirib keldi.

Demak, pul bugungi kundagi koʻrinishiga yetib kelguncha juda uzoq davr va ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlarni bosib oʻtgan. Pulning turlarini oʻrganishda uni asl qiymatga ega boʻlgan (haqiqiy) pul va asl qiymatga ega boʻlmagan (oʻrinbosar) pul sifatida oʻrganish maqsadga muvofiq. Odatda haqiqiy pullar toʻlov vositasini bajarganda ular oʻz qiymati boʻyicha ayirboshlash jarayonida ishtirok etgan, iqtisodiyotda pul massasini tartibga solish boʻyicha muammolar mavjud boʻlmagan.

Asl qiymatga ega boʻlmagan pullarning haqiqiy qiymati nominal qiymatiga nisbatan bir necha marta past boʻlib, ular muomalaga chiqarilgandan keyin doimiy ravishda tartibga solinib turish lozim. Aks holda iqtisodiyotda pul massasi tovar massasiga nisbatan ortib ketadi va qogʻoz pullar oʻzining toʻlov vositasi sifatidagi qobiliyatini yoʻqotadi.

Haqiqiy pullar quyidagi xossalarga ega boʻlgan:

- nominal qiymatning real qiymat bilan mutanosibli;
- qiymatning qardsizlanmasligi, yaʼni haqiqiy pullar har qanday sharoitda ham oʻzining dastlabki qiymatini yoʻqotmagan;
- ularni boshqa tovarlar kabi isteʼmol qilish mumkinligi.

Biroq, natural pullarning hammasi ham yuqoridagi xossalarni uzoq muddatga saqlab turish imkoniyatiga ega boʻlmagan. Masalan, bugʻdoy, tamaki, choy, baliq, jun kabilar vaqt oʻtishi bilan oʻzining dastlabki xususiyatlarini yoʻqotgan.

Natural pullar

Jamiyatning dastlabki davrlarida toʻlov vositasi sifatida foydalanilgan pullar buyum yoki natural koʻrinishida boʻlgan. Natural pullar – bu real koʻrinishga ega boʻlgan tovarlardir, ushbu pullarning qiymati tovarning oʻzida aks ettirilgan boʻlib, ularning sotib olish qobiliyati tovarlar qiymati bilan ifodalangan. Maʼlum bir tovarning pul oʻrnida foydalanishda uning isteʼmol qiymati muhim ahamiyat kasb etgan.

Natural shakldagi pullarni uchta guruhga ajratgan holda tasniflash mumkin.

1. Hayvonlar shaklida. Ushbu pul tarkibiga tirik hayvonlar va ulardan tayyorlangan buyumlar kiradi. Masalan, qoʻy, buqa, jun, suyak va boshqalar.
2. Buyum shaklida. Bu shakldagi pullar tarkibiga foydali qazilmalar va metallar hamda ulardan yasalgan mehnat qurollarini keltirish mumkin. Masalan, qimmatbaho toshlar va metallar, tuz va boshqalar.
3. Oʻsimlik shaklida. Bularning tarkibiga turli oʻsimliklar va ularning mevalari kiradi. Masalan, bugʻdoy, mevalar, tamaki va boshqalar.

Natural pullarning paydo boʻlishi va ulardan foydalanish tarixi juda chuqur va qiziqarlidir. Odamlar dastlab yovvoyi holda yashagan davrda barcha kishilar topgani oʻrtada boʻlgan, birgalikda isteʼmol qilgan, keyinchalik bir urugʻga mansub kishilar qabila – qabila boʻlib yashay boshlagan. Qabila ichida odamlar bir – biriga yordam berishi, oziq – ovqatlarni

baham ko‘rishi kerak bo‘lgan. Bu beg‘araz tartibda amalga oshirilib, buning o‘rniga ular bir – biridan hech narsa umid qilmagan, hamma narsa o‘rtada bo‘lgan.

Keyinchalik ibtidoiy urug‘chlikning rivojlanishi natijasida turli qabila qatlamlari vujudga kelgan. Vaqti – vaqti bilan ular o‘rtasida dahshatli qonli to‘qnashuvlar bo‘lib turgan. Ushbu to‘qnashuvlar natijasida bir qabila ikkinchisi ustidan g‘alaba qozongandan keyin, ularning barcha narsalarini talon taroj qilgan. Shu bois, ayrim qabilalar tinchlikni saqlash maqsadida kuchli qabilalarga narsalar, asosan iste‘mol qilinadigan narsalarni bergan. Aynan shu jarayon ham kishilar o‘rtasida bir tomonlama ayirboshlash munosabatlarini vujudga kelishining asosiy sabablaridan biri hisoblanadi.

Tosh asri davrida kishilar yerlarni o‘zlashtirib ekin eka boshlagan, keyinchalik dehqonchilikdan chorvachilik ajralib chiqqan. Dastlab yaratilgan narsalar barchasi bir yo‘la iste‘mol qilingan bo‘lsa, endi ma‘lum miqdorda zaxiralar qilina boshlagan. Zaxira qilindimi, u yerda ortiqchalik vujudga kelgan. Ortiqcha narsalar esa unga egalik qiluvchi tomonidan erkin ravishda tasarruf qilingan. Buning natijasida ayirboshlash jarayoni jonlana boshlagan. Shuningdek, keyinchalik hunarmandchilik vujudga kelgan, bularning barchasi kishilar o‘rtasidagi bir tomonlama ayirboshlashdan ikki tomonlama ayirboshlash zaruriyatini keltirib chiqargan.

Odamlar o‘rtasida dastlab ayirboshlash vositasi sifatida juda keng tarqalgani mehnat qurollari hisoblanadi. Mehnat qurollariga dehqonda, chorvadorda yoki hunarmandda juda katta ehtiyoj mavjud bo‘lib, ular o‘z mahsulotlarini iloji boricha mehnat qurollariga ayirboshlashga intilar edi. Mehnat qurollari eng qadimiy tovar – pullar hisoblanadi.

Metall pullar

Kishilar o‘rtasida ayirboshlash jarayonlarining tezlashuvi va mehnat taqsimotining chuqurlashuvi ayirboshlash hajmining ortishiga olib keldi. Iqtisodiy munosabatlarning takomillashuvi natijasida kishilar metallni kashf etdilar, undan turli xil mehnat qurollarini yasab kundalik hayotida foydalandilar. Shu bilan birga, ushbu mehnat qurollari to‘lov vositasi vazifasini ham bajardi. Keyinchalik esa metalldan tanga pullarni zarb qilish yo‘lga qo‘yildi. Bularning barchasi ayirboshlash munosabatlari jarayonida foydalanib kelinayotgan natural pul shakllarini metall pul shakliga o‘tishiga zamin tayyorladi.

Metaldan yasalgan mehnat qurollarining to‘lov vositasi sifatida foydalanganligining xususiyati shunda ediki, kishilar metaldan tayyorlangan bolta va shunga o‘xshash narsalardan to‘lov vositasi sifatida foydalangan bo‘lsada, ular boshqa maqsadda, ya‘ni kundalik hayotda foydalanish uchun yaratilgan edi. Masalan, kishilar metaldan yasalgan boltadan ayirboshlash vositasi sifatida keng foydalangan, lekin u to‘lov vositasini bajaradigan tanga ko‘rinishiga ega bo‘lmagan. Odamlar stixiyali ravishda metalldan yasalgan boltani to‘lov vositasi o‘rnida foydalanishgan.

Pulning natural ko‘rinishidan metall tanga shakliga o‘tishi, yuqorida ta’kidlanganlardan tashqari quyidagi omillar muhim ahamiyat kasb etgan.

1. Kishilar metallarga turli shaklda ishlov berishni kashf etilishi. Ta’kidlaganimizdek, bolta va shunga o‘xshash temir qurollardan pul vositasi sifatida foydalanilgan, lekin ularni puldan foydalanishning metall davri deb yurita olmaymiz. Chunki, ushbu mehnat qurollarining funksiyalari boshqa bo‘lgan. Kishilar metallni kashf qilganlaridan keyin oradan juda ko‘p davrlar o‘tishi bilan unga ishlov berish yo‘llarini o‘rgandilar. Bu o‘z – o‘zidan metall tangalarni zarb etishga turtki bo‘ldi.

2. Davlatchilikning paydo bo‘lishi. Metall kashf etilib, odamlarga unga ishlov berish yo‘llari ma‘lum bo‘lgandan so‘ng, ma‘lum hudud va qabilalar alohida kishilarning hukmronligi,

xonligi va qirolligi ostida boshqarila boshlandi. Bu o‘z o‘zidan o‘sha davrning hukmroni, xoni yoki qirolining maqieni oshirish, o‘zining chegaralarini mustahkamlash va qonunlarini yuritish zaruriyatini keltirib chiqardi. Bularning barchasi turli tasvirlar va yozuvlar tushirilgan tangalarni zarb etishga asos bo‘ldi.

3. Kishilar o‘rtasida tovar ayirboshlash hajmining ortib borishi natijasida ushbu jarayonning murakkablashuvi. Masalan, dehqon bir qop bug‘doyni bitta boltaga ayirboshlashi uchun temirchi kosibning hoxishi dehqonning hoxishiga mos kelishi lozim. Ya‘ni mazkur holatda, temirchining bir qop bug‘doyga ehtiyoji bo‘lishi kerak. Biroq, temirchiga bir qop bug‘doy emas, balki bitta qo‘y kerak bo‘lsa, u holda dehqon bug‘doyni qo‘yga almashtirishi, so‘ngra qo‘yni temirchiga olib kelib bitta boltaga almashishi zarur bo‘lar edi. Ko‘rinib turibdiki, kishilar o‘rtasida mehnat taqsimotining chuqurlashuvi va ayirboshlash hajmining ortishi natural pullarni to‘lov vositasi sifatidagi vazifasini amalga oshirish imkoniyatlarini chegaralab qo‘ydi.

4. Natural shakldagi pullarni saqlash va olib yurishning qiyinligi. Alabatta, o‘sha paytlarda pulning vazifasini bajargan bolta yoki boshqa mehnat qurollarini saqlash qiyin bo‘lmagan bo‘lsada, lekin ularni olib yurish va xavfsizligini ta‘minlash odamlarga turli noqulayliklarni keltirib chiqargan. Pulning vazifasini bajargan bug‘doy, jun, qo‘y yoki boshqa shunga o‘xshash narsalar esa vaqt o‘tishi bilan buzilgan, o‘zining dastlabki xususiyatini yo‘qotgan. Shu bilan birga, ularni olib yurish, ayniqsa saqlash ham odamlarga qo‘shimcha tashvish keltira boshlagan.

Bularning barchasi natural pullar o‘rniga metall pullarni muomalaga to‘lov vositasi sifatida kirib kelishiga zamin yaratdi.

Dastlab metall tangalar qora rangli temirlardan slitka ko‘rinishida tayyorlangan bo‘lsa, keyinchalik to‘rtburchak, uchburchak, yumaloq ko‘rinishdagi tanga shaklini olgan.

Александр Македонский сурати туйширилган кумуш тетрадрахма, аверс, реверс. Миср, Милoddan oldingi 310-305 йй.

Олтин 10 рубль, аверс, реверс. Россия, Елизавета Петровна.

Vaqt o‘tishi bilan temir tangalar o‘rnini bronza, kumush va oltin egalladi, 3–rasmga qarang. Temir metallardan yasalgan tanga to‘lov vositasini bajarganda ularning baho masshtabini tanganing og‘irligi bilan anqilangan. Keyinchalik bronza, mis va oltin tangalar to‘lov vositasini bajarganda esa baho masshtabi qimmatbaho metallarning nafaqat og‘irligi, balki ularning xossalari orqali ham aniqlanadigan bo‘ldi.

Muomalada metall tangalar, ayniqsa oltin tangalar pulning vazifasini bajarganda iqtisodiyotda pul muomalasini tartibga solishga ehtiyoj bo‘lmaydi. Chunki, qimmatbaho metallar haqiqiy qiymatga ega bo‘lgan asl pul hisoblanib, uning hajmi tovar massasiga nisbatan avtomatik tarzda tartibga solinib boriladi. Ya‘ni, agar iqtisodiyotda tovar massasi oltin massasi (qiymati)ga nisbatan kam bo‘lsa muomaladagi ortiqcha oltin tangalar boylik sifatida xazinaga joylashtiriladi. Agar, aksincha, muomalada oltin tangalar massasi tovar massasiga nisbatan kam bo‘lsa boylik sifatida xazinaga joylashtirilgan mablag‘lar muomalaga chiqarish orqali o‘zaro muvozanat ta‘minlanadi.

Qog‘oz pullar

Qog‘oz pullarning muomalaga kiritilishi jamiyatda ijtimoiy – iqtisodiy voqelik bo‘lib, ushbu jarayon o‘zi bilan birgalikda qator muammolarni keltirib chiqardi. Bu muammolarning asosiysi inflyatsiya hisoblanadi. Qog‘oz pullarning muomalaga chiqarilishi natijasida inflyatsiya muammosining paydo bo‘lishini asosiy sabablaridan biri, ushbu pullar haqiqiy qiymatga ega bo‘lmagan, ya’ni haqiqiy pullarning o‘rinbosarlari hisoblanadi. Qog‘oz pullarda aks ettirilgan nominal qiymati ularning haqiqatdagi qiymatidan juda yuqoridir. Chunki qog‘oz pullarning haqiqiy qiymati juda past.

Mazkur darslikning birinchi bobi 1.1–paragrafida oltin tangalarning o‘rniga qog‘oz pullarning kirib kelishi bilan bog‘liq tavsilotlar atroflicha bayon etilgan. Ularni qaytarilishiga yo‘l qo‘ymaslik maqsadida, oltin tangalarni saqlovchilar va oltinni saqlashga beruvchilar o‘rtasida o‘zaro munosabatlar natijasida qog‘oz pullarni muomlaga chiqarish bilan bog‘liq jarayonni qisqacha bayon etmoqchimiz. Ushbu jarayon Yevropaning ayrim mamlakatlari va AQSh amaliyotida qog‘oz pullarning kirib kelish tajribasida ro‘y bergan.

Chunki, ushbu mamlakatlarda qog‘oz pullar Xitoy, Turkiston, Rossiya malakatlaridan keyin muomalaga kiritilgan bo‘lsada, oltin tangalarni muomaladan chiqib ketishi natijasida ularning o‘rniga qog‘oz pullarni kirib kelishi stixiyali tarzda ro‘y bergan. Manabalarga ko‘ra, dastlabki qog‘oz pullar Xitoy, Turkiston va Rossiyada davlati tomonidan muomalaga chiqarilgan.

Jamiyatda tovar – pul munosabatlarining jadal rivojlanib borishi natijasida, kishilar o‘rtasida ayirboshlash hajmi misli ko‘rilmagan darajada o‘sib bordi. Bu jarayon oltinlarni saqlash va ularning xavfsizligini ta‘minlash borasida qator muammolarni keltirib chiqara boshladi. Bularni bartaraf etish maqsadida oltinlarni saqlab berish evaziga daromad oluvchilar paydo bo‘ldi¹⁶. Oltin saqlovchilar asta – sekinlik bilan odamlarning ishonchiga kirib borishi natijasida kishilar vaqtinchalik bo‘sh oltin tangalarini ma‘lum haq to‘lash evaziga ularga topshira boshladi. Oltin saqlovchi oltinlarni saqlar, ularning xavfsizligiga javobgar edi, shuningdek, kimga, qachon va qancha oltin kerak bo‘lsa tegishli yozuvlarni (oltinni olganligini tasdiqlovchi tilxatlar) yuritgan holda bera boshladi.

“A” shaxs “B” shaxsga sotib olgan tovari uchun to‘lagan oltin tangani “B” shaxs ham o‘z navbatida ehtiyojidan ortiqcha qismini oltin saqlovchiga eltib topshirar edi. Bu oltin saqlovchi va oltinni saqlashga beruvchilar o‘rtasida o‘zaro ishonchning paydo bo‘lishiga olib keldi. Keyinchalik oltin saqlovchi odamlar orasida tanilib, ishonchga kira boshlaganlaridan so‘ng odamlar ehtiyojlari uchun zarur bo‘lgan oltinni olmasdan, tovar va mahsulot uchun sotuvchiga tilxatlarning o‘zini to‘lov vositasi sifatida bera boshladi. O‘z navbatida sotuvchi ushbu tilxatlarni to‘lov vositasi sifatida qabul qildi, zarur hollarda ushbu tilxat asosida oltin saqlovchidan kerakli miqdordagi oltinlarni oldi, yoki uchinchi shaxsga to‘lov vositasi sifatida o‘tkazib yubordi. Shu tariqa muomalada qog‘oz pullar paydo bo‘ldi.

Bu jarayon shu darajada rivojlanib ketdiki, barcha taniqli va yetarli darajada ishonchga ega bo‘lgan oltin saqlovchilarning tilxatlari muomalada to‘lov vositasini bajara boshladi. Dastlab muomalaga chiqarilgan qog‘oz pullar to‘lig‘icha oltin bilan ta‘minlangan edi. Keyinchalik esa oltin saqlovchining kasodga uchrashi, yoki odamlarning ishonchini suiste‘mol qilishi natijasida muomalada ta‘minlanmagan qog‘oz pullar paydo bo‘la boshladi. Natijada ushbu pullar oltin saqlovchilarga taqdim etilganda ular buning evaziga oltin tangalar berishdan bosh tortdi. Bularning barchasi mamlakatda pul muomalasini izdan chiqishi oqibatida xo‘jalik yuritish va hisob – kitoblarni amalga oshirishda tanazulliklarni keltirib chiqardi. Aynan shu jarayonda davlat qog‘oz pullarni tartibga solish va yagona emissiya qilishni o‘z qo‘liga oldi. Buning uchun

¹⁶Bir necha asrdan keyin ushbu “oltin saqlovchilar” banklarga aylandilar.

alohida davlat banki, ya'ni Markaziy bankni tashkil etdi, unga muomalaga qog'oz pullarni chiqarish, pul muomalasini tartibga solish vazifalari yuklatildi. Tijorat banklari esa muomalga naqd pullarni emissiya qilish huquqidan mahrum etilib, mijozlarga bank xizmatlarini ko'rsatadigan tijorat muassasalariga aylantirildi.

Angliyada qog'oz pullar 1817–1843 yillarda tijorat banklari tomonidan muomalaga chiqarilgan, 1813 yilda Angliya Banki o'z banknotasini muomalaga chiqardi. 1844 yildan boshlab esa tijorat banklariga pulni emissiya qilish bekor qilindi va R.Pilning qonuniga asosan Angliya Bankining emissiya huquqi joriy etildi.

Qog'oz pullar ta'minlanmagan, asl qiymatga ega pullar bo'lmaganligi sababli ayrim davlatlarda muomalaga chiqarilgan pullar dastlabki davrlarda to'lov vositasi sifatida hisob – kitoblarda keng qo'llanilishida muammolar uchrab turgan. Buning oldini olish maqsadida og'ir choralar qo'llanilgan. Masalan, Xitoyda qog'oz pulning o'ziga uni to'lov vositasi sifatida qabul qilmagan shaxsning boshi kesilishi qayd etilgan, Frantsiyada 25 yil qamoq jazosi, ba'zi hollarda o'lim jazosi ham qo'llanilgan. Angliyada chiqarilgan qog'oz pullarni to'lov vositasi sifatida qabul qilmagan kishilarni davlatga qarshi xiyonat darajasigacha olib chiqilgan.

Davlat tomonidan emissiya qilingan qog'oz pullar bevosita va bilvosita ta'minlangan edi. Bevosita ta'minlangani oltin tangalar bilan, davlatning soliqlarni va boshqa majburiy to'lovlarni shu qog'oz pullarda qabul qilishi bilvosita ta'minlanganligi sifatida belgilab qo'yildi.

Iqtisodiy adabiyotlarda “emissiya qilish” va “muomalaga pul chiqarish” tarzidagi ma'nosi bir – biriga yaqin bo'lgan iqtisodiy terminlarni uchratamiz. Biroq bu ikki iqtisodiy termin ma'nosi va iqtisodiyotga ta'siri jihatidan bir – biridan tubdan farq qiladi.

Naqd pullarni muomalga emissiya qilinishi iqtisodiyotda pul massasining hajmini oshiradi. Bu ishni mamlakat Markaziy banki amalga oshiradi. Muomalaga naqd pullarni chiqarish esa mavjud pul massasi hajmini o'zgartirmagan holda tijorat banklari tomonidan amalga oshiradi.

Mamlakatda iqtisodiy inqirozlar, tabiiy ofatlar va urushlar ro'y berganda davlatning xarajatlari juda ortib ketardi. Ushbu xarajatlar davlatning topshirig'i bilan muomalaga chiqariladigan qo'shimcha pul emissiyasi orqali hal etilar edi, bu o'z navbatida qog'oz pullarning qadrsizlanishiga va pul muomalasining izdan chiqishiga olib kelardi.

Shuning uchun ham qog'oz pullar asl qiymatga ega bo'lmagan, o'rinbosar pullar hisoblanib, ularni doimiy ravishda tartibga solib borish va tegishli nazoratni amalga oshirishni talab etadi.

Elektron pullar

Banklarning rivojlanishi, o'zaro to'lovlar va hisob – kitoblar hajmining ortishi, shuningdek, texnika va texnologiyaning takomillashuvi natijasida XX asrning ikkinchi yarmidan elektron pullar vujudga keldi. Elektron pullarning to'lov instrumenti bo'lib – plastik kartalar hisoblanadi.

Plastik karta – bu pullarni naqdsiz ko'rinishda ko'chirish yoki naqd pul ko'rinishda olish imkoniyatini beradigan, banklar va boshqa kredit muassasalari tomonidan chiqarilgan nomli to'lov hujjat hisoblanadi.

Plastik kartalar bank tizimi va undan foydalanuvchilar uchun qulaylik jihatlari juda ko'p. Xususan:

– kishi 1, 2, 3 mln so'mni hamyonida olib yurolmaydi, lekin plastik kartada bunday muammo mavjud emas;

– hamyoningizdagi pulni yo‘qotsangiz yoki unutib biror joyda qoldirsangiz ularni begona shaxs foydalanishi mumkin, lekin plastik kartalardan begona shaxslarni foydalanish imkoniyati juda chegaralangan. Chunki ularning maxsus paroli mavjud, shu bilan birga, plastik kartani yo‘qotgan shaxs zudlik bilan bankka xabar bersa uning hisobraqamlari bo‘yicha to‘lovlarni to‘xtatib qo‘yish mumkin;

– banklar naqd pullarni tashish, saqlash, ularning hisobini yuritish va mijozlarga berish kabi qo‘shimcha mehnat va sarf xarajatdan forig‘ bo‘ladi;

– banklar depozit siyosatidan kelib chiqib foydalanuvchi plastik kartadagi vaqtinchalik foydalanmay turgan qoldiq summalariga qo‘shimcha foiz to‘lashi mumkin.

O‘zbekistonda plastik kartochkalarni joriy qilish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasining qator qarorlari qabul qilindi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 24 sentyabrdagi “Plastik kartochkalar asosida hisob – kitob qilish tizimini yanada rivojlantirish chora – tadbirlari to‘g‘risida” 445 – sonli Qarori, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 3 avgustdagi “Plastik kartochkalar asosida naqd pulsiz hisob – kitob tizimini yanada rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora – tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ – 433 – sonli va 2010 yil 19 apreldagi “Bank plastik kartochkalaridan foydalangan holda hisob – kitob tizimini rivojlantirishni rag‘batlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora – tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ – 1325 – sonli Qarorlari shular jumlasidandir.

Hozirgi kunda barcha tijorat banklari o‘z plastik kartochkalariga ega bo‘lib, ularning soni yildan – yilga ortib bormoqda.

O‘zbekiston tijorat banklari tomonidan joriy etilgan plastik kartalar bilan hisob – kitoblar samaradorligini yanada oshirish maqsadida:

– savdo nuqtalarida plastik kartalar bilan hisob – kitoblarni amalga oshirish uchun terminallarni ko‘paytirish;

– ish haqi va unga tenglashtirilgan mablag‘larni plastik kartalarga o‘tkazish jarayonini yanada takomillashirish;

– barcha bank bo‘limlari boshqa banklarning plastik kartochkalari bo‘yicha ham naqd pullarni yechishlashini ta‘minlash kabi ishlarni yo‘lga qo‘yish lozim.

Yuqorida qayd etilgan holatlar bo‘yicha Markaziy bank va tijorat banklari, tegishli muassasalar, shuningdek, savdo nuqtalaritomonidan amlaga oshirilayotgan ishlar plastik kartalarni yanada kengroq va samarali ishlashiga imkoniyat yaratadi.

2-mavzu: Pul aylanishi va uning tarkibi

- 2.1. Pul aylanmasining mohiyati**
- 2.2. Naqd pul aylanmasini tashkil etish**
- 2.3. Naqd pulsiz hisob – kitoblarning tamoyillari**
- 2.4. Naqd pulsiz hisob – kitob shakllari**

2.1. Pul aylanmasining mohiyati

Naqd pul va naqd pulsiz shaklida hisob – kitoblarni amalga oshirish pul aylanmasini tashkil etadi.

Naqd pul aylanmasi – bu qog‘oz pullar va tanga pullar vositasida amalga oshirilib, naqd pullar harakati jarayonida namoyon bo‘ladi. Naqd pul aylanmasi asosan jismoniy shaxslar va yuridik shaxslar o‘rtasida vujudga keladigan ayirboshlash munosabatlarini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Naqd pulsiz aylanmalar – bu kredit muassasalarida ochilgan hisobraqamlar yordamida pullarni hisobdan hisobga ko‘chirish orqali amalga oshiriladi.

Pul doimiy ravishda “harakatda” bo‘ladi, bu harakat davomida juda ko‘plab tovar va xizmatlarni sotish va sotib olish jarayonida bevosita ishtirok etib, sotuvchi va sotib oluvchilarga xizmat qiladi. Xususan, pul o‘z harakati jarayonida bozordagi talab va taklifdan kelib chiqqan holda tovarlar va xizmatlar bahosini belgilaydi, bu pulning qiymat o‘lchovi, muomala vositasi va to‘lov vositasi funksiyalari orqali amalga oshiriladi.

Pul vaqtinchalik hisob – kitoblar va aylanmalarda ishtirok etmagan vaqtda jamg‘arma vositasi funksiyasini bajarish orqali, o‘zining sohibiga qo‘shimcha daromad keltirdi va real iqtisodiyotda muhim rol o‘ynaydi.

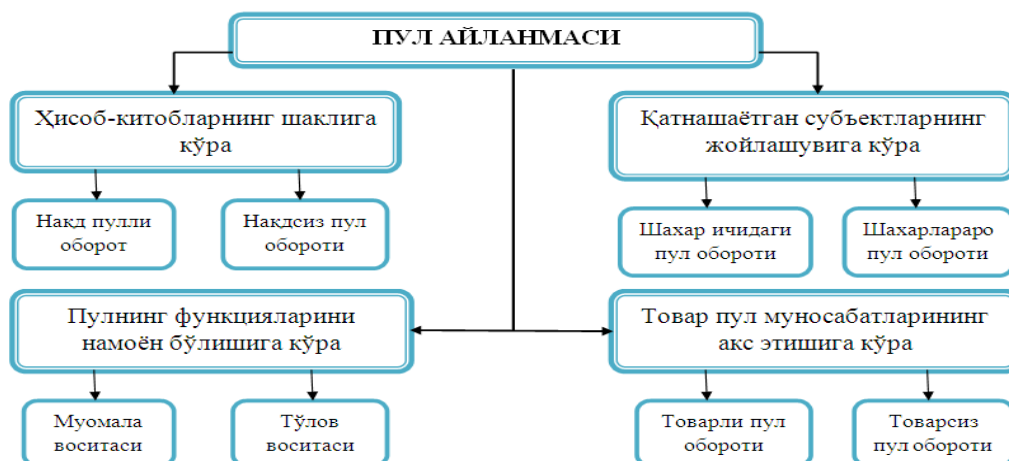
Pul aylanmasi tarkibida naqd yoki naqdsiz hisob – kitoblar bilan amalga oshirilayotgan to‘lovlar hajmining yuqori yoki pastligiga pulning barqarorligi, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi va boshqa qator omillar ta‘sir qiladi.

Pulning aylanmasi mohiyatini yanayam chuqurroq aniqlash uchun uning ob‘ekti va sub‘ektlariga e‘tibor berish maqsadga muvofiq. Pul aylanmasi sub‘ektlari sifatida davlat va davlat muassasalari, Markaziy bank, kredit va moliya muassasalari, mamlakat rezidenti va norezedentlari, korxonalar va tashkilotlarni keltirish mumkin. Uning ob‘ekti esa tovar va tovarsiz operatsiyalar jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar, ya‘ni aylanmalar hisoblanadi.

Pul aylanmasi sub‘ektlari o‘rtasida amalga oshiriladigan iqtisodiy munosabatlar naqd va naqd pulsiz ko‘rinishida amalga oshiriladi. Xorijiy mamlakatlar iqtisodiy adabiyotlarida pul aylanmasi deyarli o‘rganilmaydi. Buning asosiy sabablaridan biri, balki mazkur mamlakatlar bank muassasalarida hisob – kitoblarni amalga oshirishda pul aylanmasi naqd va naqd pulsiz ko‘rinishi shakllari o‘rtasida farq mavjud emasligi bo‘lishi mumkin. Haqiqatda ham rivojlangan va ayrim rivojlanayotgan mamlakatlar banklarida naqd va naqdsiz pul hisob – kitoblarni amalga oshirish o‘rtasida farq mavjud emas.

Shu bilan birga, MDH mamlakatlari iqtisodiy adabiyotlarining deyarli barchasida “pul aylanmasi” va “to‘lov aylanmasi” alohida – alohida o‘rganiladi. Ularni bir – biridan farqlashda asosiy e‘tibor hisob – kitoblarni amalga oshirishda naqd pulni ishtirok etishi yoki etmasligiga qaratiladi. Pul aylanmasida bevosita naqd pullar to‘lovlarni amalga oshirishda ishtirok etadi. Keyingi yillarda hisob – kitoblarni amalga oshirishda plastik kartochkalar, hisob – kitob cheklarni joriy etilishi pul aylanmasi tarkibida naqd pulli hisob – kitoblar ulushining sezilarli darajada pasayib ketishiga sabab bo‘lmoqda. Xususan, AQSh, G‘arbiy Yevropa mamlakatlari va Yaponiyada pul aylanmalarining ulushi 1 – 1,5 foizni tashkil etadi.

Quyidagi rasmda pul aylanmasining tarkibiy tuzilishi va uning o‘zaro bog‘liqligini tavsiflovchi holatlar keltirilgan.

Pul aylanmasi tarkibi

Chizmadan ko‘rinib turganidek, pul aylanmasini to‘rtta yo‘nalishga ajratish mumkin. Birinchi yo‘nalish, pul mablag‘lari shakliga ko‘ra, naqd pulli aylanmasi va naqdsiz pul aylanmasidan tashkil topgan.

Ikkinchi yo‘nalish, pul aylanmasida ishtirok etayotgan sub’ektlar joylashuviga ko‘ra, bir shahar ichidagi va shaharlararo pul aylanmasidan iborat.

Uchinchi yo‘nalish, pul funktsiyalarining namoyon bo‘lishiga qarab muomala vositasi va to‘lov vositalarini o‘z ichiga oladi.

To‘rtinchi yo‘nalish, tovar – pul munosabatlarining aks etishiga ko‘ra, tovarli pul oboroti va tovarsiz pul oborotlari ko‘rinishida namoyon bo‘ladi.

Pul aylanmasi tarkibida naqd pulli yoki naqd pulsiz hisob – kitoblar hajmining past yoki yuqori ekanligi qator omillar bilan izohlanadi. Xususan, ular quyidagilardan iborat:

- mamlakatning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish holati, aholining ma’naviy, iqtisodiy va huquqiy ongi;
- milliy iqtisodiyotni boshqarish tartibi va rivojlanganlik darajasi;
- mamlakat bank tizimining rivojlanganlik darajasi va unga aholi ishonchining musthkamligi;
- real sektorning rivojlanganligi va iqtisodiyotning raqobatbardoshligi;
- Markaziy bankning pul – kredit siyosatini amalga oshirish bo‘yicha mustaqilligining ta’minlanganlik darajasi.

Naqd pul va naqd pulsiz hisob – kitoblari o‘rtasida juda yaqin bog‘liqlik mavjud bo‘lib, naqd pullar naqdsiz pul ko‘rinishiga, naqdsiz pullar naqd pul ko‘rinishiga o‘tish orqali ular doimiy ravishda bir – birini to‘ldirib turadi. Masalan, korxonalar va tashkilotlarning bankdagi naqdsiz pullari ishchi xodimlarga naqd pul va unga tenglashtirilgan mablag‘lar ko‘rinishida beriladi. Aholining qo‘lidagi naqd pullar esa banklarga omonat sifatida qo‘yilganda banklar uchun kredit resursi sifatida naqdsiz pul ko‘rinishida maydonga chiqadi. Shu tariqa naqd pul va naqd pulsiz aylanmalar bir – biriga chambarchas aloqadorlikda amal qiladi.

2.2. Naqd pul aylanmasini tashkil etish

Avvalgi bo‘limlarda ta’kidlaganimizdek, pul aylanmasi naqd pulsiz va naqd pulli hisob – kitoblardan tashkil topadi. Naqd pulli hisob – kitoblar bevosita naqd pullar bilan amalga oshiriladi. Iqtisodiyotda pul aylanmasi tarkibida naqd pulli hisob – kitoblarning ulushi sezilarsiz darajada bo‘lib, taxminan 5 – 12 foiz atrofida tebranib turadi. Mamlakat pul oboroti tarkibida

naqd pulli hisob – kitoblar ulushining pastligi yoki ortib borishi iqtisodiyotda ishlab chiqarish darajasi, moliya – kredit tizimi va milliy valyutaning barqarorligi hamda boshqa qator omillar bilan izohlanadi.

O‘zbekistonda pul muomalasini tashkil etish va naqd pulli hisob – kitoblarni amalga oshirish tartibi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2005 yil 20 avgustdagi 18/1 – sonli qarori bilantasiqlangan, Adliya vazirligida 2005 yil 10 oktyabrda 1518 – son bilan ro‘yxatga olingan «O‘zbekiston Respublikasida banklar tomonidan pul muomalasiga doir ishlarni tashkil etish to‘g‘risida»gi (avvalgi 6 – sonli) yo‘riqnomasi asosida amalga oshiriladi.

Markaziy bank pul muomalasini tartibga solishda va naqd pulli hisob – kitoblarni tashkil etishda quyidagi ishlarni bajaradi:

1. Naqd pul aylanmasini xomcho‘t (prognoz) qiladi;
2. Pul muomalasini tashkil etadi va tartibga soladi;
3. Naqd pullarni tijorat banklariga jo‘natish, qabul qilish, saqlash va samarali foydalanish ustidan nazoratni tashkil etadi.

Naqd pul aylanmasini xomcho‘t (prognoz) qilish tartibi.

Naqd pul aylanmasini xomcho‘t qilish tijorat banklarining aylanma kassalarini xomcho‘tini tuzish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Markaziy bank Hisob – kitob kassa markazlari (HKKM) va tijorat banklarining tegishli hududlar bo‘yicha aylanma kassalarni xomcho‘tini amalga oshiradi va pul muomalasi holatini tahlil qilib boradi.

Banklarning kassa aylanmalari xomcho‘ti ma‘lum davrlar uchun naqd pullarning tushumi va chiqimi asosida tuziladi. Banklar kassa aylanmalari xomcho‘tini tuzish uchun o‘zlari xizmat ko‘rsatadigan yuridik shaxslardan ularning depozit hisobvarag‘i bo‘yicha har chorakning boshlanishidan 30 kun oldin buyurtmanomalarini oladilar.

Bank bo‘limi xizmat ko‘rsatadigan yuridik shaxslarning asosiy depozit hisobvarag‘i bo‘yicha aylanma kassa xomcho‘ti asosida bankda naqd pullarning tushum manbalari va chiqim moddalarining yig‘ma qaydnomasini tuzadi.

Ta‘kidlash lozimki, banklar tomonidan tuzilgan aylanma kassa xomcho‘ti amaliyotda doimo ham bajarilavermaydi. Ushbu holat ob‘ektiv va sub‘ektiv sabablar bilan izohlanadi. Albatta, bu ijobiy holat sifatida baholanmaydi. Chunki, banklar o‘z majburiyatlarini to‘liq ravishda bajarmasligi aholi va mijozlarning ularga bo‘lgan ishonchini pasayishiga sabab bo‘ladi.

Banklar yuridik shaxslardan olgan choraklik aylanma kassa xomcho‘tini oyma – oy taqsimlab chiqadilar. Bunda quyidagilar hisobga olinadi:

- har bir oyning ish kunlari soni va boshqa xususiyatlari;
- chakana tovar aylanmasi, ish haqi fondlari hajmining oylar bo‘yicha o‘zgarib turishi mumkinligi;
- aholining soliqlar, yig‘imlar va boshqa majburiy to‘lovlarni to‘lash muddatlari.

Tijorat banklari aylanma kassa xomcho‘tini yangi chorak boshlanishidan 15 kun oldin Markaziy bankning hududiy bosh boshqarmalariga taqdim etadi, ular esa Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Toshkent shahri va viloyatlar bo‘yicha umumlashtirilgan aylanma kassa xomcho‘tlarini chorak boshlanishidan kamida 5 kun oldin Respublika Markaziy bankiga taqdim etadilar. Tijorat banklari va Markaziy bankning hududiy bosh boshqarmalari kassa aylanmalari xomcho‘ti bilan birgalikda tushuntirish xatlarini ham qo‘shib jo‘natishlari lozim.

Tushuntirish xati qisqa bo‘lishi kerak, unda kassa aylanmalarining to‘liq asoslangan xomcho‘ti hamda o‘tgan yilning tegishli davriga nisbatan o‘zgarishlarga tushuntirishlar beriladi.

Pul muomalasini tashkil etish va tartibga solish. Markaziy bank pul muomalasini tartibga solishda pul – kredit siyosatining bevosita va bilvosita instrumentlardan foydalanadi. Markaziy bank pul muomalasini tartibga solishda tijorat banklari va Markaziy bankning Hududiy bosh boshqarmalari (MB HBB) bilan o‘zaro hamkorlikda faoliyat yuritadi.

Pul muomalasini tashkil etish va tartibga solishda tijorat banklari quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

1. jismoniy shaxslarning bo'sh pul mablag'larini omonatlarga jalb qilishga, jismoniy shaxslar pul daromadlarining naqd pulsiz tartibda omonatlarga o'tkazilishini kengaytirishga, tovar va xizmatlar uchun naqd pulsiz hisob – kitoblarni, shu jumladan bank kartalaridan foydalangan holda rivojlantirishga qaratilgan choralar ko'radilar;

2. yuridik shaxslar bilan kelishgan holda ularning kassalaridagi naqd pul qoldig'i limitlari, pul tushumlarini bankka topshirish tartibi va muddatlarini belgilaydilar;

3. naqd pul mablag'larining har kuni kelib tushishi ustidan doimiy monitoringni amalga oshiradilar;

4. haqiqatda tushgan tushumlar va berilgan naqd pullarning kassa aylanmalarining xomcho't hisob – kitoblaridan farq qilish sabablarini tahlil qiladilar hamda naqd pul tushumlarining ko'payishini ta'minlash choralarini ko'radilar;

Markaziy bankning hududiy bosh boshqarmasi (MB HBB) zimmasiga pul muomalasiga doir ishlarni tashkil etish, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridagi tijorat banklarining faoliyatini muvofiqlashtirish va uning monitoringi yuklatiladi. MB HBBlari xususan quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

1. pul muomalasining holatini o'rganadi, banklarning kassa aylanmalarini tahlil qiladi, pul muomalasining holatini tavsiflovchi ko'rsatkichlarni jamlaydi va tartibga soladilar;

2. pul muomalasini mustahkamlashga qaratilgan takliflarni tayyorlab, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrining joylardagi davlat boshqaruv organlari muhokamasiga qo'yadilar;

3. naqd pulga bo'lgan talabni uzluksiz ta'minlashni nazarda tutib, mintaqalar va tijorat banklari filiallari o'rtasida naqd pul mablag'larini tezkor qayta taqsimlashni amalga oshiradilar;

4. tijorat banklari bilan birgalikda naqd pul zaxiralari hajmining eng kam miqdorini tasdiqlaydilar;

5. banklarning pul muomalasiga doir ishlarini tahlil qiladi va o'rganadilar.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar "Yuridik shaxslar tomonidan kassa operatsiyalarini amalga oshirish qoidalari"ga (1998 yil 17 dekabrda 565 – son bilan ro'yxatga olingan) muvofiq o'z kassalarida naqd pul qoldiqlari bo'yicha belgilangan limitlar doirasida naqd pulga ega bo'lishlari mumkin.

Yuridik shaxslar kassadagi belgilangan naqd pul qoldig'ining limitdan ortiqcha qismini bank bilan kelishilgan tartibda va muddatlarda hisobvaraqa kiritib qo'yish uchun bankka topshirishlari shart.

Kassadagi naqd pul qoldig'i limitlarini, tushumni topshirish tartibi va muddatlarini belgilash uchun banklar yilning birinchi choragida savdo tashkilotlari va boshqa yuridik shaxslardan buyurtmanoma – hisob – kitob oladilar.

Kassadagi naqd pullar qoldig'i limiti har yili kassaga ega bo'lgan va naqd pulli hisob – kitoblarni amalga oshiruvchi barcha yuridik shaxslarga belgilanadi.

Yuridik shaxsning turli banklarda bir nechta hisobvaraqlari mavjud bo'lgan taqdirda u o'z ixtiyoriga ko'ra xizmat ko'rsatuvchi banklarning biriga kassadagi naqd pul limitini belgilash uchun hisob – kitob bilan murojaat etadi. Banklarning birida kassa qoldig'i limiti belgilangandan so'ng yuridik shaxs belgilangan kassa qoldig'i limiti to'g'risidagi xabarnomani unga tegishli hisobvaraqlar ochilgan boshqa banklarga jo'natadi.

Kassadagi naqd pullar limitini belgilash uchun buyurtmanoma – hisob – kitobni xizmat ko'rsatuvchi banklarning birortasiga taqdim etmagan yuridik shaxslar bo'yicha kassa qoldig'i limiti nolga teng deb hisoblanadi, yuridik shaxs tomonidan bankka topshirilmagan naqd pul mablag'lari esa limitdan ortiqcha deb hisoblanadi.

Kassadagi naqd pullar qoldig'ining quyidagi limitlari belgilanadi:

1. doimiy naqd pul tushumiga ega va uni ish kunining oxirida bankka topshirishi lozim bo'lgan yuridik shaxslar uchun – keyingi ish kuni ertasiga normal ish faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan miqdorda;

2. keyingi kunda topshirishi shart bo'lgan yuridik shaxslar uchun – o'rtacha kunlik naqd pul tushumidan ortiq bo'lmagan miqdorda;

3. tushumni har kuni topshirmaslik huquqiga ega bo'lgan yuridik shaxslar uchun – tushum summasi va uni topshirish bo'yicha belgilangan muddatga bog'liq bo'lgan miqdorda;
4. doimiy naqd pul tushumiga ega bo'lmagan yuridik shaxslar uchun – o'rtacha kunlik naqd pul xarajati miqdorida (mehnat haqi to'lovlari, vaqtinchalik ishga layoqatsizlik bo'yicha nafaqa, mukofot va stipendiya xarajatlaridan tashqari).

Yuridik shaxslar o'z kassalarida naqd pullarni belgilangan limitlardan ortiqcha miqdorda faqat mehnatga haq to'lash, ijtimoiy sug'urta bo'yicha nafaqalar, pensiya va stipendiyalar berish uchun, bankdan olingan kunni qo'shib hisoblagan holda, 3 ish kunidan ortiq bo'lmagan muddat mobaynida (banklardan uzoq masofada joylashgan yuridik shaxslar esa 5 ish kunigacha) saqlash huquqiga ega. Bu muddat tugagach, ko'zlangan maqsad uchun ishlatilmagan pullar bankka qaytariladi va keyinchalik yuridik shaxslarga ularning birinchi talabi bilanoq o'sha maqsadlarga ishlatish uchun beriladi.

Pulning aylanishini tezlashtirish va bank kassalariga tushumlarning o'z vaqtida tushishi zaruratidan kelib chiqqan holda, banklar tomonidan har bir yuridik shaxsga ularning rahbarlari bilan kelishilgan tarzda tushum topshirish vaqti va tartibi belgilanadi.

Kassadagi naqd pul qoldiqlarining belgilangan limitlari, tushumni topshirish tartibi va muddatlari banklar tomonidan har bir yuridik shaxsga yozma ravishda ma'lum qilinadi.

Banklar yuridik shaxslarning pul tushumlarini o'z vaqtida va to'liq topshirishlari bo'yicha monitoring olib boradilar.

Naqd pullarni tijorat banklariga jo'natish, qabul qilish, saqlash va samarali foydalanish ustidan nazoratni tashkil etadi.

Markaziy bank tijorat banklarini naqd pulga bo'lgan talabini qondirish maqsadida kassa buyurtmalariga asosan ularga naqd pullarni jo'natadi, ular o'rtasida naqd pullarning taqsimlanishi va maqsadli foydalanishi ustidan umumiy monitoringni tashkil etadi.

Markaziy bank tijorat banklarining aylanma kassasiga naqd pullarni saqlashning maksimal miqdorini o'rnatadi. Unga tijorat banklarining aylanma kassasidagi naqd pullar 10101 – «Aylanma kassadagi naqd pullar» hisobvarag'ida hisobga olib boriladi. O'rnatilgan kassa limitidan ortgan naqd pullar tegishli 10102 – «Zaxiradagi naqd pullar» hisobvarag'iga kirim qilinadi va Markaziy bankning tegishli ruxsati bilan ishlatiladi. Markaziy bank ushbu hisobvaraqdagi kassa limitidan ortiqcha mablag'larni ishlatish bo'yicha tijorat bankiga:

- tijorat bankiga foydalanishga ruxsat berishi haqida;
- boshqa tijorat bankiga jo'natish haqida;
- Markaziy bankning Xisob – kassa markazining zaxira fondiga topshirish haqida bo'lishi mumkin.

2.3. Naqd pulsiz hisob – kitoblarning tamoyillari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida har kuni bir necha yuz minglab naqd pulli va naqd pulsiz operatsiyalar amalga oshiriladi. Ushbu operatsiyalarning 85 – 90 foizi, ayrim rivojlangan mamlakatlarda 98 – 99 foizi naqd pulsiz ko'rinishida amalga oshiriladi.

O'zbekistonda naqd pulsiz hisob – kitoblar tijorat banklarining ichki va tashqi vakillik hisobraqamlari orqali, elektron to'lov tizimi yordamida, mijozlarning hisobvaraqlarida buxgalteriya yozuvlari ko'rinishida amalga oshiriladi. Mamlakatimiz bank tizimida 1997 yil mart oyida joriy etilgan elektron to'lov tizimi banklararo amalga oshirilayotgan to'lovlarni juda qisqa daqiqalar ichida amalga oshirish imkoniyatini beradi. Bu davlat idoralari va korxonalari, aholi va xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi to'lovlarni naqd pulsiz ko'rinishda amalga oshirishga juda keng qulayliklar yaratilganligidan dalolat beradi.

Naqd pulsiz hisob – kitoblarni amalga oshirishda qator tamoyillar bajarilishi lozim. Ularning asosiylari sifatida quyidagilarni keltirish maqsadga muvofiq:

- naqd pulsiz hisob – kitoblar jarayonida ishtirok etayotgan har ikkala tomonning ham bankda tegishli hisobvaraqlari mavjud bo'lishi lozim;

– mijozning hisobvarag'idan mablag'larni boshqa manzilga o'tkazish va kirim qilish Markaziy bank tomonidan qa'tiy belgilangan to'lov hujjatlari asosida hamda ulardagi rekvizitlarni to'liq to'ldirilgan holda amalga oshiriladi;

– bank mijozning pul mablag'larini o'tkazish haqidagi topshirig'ini uning hisobvarag'ida mablag' bo'lgandagina qabul qiladi. Mijozning hisobvarag'ida mablag' bo'lmagan holatda uning hisobvarag'idan undirish to'g'risida inkasso topshiriqnomasi (o'z vaqtida to'lanmagan soliqlar va Davlat byudjetiga o'tkaziladigan soliqdan tashqari to'lovlar (penya, jarimalar)ni undirib olishda soliq idoralari tomonidan, byudjetdan tashqari fondlar – o'z vaqtida to'lanmagan to'lovlarni undirib olishda, agarda bu qonuniy hujjatlarda ko'zda tutilgan holatlarda), to'lov talabnomalar kartoteka 2 ga kirim qilinadi va belgilangan tartibda to'lovlar amalga oshiriladi;

– bank naqd pulsiz hisob – kitoblarni faqat mablag' egasining topshirig'i asosida belgilangan maqsadlar uchun o'tkazadi, hisobvara q egasining hisobida mablag'lar yetarli bo'lmagan holatlar bundan mustasno;

– mablag'lar to'lovchining hisobvarag'idan o'chirilgandan so'ng mablag' oluvchining hisobvarag'iga kirim qilinadi;

– to'lovlarni amalga oshirish Markaziy bank tomonidan belgilangan naqd pulsiz hisob – kitoblarning shakllarini qo'llagan holda, tegishli to'lov hujjatlari orqali amalga oshiriladi.

Naqd pulsiz hisob – kitoblarning shakli va to'lovlarni amalga oshirishning tartibi tovar sotuvchi va xizmatlar ko'rsatuvchi tashkilot hamda uni sotib oluvchi o'rtasida tuziladigan shartnomada aniq va batafsil belgilab qo'yiladi.

Bankda mablag'larni kirim qilish yoki hisobdan chiqarish uchun asos bo'ladigan hujjatlarning elektron nusxalari mijozning hisobvarag'i xizmat ko'rsatadigan buxgalteriya xodimi tomonidan imzolanadi hamda to'lashga qabul qilish va to'lash sanalari ko'rsatilgan holda o'ziga biriktirilgan shtamp bilan tasdiqlanadi.

Yuqorida qayd etganimizdek, mamlakatimiz pul aylanmasi tarkibida naqd – pulsiz hisob – kitoblarning ulushi ayrim mamlakatlarga nisbatan yuqoriroq miqdorni tashkil etadi.

Pul aylanmasi tarkibida naqd pulsiz hisob – kitoblar hajmini oshirishga qator omillar ta'sir qiladi. Xususan:

1. Yuridik va jismoniy shaxslarning banklarga bo'lgan ishonchining yuqoriligi. Agar yuridik va jismoniy shaxslar banklarga nisbatan ishonchi yuqori darajada bo'lmasa, banklarga naqd pullarni topshirishga bo'lgan moyilligi pasayadi, hisob – kitoblarni naqd pullarda amalga oshirishga intiladi.

2. Iqtisodiyotda monetizatsiya koeffitsienti darajasining tegishli me'yori ta'minlangan bo'lishi lozim. Iqtisodiyotning yetarli darajada pul bilan ta'minlanganlik darajasi monetizatsiya koeffitsienti asosida aniqlanadi. Monetizatsiya koeffitsienti mamlakat yalpi ichki mahsulotiga nisbatan aniqlanib, xalqaro moliyaviy tashkilotlar va ekspertlarning fikrlariga ko'ra uning miqdori, o'tish iqtisodiyoti sharoitidagi mamlakatlarda 45-60 foizdan iborat bo'lishi lozim. Agar mamlakatda monetizatsiya koeffitsienti ushbu miqdordan past bo'lsa iqtisodiyotda pul taqchilligi, tijorat banklarida likvid mablag'lar va resurslarning yetishmasligi, kreditlar va omonatlar bo'yicha foiz stavkalarining yuqoriligi kuzatiladi. Bularning barchasi naqd pulsiz hisob – kitoblar hajmiga salbiy ta'sir ko'rsatadi;

3. Tijorat banklarining resurslarga bo'lgan ehtiyojining yetarli ravishda qondirilmasligi. Ma'lumki, tijorat banklari tomonidan muomalaga chiqarilgan pullar o'zining boshlang'ich nuqtasiga qaytib kelmasligi banklarning resurs bazasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Buning oqibatida tijorat banklarining real sektorni kreditlash uchun yo'naltirayotgan resurslarning taqchilligi, omonatlarga to'lanadigan to'lovlar miqdorining oshib ketishi, bu esa o'z navbatida naqd pulsiz hisob – kitoblar hajmini pasayishiga olib keladi.

2.4. Naqd pulsiz hisob – kitob shakllari

O‘zbekistonda naqd pulsiz hisob – kitoblar O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bank Boshqaruvi tomonidan tasdiqlangan «O‘zbekistonda naqd pulsiz hisob – kitoblar to‘g‘risida» gi 60 – sonli Nizomga asosan tashkil etiladi.

O‘zbekistonda naqd pulsiz hisob – kitoblar shakllarini joriy etish, umumiy talab va qoidalarini belgilash hamda nazorat qilish Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi.

O‘zbekiston tijorat banklari, tegishli qonuniy va me‘yoriy hujjatlar asosida mulkchilik shaklidan qa‘tiy nazar xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlarga quyidagi naqd pulsiz hisob – kitoblar shakllarini amaliyotga joriy etadi:

1. To‘lov topshiriqnomalar;
2. To‘lov talabnomalar;
3. Akkreditivga ariza;
4. Inkasso topshiriqnomasi;
5. Hisob cheklari bilan hisob – kitoblar.

O‘zbekistonda bozor munosabatlarining taboro chuqurlashib borishi tijorat banklari xizmatlarining turlarini oshib borishiga turtki bo‘lmoqda. Mana shunday xizmatlardan biri naqd pulsiz hisob – kitoblarni plastik kartochkalar orqali amalga oshirish bo‘lib, hozirgi paytda hisob – kitoblarning ushbu shakli asosan aholi va xo‘jalik sub‘ektlari o‘rtasida qo‘llanilmoqda. Ta‘kidlash lozimki, plastik kartochkalar bilan hisob – kitoblarni amalga oshirish juda qulay va oson bo‘lib, kelgusida aholi tomonidan to‘lovlarni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etishi kutilmoqda.

Yuqorida qayd etilgan naqd pulsiz hisob – kitoblarni amalga oshirishda quyidagi pul – hisob – kitob hujjatlaridan foydalanadi:

– to‘lov topshiriqnomasi, ushbu hujjat asosida mijoz sotib olgan tovarlar yoki xizmatlar uchun o‘z hisobvarag‘idan mablag‘ni to‘lash haqidagi topshirig‘ini o‘ziga xizmat ko‘rsatadigan bankka beradi;

– to‘lov talabnomasi, ushbu hujjat asosida mijoz jo‘natgan mol yoki ko‘rsatgan xizmatlar uchun to‘lovni mol sotib oluvchidan undirib berish haqida o‘ziga xizmat ko‘rsatadigan bankka taqdim etadi;

– inkasso topshiriqnomasi, ushbu hujjat asosida Markaziy bank tomonidan belgilab qo‘yilgan tashkilotlar to‘lovchining hisobvarag‘idagi mablag‘ni uning roziligini olmasdan tegishli manzilga o‘tkazib berish haqida bankka topshiriq beradi, agar to‘lovchining hisobvarag‘ida mablag‘ yetarli yoki mavjud bo‘lmasa inkasso topshiriqnomasi kartoteka 2 da hisobga olib boriladi;

– akkreditivga ariza, mijoz sotib oladigan tovarlar va xizmatlar uchun to‘lanadigan mablag‘larni deponentlash haqida o‘z bankiga taqdim etadigan hujjat hisoblanadi;

– hisob – kitob cheki, asosan jismoniy shaxslar va savdo tashkilotlari o‘rtasida qo‘llaniladigan hujjat bo‘lib, uchinchi shaxs, asosan savdo tashkilotlari chekdagi mablag‘ni talab qilib o‘z bankiga taqdim etadi;

– memorial order, ushbu hujjat bankning ichki operatsiyalarini bajarishda, shuningdek, shartnomada ko‘rsatilgan hollarda mijozlarning hisobvaraqlaridan mablag‘larni ko‘chirishda bank tomonidan qo‘llaniladi.

To‘lov topshiriqnomalari bilan hisob – kitoblar

Naqd pulsiz hisob – kitoblar ichida to‘lov topshiriqnomasi eng ko‘p qo‘llaniladigan hisob – kitob shakllaridan hisoblanadi. Bunga to‘lov topshiriqnomalar bilan hisob – kitoblarni amalga oshirishning to‘lovchi, sotib oluvchi va hatto bank uchun ham qulayligi hisoblanadi.

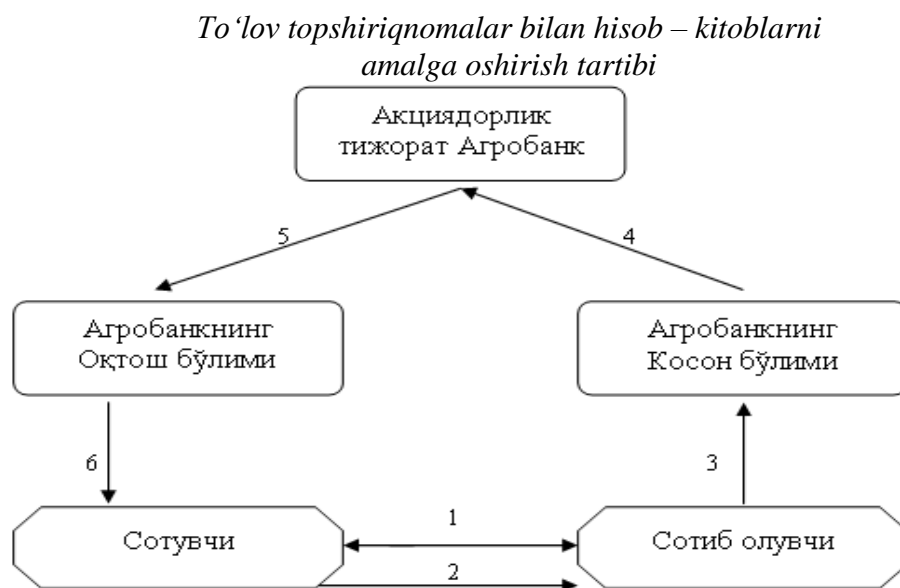
To‘lov topshiriqnomasi – mol sotib oluvchi tashkilotning o‘z hisobraqamidan mol sotuvchining hisobraqamiga to‘lovni amalga oshirish to‘g‘risida bankka bergan topshirig‘i

hisoblanadi. Topshiriqnomalar orqali sotilgan tovarlar, bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmatlar va boshqa to'lovlar bo'yicha hisob – kitoblar amalga oshirilishi mumkin.

Topshiriqnomaning sanasi uni bankka taqdim etilgan sana bilan bir xil bo'lishi kerak, ular mos kelmagan holda to'lov topshiriqnomasi ijro uchun qabul qilinmaydi (byudjetga va byudjetdan tashqari fondlar bo'yicha to'lovlar bundan mustasno).

Hozirgi kunda viloyat, shahar va tuman bo'limlariga ega bo'lgan tijorat banklari yagona vakillik hisobvaraqa-siga o'tkazilgan bo'lib, ushbu vakillik hisobvara-qalari orqali to'lovlarni amalga oshirishda hujjatlarni rasmiylashtirish va aylanishi o'ziga xos xususiyatlarga egadir.

Quyida aktsiyadorlik tijorat Agrobankning ikkita bo'limi o'rtasida to'lov topshiriqnomalar bilan hisob – kitoblarni amalga oshirganda hujjatlarni aylanishining shartli tartibi keltirilgan.

Chizmadan ko'rinib turibdiki, sotuvchi va sotib oluvchilar o'rtasida to'lov topshiriqnomalari bilan hisob – kitoblarni amalga oshirganda hujjatlar aylanish tartibi juda oddiy bo'lib, uning ishtirokchilariga qator qulaylik va yengilliklar tug'diradi.

To'lov topshiriqnomalar bilan hisob – kitoblarni amalga oshirishda dastlab sotuvchi va sotib oluvchi o'rtasida shartnoma tuzilib, unda to'lov shakli ham kelishiladi (1), sotuvchi oldindan umumiy to'lov summasining 15 foizini to'lagandan so'ng, tovarlarni jo'natadi yoki xizmatlarni ko'rsatadi (2), sotib oluvchi shartnomada kelishilgan summani mol sotuvchining hisobraqamiga o'tkazish maqsadida to'lov topshiriqnomani bankka taqdim etadi (3), bankning mas'ul buxgalter xodimi to'lov topshiriqnomalarni tegishli nazoratdan o'tkazgandan so'ng mablag'ni elektron to'lov tizimi orqali respublika bankiga jo'natadi (4), respublika aktsiyadorlik tijorat Agrobankida elektron to'lov topshiriqnoma tegishli dasturiy nazoratdan o'tkazilgandan so'ng sotuvchining bankiga jo'natiladi (5), elektron to'lov topshiriqnoma Agrobankning Oqtosh bo'limida dasturiy nazoratdan, mablag' sotuvchining hisobiga kirim qilinadi va bu haqda unga xabar qilinadi (6).

To'lov topshiriqnomalari bilan amalga oshiriladigan naqd pulsiz hisob – kitoblarning qator afzalliklari va ayrim kamchiliklari mavjud.

Afzalliklari:

- sotuvchi bajariladigan ish va ko'rsatiladigan xizmatlar uchun oldindan 15 foizni oladi;
- pul to'lovchi tashkilot tovar olingandan va xizmatlar ko'rastilgandan so'ng to'lov topshiriqnomasini bankka taqdim etadi;
- to'lov hujjatlarining, boshqa naqd pulsiz hisob – shakllariga nisbatan oddiyli va tezligi;
- tovarli va tovarsiz operatsiyalarda qo'llanilishining mumkinligi.

Kamchiliklari:

- sotib oluvchi hisobvarag'ida mablag' bo'la turib, ushbu summani boshqa maqsadlarga foydalanishi natijasida sotuvchi to'lov summasini kechikib olishi mumkin;

– mablagʻ oluvchi tashkilot joʻnatilgan tovarlar va koʻrsatilgan xizmatlar uchun oladigan mablagʻlar pul toʻlovchining hisobvargʻida mablagʻ boʻlmay yoki yetishmay qolganda mablagʻni olish jarayoni choʻzilib ketadi. Biroq ushbu jarayon boshqa toʻlov shakllarida ham uchraydi.

Toʻlov talabnomalari bilan hisob – kitoblar

Toʻlov talabnoma xoʻjalik subʻektlari oʻrtasida toʻlovlarni amalga oshirishda qoʻllaniladigan naqd pulsiz hisob – kitoblarning shakli hisoblanadi. Oʻzbekiston tijorat banklari oʻrtasida toʻlov talabnomalar hisob – kitoblarning qoʻllanilishi juda keng tarqalmagan. Buning asosiy sabablaridan biri toʻlov talabnomalar bilan hisob – kitoblarda hujjatlarning aylanishi juda koʻp vaqt oladi va ortiqcha sarf xarajatlar talab qiladi.

Toʻlov talabnoma – mol sotuvchi tomonidan belgilangan summani bank orqali olish haqidagi talabini oʻz ichiga olgan hisob – kitob hujjatidir. *Talabnomalar asosan aktseptli va aktseptsiz boʻlishi mumkin.*

Aktseptli toʻlov talabnomalarda bank avval toʻlovchining mablagʻni toʻlash haqidagi roziligini oladi, soʻngra toʻlovni amalga oshiradi. Aktseptsizda esa avval toʻlov amalga oshirilib, soʻngra mijozga toʻlov hujjatlarini beradi.

Tijorat banklarining yagona vakillik hisobvaraqlariga oʻtishi toʻlov talabnomalar bilan amalga oshiriladigan hisob – kitoblarni rasmiylashtirish va hujjatlarning aylanish jarayonlarini bir qadar yengillashtirdi.

Aktseptli toʻlov talabnomalar bilan hisob – kitoblar. Taʼkidlaganimizdek, aktseptli toʻlov talabnomalar sotib oluvchining bankiga kelib tushgandan soʻng, bank dastlab toʻlovni amalga oshirish yuzasidan toʻlovchining roziligini oladi. Buning uchun bank tomonidan toʻlovchilarga talabnomalarni quyidagicha aktseptlash muddati oʻrnatiladi:

- bir shahar ichida joylashgan mijozlar uchun – talabnomalarni bankka kelib tushgan kuni hisobga olmagan holda, uch ish kuni;
- boshqa shaharlarda joylashgan mijozlar uchun talabnomalarni bankka kelib tushgan kuni hisobga olmagan holda, besh ish kuni;
- toʻlovchining asosli iltimosiga koʻra 10 kungacha.

Aktseptlash tartibida toʻlanadigan aktseptli toʻlov talabnomalar muddatini kutayotgan davr davomida toʻlovni kutayotgan hujjatlar kartotekasi (1 – kartoteka)da hisobga olib boriladi.

Toʻlovchi belgilangan muddatda yozma ravishda unga xizmat qiluvchi bank boʻlimiga aktseptlashni qisman yoki toʻliq rad qilish huquqiga ega (tovar – material qimmatliklarini joʻnatishda, xizmatlar koʻrsatishda va boshqa holatlarda shartnoma shartlariga amal qilinmaganda, shuningdek, qonunchilik hujjatlariga asosan).

Belgilangan muddatda korxonada yozma ravishda aktseptlashni rad etmasa, talabnoma aktseptlangan hisoblanadi.

Talabnomani aktseptlashdan qisman bosh tortganda, toʻlovchi tomonidan aktseptlangan summa boʻyicha toʻlovlar amalga oshiriladi. Agar toʻlovchining hisobvaragʻida mablagʻlar boʻlmaganda aktseptli toʻlov talabnomalar 2 – kartotekaga joylashtiriladi.

Bunda bank toʻlovchi tomonidan aktseptlashni qisman rad qilinganligi toʻgʻrisida mahsulot yetkazib beruvchining (mablagʻ oluvchining) bankiga yozma ravishda xabar beradi.

Bank 2 – kartotekadagi hisob – kitob hujjatlari boʻyicha toʻlovlarni amalga oshirishda toʻlovchilarga penya hisoblash va oluvchilar foydasiga oʻtkazish huquqiga ega, agar bu bank va mijoz oʻrtasida tuzilgan shartnomada kelishilgan boʻlsa.

Bank toʻlovchilardan mablagʻlarni oluvchilar foydasiga muddati oʻtkazib yuborilgan toʻlovlar boʻyicha har bir kun uchun qonunda belgilangan miqdorda penya undiradi. Agar ushbu holat bank va mijoz oʻrtasida hisob – kitob va bank xizmatlarini koʻrsatish boʻyicha shartnomada belgilab qoʻyilgan boʻlsa.

Quyidagi shartli chizmada aktsiyadorlik tijorat Agrobankning ikkita boʻlimi mijozlarining aktseptli toʻlov talabnomalar bilan hisob – kitoblar amalga oshirilganda hujjatlar aylanishini shartli misolda koʻrib chiqamiz.

Aktseptli to'lov talabnomalar bilan hisob – kitoblarni amalga oshirish tartibi

Mol sotuvchi va sotib oluvchi o'rtasida tovarlar sotish va xizmatlar ko'rsatish haqida shartnoma tuziladi, ushbu shartnomada to'lov shakli ham kelishiladi (1), sotuvchi tovarlarni jo'natagandan yoki xizmatlarni ko'rsatgandan keyin (2) aktseptli to'lov talabnomani bankka taqdim etadi (3), bankning mas'ul buxgalteri to'lov talabnomalar belgilangan tartibga javob berishini nazoratdan o'tkazgandan keyin pochta orqali sotib oluvchining bankiga jo'natadi (4), sotuvchining banki to'lov talabnomani aktseptlash uchun sotib oluvchiga jo'natadi (5), sotib oluvchi yozma ravishda to'lovni rad etmasa uning hisobidan mablag'ni sotuvchi hisobiga o'tkazish haqidagi elektron to'lov talabnomani respublika bankiga jo'natadi (6).

Agrobankning Koston bo'limi sotuvchining hisobvarag'idan mablag'ni ko'chirgandan so'ng bu haqda unga xabar qiladi (7), o'z navbatida respublika Agrobanki elektron to'lov talabnoma bilan Koston bo'limining vakillik hisobvarag'idan mablag'ni Oqtosh bo'limiga o'tkazadi (8), Agrobankning Oqtosh bo'limi mablag'ni sotuvchining hisobvarag'iga o'tkazadi va bu haqda sotuvchiga tegishli hujjatlarni taqdim etadi (9).

Aktseptli to'lov talabnomalar bilan hisob – kitoblarni amalga oshirganda to'lovchining hisobvarag'ida mablag' bo'lmaganda to'lov hujjatlari bankning ikkinchi kartotekasiga kiritiladi.

Aktseptsiz to'lov talabnomalar bilan hisob – kitoblar. Aktseptsiz to'lov talabnomalar bilan hisob – kitoblarda bank to'lovchining rozilgisiz uning hisobvarag'idagi mablag'ni oluvchining hisobiga o'tkazib beradi. Tijorat banklari aktseptsiz to'lov talabnomalar bilan hisob – kitoblarni amalga oshirishni ayrim sub'ektlarga ruxsat beradi. Xususan ular jumlasiga quyidagi tashkilotlar kiradi:

1. Issiqlik energiyasi uchun hisob – kitoblarda. Bu holda talabnoma va ajratilgan elektr va issiqlik energiyasi uchun hisobvaraqa – faktura mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan bevosita iste'molchiga xizmat ko'rsatuvchi bankka taqdim etiladi. To'lov talabnomasining maqsadida issiqlik energiyasining o'lchov asboblari yoki ta'rif asosida foydalanilgan miqdori yozuvda ko'rsatilgan bo'lishi lozim;

2. Qarzdor tomonidan tan olingan summa haqidagi javob xatining asl nusxasi ilova qilingan holda. Talabnomaga boshqa hujjatlar ilova qilinganda aktseptsiz hisobdan chiqarishga qabul qilinmaydi;

3. Qarzdor boshqa banklarda ochilgan ikkilamchi hisobvaraqlari bo'yicha kreditlarni vaqtida uzmaganda banklar tomonidan ham qo'yiladi.

Amaliyot (operatsion) kun tugagandan keyin kelib tushgan aktseptsiz talabnomalarda "kechki" degan shtamp qo'yiladi va ular keyingi ish kuni to'lanadi yoki to'lovchining hisobraqamida mablag' bo'lmaganda 2 – kartotekaga kiritiladi.

To'lov talabnomasi bilan hisob – kitoblarning amaliyotda nisbatan kam qo'llanilishining asosiy sababi, uning kamchiliklari afzalliklariga nisbatan ko'pligidir. Jumladan, uning asosiy kamchiliklari sifatida quyidagilarni ta'kidlash maqsadga muvofiq:

– mablagʻ oluvchi tovar joʻnatgandan va xizmatlarni koʻrsatgandan soʻng toʻlov talabnomasini bankka taqdim etishi natijasida, mablagʻni toʻlovchiga tovar va xizmatlarning sifati toʻliq qoniqtirmagan hollarda toʻlovdan voz kechishi turli ziddiyatli holatlarni keltirib chiqaradi;

– toʻlovchining hisobvaragʻida mablagʻning boʻlmasligi yoki yetarli miqdorda emasligi banklarda debitor va kreditorlik qarzlarning ortib ketishiga olib keladi;

– toʻlov hujjatlarining aylanishi va rasmiylashtirish jarayoni toʻlov topshiriqnomalariga nisbatan qoʻshimcha vaqt va ortiqcha mehnatni talab etadi.

Afzallik jihatlari shundan iboratki, toʻlovchining hisobraqamida mablagʻ boʻlmagan hollarda ham joʻnatilgan tovarlar va koʻrsatilgan xizmatlardan foydalanish imkoniyatiga ega boʻladi.

Umuman olganda, toʻlov talabnomasi bilan hisob – kitoblarni amalga oshirish mablagʻni oluvchi va beruvchi uchun hamda bank uchun ham qoʻshimcha vaqt va ish jarayonini talab etadi. Shu bois boʻlsa kerak, hisob – kitoblarning mazkur shakli amaliyotda boshqa hisob – kitob shakllariga nisbatan kamroq qoʻllaniladi.

Akkreditivlar bilan hisob – kitoblar

Hisob – kitoblarning akkreditiv shaklida mijozning (toʻlovchining) topshirigʻiga koʻra mablagʻlarni oluvchi foydasiga toʻlovni amalga oshirish uchun mablagʻ maʼlum muddatga deponentlanadi.

Akkreditiv qoplangan va qoplanmagan turlarga boʻlinadi.

Qoplangan akkreditivda sotib oluvchi shartnomada koʻrsatilgan mablagʻni mijozning bankida ochilgan 22602 – “Mijozlarning akkreditivlar buyicha depozitlari” hisobvaragʻida deponentlanadi.

Qoplanmagan akkreditivda esa sotib oluvchi shartnomada koʻrsatilgan summani oʻzining hisobvaragʻidan alohida hisobvaraqga deponentlamaydi, balki mijozning banki uning hisobvaragʻida mablagʻ boʻlmagan taqdirda toʻlov kafolatini oladi.

Qoplangan va qoplanmagan akkreditivlar chaqirib olinadigan yoki chaqirib olinmaydigan boʻlishi mumkin. Uning matnida ushbu belgi mavjud boʻlmagan holda, akkreditiv chaqirib olinadigan hisoblanadi.

Chaqirib olinadigan akkreditiv bank – emitent tomonidan mablagʻlarni oluvchi bilan oldindan xabardor qilmagan holda, oʻzgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin. Akkreditivni chaqirib olish bank – emitent zimmasiga mablagʻlarni oluvchi oldida biron – bir majburiyat yuklamaydi. Toʻlovchi chaqirib olinadigan akkreditivning shartlarini oʻzgartirish yoki bekor qilinishi toʻgʻrisidagi barcha koʻrsatmalarni mablagʻlar oluvchiga, faqat bank – emitent orqali berishi mumkin, ushbu bank mablagʻlarni oluvchining banki (ijrochi bank)ni, u esa – mablagʻ oluvchini, xabardor qiladi.

Agar ijrochi bank operatsiyalarni bajarish paytigacha akkreditivning shartlari oʻzgartirilganligi yoki u bekor qilinganligi haqida bildirishnoma olmagan boʻlsa, u chaqirib olinadigan akkreditiv boʻyicha toʻlovni yoki boshqa operatsiyalarni amalga oshirishi mumkin.

Mablagʻ oluvchining roziligisiz, uning foydasiga ochilgan chaqirib olinmaydigan akkreditiv, oʻzgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin emas.

Ijrochi bank, bank – emitent bilan shartnoma asosida chaqirib olinmaydigan akkreditivni tasdiqlashi mumkin. Bunday xolda, chaqirib olinmaydigan akkreditiv tasdiqlangan akkreditiv boʻladi.

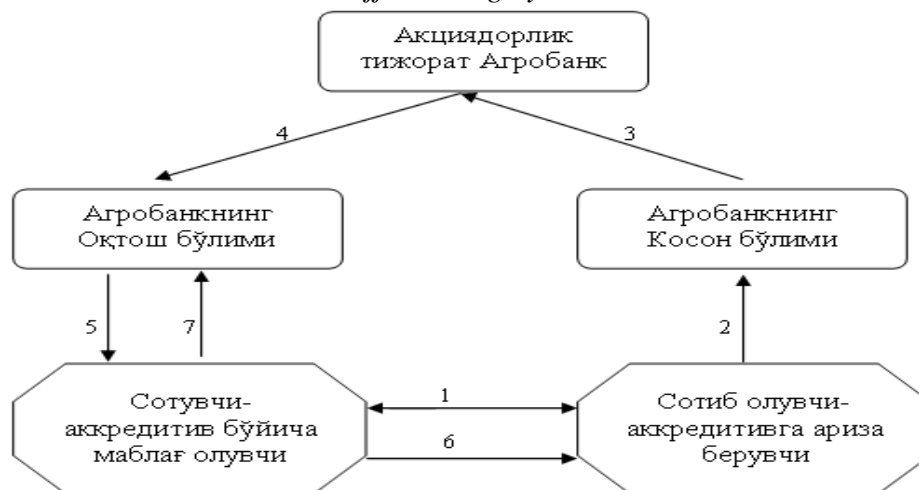
Tasdiqlangan akkreditiv boʻlganda, ijrochi bank, bank – emitentning akkreditiv shartlariga muvofiq, toʻlovni amalga oshirish majburiyatlari boʻyicha oʻz zimmasiga qoʻshimcha ravishda majburiyatlar oladi.

Tasdiqlangan akkreditiv ijrochi bankning roziligisiz oʻzgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin emas.

Akkreditiv bilan hisob – kitoblarning ijobiy jihati shundaki, korxonaga jo‘natgan tovar va ko‘rsatgan xizmatlari uchun to‘lov kafolatlanadi. Shu bilan birga aytish lozimki, akkreditiv bilan hisob – kitoblarda mol sotib oluvchi korxonaning mablag‘lari ma’lum muddatga o‘z ixtiyoridan chiqib ketadi.

Akkreditivlar bilan hisob – kitoblar tartibini ikkita bank bo‘limi misolida quyidagi chizmada ko‘rib chiqamiz.

Qoplangan akkreditiv bilan hisob – kitoblarda hujjatlarning aylanish tartibi

Barcha hisob – kitoblarda bo‘lgani singari, dastlab sotuvchi – akkreditiv bo‘yicha mablag‘ oluvchi va sotib oluvchi – akkreditivga ariza beruvchi o‘rtasida shartnoma tuziladi (1), sotib oluvchi shartnomada ko‘rsatilgan summani sotuvchining hisobiga deponentlash uchun akkreditivga arizani bankka taqdim etadi (2), bank emmitent o‘z navbatida akkreditivga arizada ko‘rsatilgan summani sotuvchining hisobiga o‘tkazish maqsadida elektron arizani bosh bankka jo‘natadi (3), bosh bankda Koston bo‘limi vakillik hisobidagi mablag‘ Oqtosh bo‘limi vakillik hisobvarag‘iga o‘tkaziladi va bu haqda elektron akkreditivga arizani bank bo‘limiga jo‘natadi (4), sotuvchining banki shartnomada ko‘rsatilgan akkreditiv summa uning hisobiga deponentlanganini xabar qiladi (5), sotuvchi o‘z navbatida tegishli tovarlarni sotib oluvchiga jo‘natadi yoki xizmatlarni ko‘rsatadi (6), sotuvchi tovarlarni jo‘natganligi yoki xizmatlar ko‘rsatganligini tasdiqlovchi hujjatlarni bankka taqdim etadi (7), bank o‘z navbatida deponentlangan summaning uning hisobiga o‘tkazadi.

Mablag‘ oluvchining bankida akkreditivning amal qilish muddati tugaganda, akkreditiv shartlarida ko‘zda tutilgan tartibda mablag‘ oluvchi uni bekor qilish haqidagi ariza berganda, to‘liq chaqirib olinganda akkreditiv yopiladi.

Akkreditiv bilan hisob – kitoblarni amalga oshirishda qator ijobiy va salbiy jihatlar mavjud bo‘lib, uning salbiy jihatlari asosan mablag‘ to‘lovchining zimmasiga to‘g‘ri keladi. Ushbu salbiy holatlar quyidagilar bilan izohlanadi:

- pul to‘lovchining hisobvarag‘idan mablag‘ni akkreditiv hisobvarag‘iga deponent qilinishi natijasida ushbu mablag‘ning oborotdan vaqtinchalik chiqib ketishi (odatda akkreditiv summasi 20 – 30 kunga deponent qilinadi);

- to‘lovchi ta‘minlanmagan akkreditivdan foydalangan holda ham olingan tovarlar va ko‘rsatilgan xizmatlar uning talabiga to‘liq mos kelmagan hollarda to‘lovni amalga oshirishga rad javobining berolmasligi yoki ushbu jarayonning vaqtini olishi hamda qo‘shimcha hujjatlarni talab etilishi ortiqcha ishlarni keltirib chiqaradi;

- yuqorida akkreditiv bo‘yicha hujjatlarning aylanishidan ham ko‘rinib turibdiki, ushbu jarayon bir muncha murakkabroq.

Akkreditivlar bilan hisob – kitoblarda mol jo‘natuvchiga qator qulaylik jihatlari mavjud bo‘lib, ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

– akkreditiv shartnomasi tuzilgandan keyin tovarlarni ishlab chiqarishga kirishishi mumkin. Chunki ushbu tovarlarni sotib oluvchi tayin va undan tegishli iqtisodiy foyda kelishi kafolatlanadi;

– jo‘natilgan tovar yoki ko‘rsatilgan xizmatlar uchun to‘lov kafolatlangan. Chunki ta‘minlangan akkreditivda pul to‘lovchi tovar va xizmatlar uchun to‘lanadigan mablag‘ni alohida hisobvarag‘iga deponentlab qo‘yadi. Ta‘minlanmagan akkreditivda esa tovar va xizmatlar uchun to‘lanadigan mablag‘ pul to‘lovchining banki tomonidan kafolatlanadi.

Inkasso topshiriqnomalar bilan hisob – kitoblar

Bizga ma‘lumki, xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlarning bankdagi hisobvaraqlaridan mablag‘larni faqatgina ularning topshirig‘i (to‘lov topshiriqnomasi, akkreditiv, hisob – kitob va pul cheki) va roziligi (to‘lov talabnomasi, kredit bo‘yicha muddatli majburiyatlar, shartnomalarda kelishilgan bo‘lsa, memorial order) bilangina o‘tkazish qonunchilik hujjatlarida belgilab qo‘yilgan.

Bozor munosabatlarida xo‘jalik sub‘ektlari o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning ko‘pqirraligi va kutilmaganda vujudga kelgan ziddiyatlarni hal qilishda qo‘llaniladigan shunday to‘lov hujjatlari ham mavjudki, ushbu to‘lov hujjati tegishli muassasalar tomonidan bankka taqdim etilganda mijozning hech qanday roziligini olmasdan turib, bank bo‘limi uning hisobvarag‘idan mablag‘ni hujjatda ko‘rsatilgan manzilga o‘tkazib berishi lozim. Ushbu to‘lov hujjati inkasso topshiriqnomasidir.

Inkasso topshiriqnomasi – bankka mijoz (to‘lovchi)ning hisobvarag‘idan so‘zsiz tartibda mablag‘larni hisobdan chiqarish to‘g‘risidagi talabini anglatadi.

Inkasso topshiriqnomalari bankka quyidagi tashkilotlar tomonidan taqdim qilinishi mumkin:

- o‘z vaqtida to‘lanmagan soliqlar va Davlat byudjetiga o‘tkaziladigan soliqdan tashqari to‘lovlar (penya, jarimalar)ni undirib olishda soliq idoralari;
- byudjetdan tashqari fondlar – o‘z vaqtida to‘lanmagan to‘lovlarni undirib olishda, agarda bu qonuniy hujjatlarda ko‘zda tutilgan bo‘lsa;
- bojxona organlari – o‘z vaqtida to‘lanmagan bojxona to‘lovlarni undirishda;
- sud organlari ularga berilgan ijro hujjatlari bo‘yicha;
- moliyalashtirishga ortiqcha o‘tkazilgan mablag‘larni qaytarishda, yuqori moliya organlari quyi byudjet tashkilotlarga, davlat kafolati ostida berilgan muddati o‘tgan kreditlarni qaytarishda va boshqa holatlarda O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligidan inkasso topshiriqnomalari qabul qilinadi;
- qonuniy hujjatlarga asosan boshqa organlar.

To‘lovchining hisobvarag‘ida mablag‘ bo‘lmaganda inkasso topshiriqnomasi 2 – kartotekada to‘lovini kutayotgan hujjatlar qatoriga joylashtiriladi va qonunchilikda o‘rnatilgan tartibda to‘lanadi.

Inkassa topshiriqnomalari bilan hisob – kitoblarda hujjatlarning aylanish tartibi

Tuman Davlat soliq inspeksiyasi belgilangan soliqlarni o'z vaqtida to'lamagan xo'jalik sub'ektlariga nisbatan inkasso topshiriqnomalarini banklarga taqdim etadi (1), tijorat banklari xo'jalik yurituvchi sub'ektning hisobvarag'ida mablag'lar mavjud bo'lsa, inkasso topshiriqnomasida ko'rsatilgan summani so'zsiz ravishda respublika yoki mahalliy davlat byudjetiga o'tkazadi (2), va to'lovchiga bu haqda xabar beradi (3). Agar mablag' yetarli bo'lmasa yoki umuman mavjud bo'lmasa to'lov hujjatlari ikkinchi kartotekaga kirim qilinadi, ushbu hujjatlar to'lovchining hisobvarag'ida mablag'lar paydo bo'lib, to'lovlar amalga oshirilgunga qadar hisobga olib boriladi.

Inkasso topshiriqnomalari bilan hisob – kitoblarni amalga oshirilmaganligi iqtisodiy jarayonlarning ijobiy tashkil etilganligi va xo'jalik sub'ektlarining soliqlar bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirayotganligidan dalolat beradi.

Plastik kartochkalar bilan hisob – kitoblar

Mamlakatimizda bozor munosabatlarining taboro takomillashib borishi tijorat banklari tomonidan ko'rsatilayotgan bank xizmatlarining turlarini ko'paytirmoqda. Xuddi shunday bank xizmatlaridan biri bu plastik kartochkalar bilan amalga oshiriladigan hisob – kitoblar hisoblanadi.

Hozirgi kunda mamlakatimizdagi barcha tijorat banklarining plastik kartochkalari bo'lib, ular orqali naqd pullarni bankomatlardan olish va savdo shaxobchalarida foydalanish mumkin. Plastik kartochkalar asosan aholi o'rtasida qo'llanilib, naqd pulga bo'lgan talabni kamaytirish, olib yurishdagi qulayligi, vaqtincha foydalanmasdan turgan mablag'larni daromad keltirish kabi ijobiy jihatlari mavjud.

Plastik kartochka tegishli bankda kartochka egasining hisobvarag'i mavjudligini tasdiqlovchi va naqd pulsiz tovarlar, ishlar yoki xizmatlarni sotib olish huquqini beruvchi, shaxsi belgilangan, bank tomonidan chiqarilgan to'lov vositasini o'zida ifoda etadi.

Plastik kartochkalar jismoniy shaxslar, yuridik shaxslar yoki yakka tartibdagi tadbirkorlar, bir tomondan, hamda mahsulotni sotuvchi, ish bajaruvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi yuridik shaxslar yoki yakka tartibdagi tadbirkorlar (keyingi matnda – savdo yoki xizmat ko'rsatish korxonalari), ikkinchi tomondan, o'rtasidagi bo'ladigan naqd pulsiz hisob – kitoblarda, shuningdek, naqd pul berish punktlari (NPBP) va bankomatlardan naqd pul olishda qo'llaniladi.

Vakolatli banklar xalqaro plastik kartochkalar chiqarishi va ular bo'yicha xizmat ko'rsatishi mumkin, bunda ular xalqaro to'lov tizimlari bilan tuzilgan shartnomalarga va tegishli me'yoriy hujjatlarga muvofiq, bajariladigan operatsiya qoidalariga amal qilishlari shart.

Bitta elektron kartochkada bir necha “elektron xamyonlar” joylashgan bo'lishi mumkin.

Plastik kartochkada, uni shaxs nomiga biriktirishda, quyidagi rekvizitlar yozilgan bo'lishi shart:

- a) identifikatsiya belgilari (kartani raqami, seriyasi va boshqalar);
- b) bank – emitent (kartochkalarni chiqaruvchi bank)ning kodi;
- v) hisobvara q raqami va kartochka egasining familiyasi, ismi, otasining ismi (tashkilot nomi);
- g) kartochkaning amal qilish muddati;

Plastik kartochkada bir necha xamyonlar mavjud bo'lganda, identifikatsiya belgilari har bir hamyonni bir xil ma'noli identifikatsiyalashi lozim. Ko'rsatilgan rekvizitlardan tashqari, kartochkaga operatsiyalarni amalga oshirish va ular hisobini yuritish uchun zarur bo'lgan qo'shimcha belgilar kiritilishi mumkin.

Plastik kartochkalar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar kog'oz ko'rinishida (slip, elektron terminal kvitantsiyasi) va/yoki elektron shakldagi (elektron terminal jurnalidan yoki bankomatdan olingan xujjat) xujjatlarni, shuningdek, hisob – kitoblar qatnashchilari o'rtasida tuzilgan shartnomalarda belgilangan boshqa hujjatlarni (bankomat kvitantsiyasi va boshqalar) tuzish lozimligini ko'zda tutadi.

Elektron hujjatlar bank – ekvayer (savdo yoki xizmat ko‘rsatish korxonalariga xizmat ko‘satuvchi bank)ga, bank – emitentga yoki kliring markaziga, shartnomada kelishilgan davriylikda jo‘natiladi.

Bitta bank bo‘limlari o‘rtasida kartochkalar bo‘yicha hisob – kitoblar qilish texnologiyasi, Bosh bank tomonidan, o‘z imkoniyatlari va foydalanadigan kartochkalar turlaridan kelib chiqqan holda, mustaqil belgilanadi.

Kartochkalar bo‘yicha banklararo hisob – kitoblar texnologiyasi quyidagi variantlarni ko‘zda tutadi:

a) Hisob – kitoblarni amaldagi elektron to‘lovlar tizimi (ETT) orqali yalpi hisob – kitob asosda o‘tkazish;

b) Hisob – kitoblarni hisob – kitoblar qatnashchilari tomonidan tashkil etilgan protsessing markazlaridan kun davomida o‘tkazilib, yakuniy o‘zaro majburiyatlar hisoblangan holda, tijorat banklarining vakillik hisobvaraqlaridan yakuniy hisob – kitoblar summasini o‘tkazish.

ETT orqali plastik kartochkalardan foydalangan holda, amalga oshirilgan operatsiyalar bo‘yicha yalpi hisob – kitoblar qilish, quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1) bank – emitent tomonidan avtorlashtirilmagan holda amalga oshirilgan hisob – kitoblarda:

a) bank – ekvayer xizmat ko‘rsatilayotgan savdo yoki xizmat ko‘rsatish tashkilotidan olingan, kartochkalardan foydalangan holda, tuzilgan elektron hujjatlarga asosan, mablag‘larni uning hisobvarag‘iga o‘tkazadi, bunda elektron to‘lovlar tizimi orqali bank – emitentga jo‘natiluvchi debetli elektron memorial orderi avtomatik ravishda shakllantiriladi.

b) bank – emitentda olingan debetli elektron memorial orderga asosan mijozning kartochkali hisobvarag‘idan dasturiy ravishda mablag‘lar hisobdan chiqariladi. Debetli elektron memorial order bosmadan chiqariladi va kunlik hujjatlarga tikiladi.

2) bank – emitent tomonidan oldindan shart bo‘lgan tartibda avtorizatsiya qilinadigan hisob – kitoblarda:

a) bank – ekvayerda xizmat ko‘rsatilayotgan savdo yoki xizmat ko‘rsatish tashkilotidan olingan, kartochkalardan foydalangan holda tuzilgan elektron hujjatlarga asosan, ETT orqali avtorizatsiyalash va o‘tkazmani amalga oshirish uchun bank – emitentga jo‘natiladigan elektron ma‘lumot, foydalanilayotgan texnologiya qoidalariga muvofiq, avtomatik ravishda shakllantiriladi;

b) bank – emitent, olingan elektron ma‘lumotlarga asosan, tranzaksiyalar avtorizatsiyasini o‘tkazadi, mijozning kartochka hisobvarag‘idan mablag‘larni hisobdan chiqarish uchun avtomatik ravishda elektron memorial orderni shakllantiradi, savdo va xizmat ko‘rsatish tashkilotining talab qilib olinguncha depozit hisobvarag‘iga mablag‘larni o‘tkazish uchun elektron to‘lovlar tizimi orqali bank – ekvayerga jo‘natadi.

v) bank – ekvayerda, bank – emitentdan olingan elektron memorial orderga asosan, mablag‘lar savdo yoki xizmat ko‘rsatish tashkilotining talab qilib olinguncha depozit hisobvarag‘iga o‘tkaziladi. Memorial order bosmadan chiqariladi va bankning kunlik hujjatlariga tikiladi.

Protsessing markazlari orqali hisob – kitoblarni o‘tkazish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

a) kun davomida kartochkalar bo‘yicha barcha tranzaksiyalar, xisob – kitoblar uning qatnashchilari tomonidan tasdiqlangan tartibda, protsessing markazi orqali o‘tkaziladi va hisob – kitoblarda qatnashuvchi har bir bank uchun alohida ochilgan shaxsiy hisobvaraqlarda aks ettiriladi;

b) hisob – kitoblar qatnashchilari kelishuviga asosan, hisob – kitoblar bo‘yicha yakuniy summalar (majburiyatlar) tijorat banklarining Markaziy bankning Xisob – kitoblar markazida ochilgan vakillik hisobvaraqlari orqali, shartnomada qayd etilgan davriylikda o‘tkaziladi;

v) banklar, protsessing markazidan olingan ma‘lumotlarga asosan, kartochkalardan foydalangan holda amalga oshirilgan operatsiyalar bo‘yicha, mablag‘larni mijozlarning hisobvaraqlariga kiritadilar yoki chiqaradilar.

3-mavzu: Pul muomalasini tashkil qilish va pul massasi

3.1. Pul muomalasi tushunchasi va tarkibi

3.2. Naqd pullar aylanmasi va uning tarkibiy qismi

3.3. Naqd pul muomalasining o‘rni va zaruriyati

3.4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining naqd pul muomalasi bo‘yicha asosiy vazifalari

3.5. Muomala uchun zarur bo‘lgan naqd pullar miqdorini aniqlash asoslari

3.6. Pul massasi va pul agregatlari

3.1. Pul muomalasi tushunchasi va tarkibi

Pul tovar ishlab chiqarishga asoslangan har qanday iqtisodiyotning, jumladan bozor iqtisodiyotining ham asosiy elementlaridan biri hisoblanadi. Ishlab chiqarilayotgan mahsulot, uni ayriboshlash, taqsimlash va iste‘mol qilish bilan bog‘liq jarayonlar pul ishtirokida yuz berib, tovar ishlab chiqarish tsiklining ibtidosi pul bilan boshlanib, uning intiqosi ham pul bilan yakunlanadi. Yoki, iqtisodiyotning barcha bo‘g‘inlarida yuz berayotgan ob‘ektiv iqtisodiy munosabatlar albatta pul ishtirokida amalga oshiriladi.

Iqtisodiy sub‘ektlar o‘rtasida pul orqali amalga oshiriladigan iqtisodiy munosabatlar *pul muomalasi deyiladi*. Pul yuz berayotgan iqtisodiy munosabatlarda qatnashar ekan, u doimiy harakatda bo‘ladi, yangilanib turadi va muntazam takror aylanadi. Iqtisodiy jarayonlarni amalga oshirishda pulning ma‘lum davrdagi harakatlar yig‘indisi *pul aylanmasini* tashkil etadi.

Naqd pul muomalasi naqd pul orqali amalga oshiriladigan iqtisodiy munosabatlar bo‘lib, bunda iqtisodiy sub‘ektlar o‘rtasidagi o‘zaro tovarlar va qimmatli qog‘ozlar oldi – sotdisi, ko‘rsatilgan turli madaniy va maishiy xizmatlar, sug‘urta, kommunal to‘lovlari, naqd pulda kreditlar olish va qaytarish, lotereya biletlari harid qilish, korxonalar va tashkilotlar tomonidan ishchi va xizmatchilarga naqd pulda ish haqi to‘lash hamda boshqa majburiy to‘lovlar amalga oshiriladi.

Shuningdek, naqd pul muomalasi davlat byudjetining naqd pulda shakllanadigan va taqsimlanadigan qismini ham o‘zida mujassamlashtiradi. Ushbu jarayon, bir tomondan aholi va yakka tadbirkorlarning byudjet oldidagi soliq va boshqa majburiy to‘lovlarni amalga oshirish jarayonlarini, ikkinchi tomondan esa

davlat byudjeti tomonidan aholiga naqd pulda pensiya, nafaqa va boshqa ijtimoiy to'lovlarni amalga oshirish jarayonlarida o'z aksini topadi.

Naqd pul aylanmasi esa naqd pullarning ma'lum davrdagi harakatlar yig'indisidan iborat bo'lib, u naqd pul muomalasidagi naqd pullar harakatidan tashqari pul muomalasini tashkil qilish bilan bog'liq bo'lgan harakatlar yig'indisini ham o'z ichiga oladi. Naqd pullarning aylanmasi va uning tarkibiy qismlarini quyidagi paragrafda batafsil ko'rib chiqamiz.

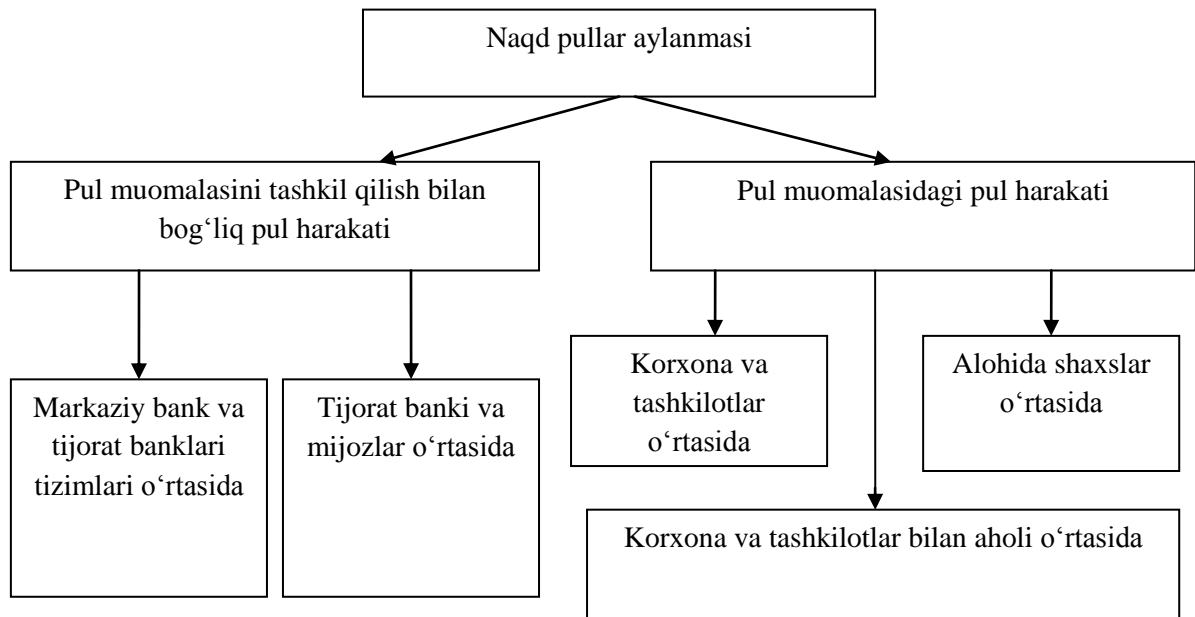
3.2. Naqd pullar aylanmasi va uning tarkibiy qismi

Naqd pullar aylanmasi yuqorida qayd etilganidek, iqtisodiy sub'ektlar o'rtasida yuz beradigan pul muomalasi va uni tashkil qilish bilan bog'liq naqd pullar harakatini o'z ichiga oladi. Shundan kelib chiqib, uni ikki qismga – pul muomalasini tashkil qilish va pul muomalasidagi harakatlarga bo'lish mumkin.

Bunda shuni yodda tutish kerakki, pul aylanmasining bu ikki qismi bir – biridan ajralgan holda alohida mustaqil pul aylanishi bo'lmasdan, balki o'zaro bog'liq bo'lgan bir butun jarayondir. Aslida pul iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirish uchun zarur. Lekin, pul mazkur iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirar ekan, u ayni paytda mustaqil iqtisodiy kategoriya sifatida harakatda bo'ladi, o'zining vazifasini to'laqonli va bekamuko'st ado etish uchun qo'shimcha harakatlar qilishga majbur bo'ladi. Bu yerda gap, pul muomalasini tashkil qilish bilan bog'liq bo'lgan pulning harakati ustida ketmoqda.

Pul muomalasini tashkil qilish jarayoni naqd pul (banknot va tangalar) larni ishlab chiqish, ularni muomalaga tayyorlash, saqlash va iqtisodiy sub'ektlarga yetkazib berish, muomaladan ortiqcha va yaroqsiz pullarni olish kabi jarayonlarni o'z ichiga oladi. Ushbu jarayon naqd pullarni pul ishlab chiqarish fabrikasidan Markaziy bank muassasalariga keltirish, ulardan tijorat banklariga yetkazib berish va nihoyat tijorat bank filiallari tomonidan mijozlarni naqd pulga bo'lgan talabini qondirishdan iborat.

Naqd pullar aylanmasining tarkibiy qismlarini quyidagi chizmada ifodalash mumkin.

Albatta, pul muomalasini tashkil qilish Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi, lekin naqd pullar oqimining asosiy qismi tijorat banklarining kassalari orqali harakat qiladi. Natijada, tijorat banklari ham naqd pul muomalasini boshqarishda bilvosita ishtirok etadilar.

Demak, *pul muomalasini tashkil qilish bilan bog'liq bo'lgan pulning harakati* ikkita pul oqimlaridan iborat, bular:

1. Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga naqd pullarni yetkazib berish va tijorat banklaridan ortiqcha va muomalaga yaroqsiz naqd pullarni qabul qilish bilan bog'liq pul oqimi;
2. tijorat banklari tomonidan mijozlarni naqd pulga bo'lgan talabini qondirish uchun naqd pul berish va naqd pul tushumiga ega bo'lgan korxonalar va tashkilotlarning naqd pul tushumlarini qabul qilish (inkassatsiya) bilan bog'liq pul oqimi.

Naqd pul muomalasidagi pul harakati uchta pul oqimini o'z ichiga oladi, ya'ni:

1. korxonalar va tashkilotlar o'rtasidagi;
2. korxonalar va tashkilotlar bilan aholi o'rtasidagi;
3. alohida shaxslar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirish jarayonlari bilan bog'liq naqd pul oqimi.

Korxonalar va tashkilotlar o'rtasidagi naqd pul ishtirokida amalga oshiriladigan to'lovlar hajmi o'ta chegaralangan bo'lishiga qaramasdan, ular o'rtasida ayrim to'lovlar hanzgacha naqd pulda amalga oshirilib kelinmoqda.

Naqd pul muomalasining asosiy qismi korxonalar va tashkilotlar bilan aholi o'rtasidagi pul munosabatlari bilan bog'liq naqd pullar oqimidan iborat. Unga, korxonalar va tashkilotlar tomonidan ishchi va xizmatchilarga naqd pulda mehnat haqi, stipendiya, pensiya va boshqa ijtimoiy nafaqalar berish, ular o'rtasidagi o'zaro tovarlar va qimmatli qog'ozlar oldi – sotdisi, ko'rsatilgan turli madaniy va maishiy xizmatlar, sug'urta, transport, kommunal to'lovlari, naqd pulda kreditlar olish va qaytarish (shu jumladan banklardan ham), omonatlarga pul qo'yish va

olish, lotereya biletlari harid qilish, jarima va ustamalar hamda boshqa majburiy to'lovlarni amalga oshirishdagi naqd pullar harakati kiradi. Shuningdek, naqd pul muomalasi davlat byudjetining naqd pulda shakllanadigan va taqsimlanadigan qismini ham o'zida mujasamlashtiradi. Ushbu jarayon, bir tomondan aholi va yakka tadbirkorlarning byudjet oldidagi soliq va boshqa majburiy to'lovlarni amalga oshirish jarayonlarida, ikkinchi tomondan esa davlat byudjeti tomonidan aholiga naqd pulda pensiya, nafaqa va boshqa ijtimoiy to'lovlarni amalga oshirish jarayonlarida o'z aksini topadi. Aynan, mana shu pul oqimi aholining asosiy naqd puldagi daromad va harajatlarini o'zida mujassamlashtiradi.

Pul muomalasining uchinchi oqimi alohida shaxslar o'rtasida tovarlar ayriboshlash, pullik xizmatlar ko'rsatish sohasida shakllanadi. Bunda Respublikamizdagi mavjud dehqon va boshqa tashkil etilmagan bozorlardagi naqd pul bilan bog'liq to'lovlar hali ham salmoqli o'rin tutib kelmoqda.

Yuqoridagi funktsiyalarini bajarish mobaynida naqd pullar murakkab yo'lni bosib o'tadilar. Ya'ni, muomalaga zarur pul mablag'lari Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga, ular tomonidan esa o'z o'rnida xo'jalik sub'ektlari va aholiga chiqariladi. Xo'jalik sub'ektlari va aholi qo'lidagi pul mablag'lari savdo va xizmat ko'rsatish korxonalarini orqali yana tijorat banklariga qaytib keladi. Tijorat banklari va ularning filiallari yana o'zlari xizmat ko'rsatayotgan korxonalar va tashkilotlarga hamda aholiga qonunchilikda belgilangan to'lovlarni amalga oshirish uchun naqd pullar berishadi. Shunday qilib, naqd pullar tijorat banklaridan chiqib yana tijorat banklariga qaytadi va doimiy aylanishda bo'ladi.

Naqd pullarning tijorat bankidan chiqib yana tijorat bankiga qaytib kelish harakati ularning doiraviy aylanmasi deyiladi.

Tijorat banklari faqat muomaladan vaqtincha ortiqcha bo'lgan va muomalaga yaroqsiz naqd pullarni Markaziy bank muassasalariga topshirishadi. *Naqd pullarning Markaziy bankdan tijorat banklariga chiqishi muomalaga pul chiqarish, ya'ni Markaziy bankning emissiya operatsiyasi, tijorat banklaridan Markaziy bankka qaytib kelish harakati muomaladan pul olish operatsiyasi deyiladi.*

Naqd pullar aylanishini mamlakatimiz misolida quyidagi chizmada aks ettirilgan.

1. Markaziy bank buyurtmasiga ko'ra, pul fabrikasida ishlab chiqarilgan naqd pullarni Markaziy bank va uning muassasalariga maxsus inkassatorlar apparati orqali yetkazib berish.

2. Markaziy bank tijorat banklari buyurtmalariga va pul – kredit siyosati ko'rsatgichlariga asosan tijorat banklariga inkassatorlar orqali naqd pullar yetkazib berish. Markaziy bank Hisob – kitob markazlari kassasidan faqat o'z mijozlariga qonunchilikda belgilangan to'lovlar uchun naqd pullar berish.

3. Tijorat banklari va ularning filiallari tomonidan o'zlari xizmat ko'rsatayotgan korxonalar va tashkilotlarga qonunchilikda belgilangan to'lovlarni amalga oshirish uchun naqd pullar berish.

4. Korxonalar va tashkilotlar tomonidan ishchi va xizmatchilarga mehnat haqi, stipendiya, pensiya va boshqa ijtimoiy nafaqalar berish, shuningdek qonunchilikda ko'zda tutilgan boshqa to'lovlarni amalga oshirish.

5. Aholi tomonidan korxonalar va tashkilotlardan naqd pullarga tovarlar va qimmatli qog'ozlar, lotereya biletleri harid qilish, ko'rsatilgan turli madaniy va maishiy xizmatlar, transport, sug'urta, kommunal to'lovlari, jarima va ustamalar hamda boshqa majburiy to'lovlarni amalga oshirish.

6. Korxonalar va tashkilotlar tomonidan naqd pul tushumlarini tijorat bank kassalariga topshirish (inkassatsiya qilish).

7. Jismoniy shaxslar tomonidan tijorat banklaridan naqd pulda kreditlar, omonatlardagi pul qo'yilmalari, dividend va naqd puldagi boshqa daromadlarini olish.

8. Jismoniy shaxslar tomonidan tijorat banklariga naqd pulda kreditlarni qaytarish, omonatlar qo'yish va boshqa to'lovlarni amalga oshirish.

9. Tijorat banklari tomonidan muomalaga yaroqsiz va ortiqcha naqd pullarni Markaziy bankka topshirish.

Yuqoridagi chizmaning 4 va 5 – bosqichlar naqd pullarning bankdan tashqari aylanmasini o'z ichiga oladi, ya'ni naqd pullarning bu harakati banklarni chetlab o'tadi. Naqd pullarning bu aylanmasining ma'lum qismi, aholi va xo'jalik sub'ektlari tomonidan amalga oshiriladigan noqonuniy faoliyat turi hisoblanadi. Shuning uchun dunyoning barcha mamlakatlarida naqd pullarning bankdan tashqari aylanmasiga barham berish uchun ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Respublika Hukumati tomonidan naqd pullarning bankdan tashqari aylanmasini qisqartirish bo'yicha muntazam ravishda katta tadbirlar o'tkazilib kelinmoqda. Xususan, "Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurash to'g'risida"gi qonunni qabul qilinishi ham aynan shu masalalarning ijobiy yechimini ta'minlashga qaratilgan.

Qonunda u quyidagicha bayon qilingan "Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish mulk (pul mablag'lari yoki boshqa mol – mulk) jinoiy faoliyat natijasida topilgan bo'lsa, uni o'tkazish, mulkka aylantirish yoxud almashtirish yo'li bilan uning kelib chiqishiga qonuniy tus berishdan, shuningdek bunday pul mablag'lari yoki boshqa mol – mulkning asl xususiyatini, manbaini, turgan joyini, tasarruf etish, ko'chirish usulini yoxud pul mablag'lariga yoki boshqa mol – mulkka bo'lgan haqiqiy egalik huquqlarini yoki ularning kimga qarashlilikini yashirishdan yoxud sir saqlashdan iborat bo'lgan, jinoiy jazolanadigan ijtimoiy xavfli qilmishdir".

Mazkur qonunga binoan banklar pul mablag'lari yoki boshqa mol – mulk bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi tashkilot sifatida qaralib, ularga majburiy nazoratni amalga oshirish maqsadida yuridik yoki jismoniy shaxslar to'g'risidagi ma'lumotlarni ular taqdim etgan hujjatlar asosida aniqlash yoki identifikatsiyalash vazifasi yuklatilgan.

Lekin, bankdan tashqari pul aylanmasi qonunda ko'zda tutilgan pul mablag'lari bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshiruvchi boshqa tashkilotlar tomonidan ham qayd etilmaydigan pul aylanmasiga ega. Masalan, mamlakatga noqonuniy olib kirilgan yoki xufiyona ishlab chiqarilgan tovarlarni uyushmagan bozorlarda aholiga sotish, dehqon bozorlaridagi mahsulot oldi – sotdi operatsiyalari qonunda ko'rsatilgan birorta tashkilot tomonidan rasman qayd etilmaydi yoki ularni identifikatsiyalash deyarli mumkin emas. Pulning bu

aylanmasini faqat maxsus izlanishlar va tadqiqotlar o'tkazish orqali aniqlash mumkin.

Ayrim mamlakatlarda pul muomalasini tartibga solish uchun uning amal qilish doirasiga chegaralar o'rnatilgan. O'zbekistonda naqd va naqdsiz pul o'rtasidagi mavjud farqqa barham berib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 790 – moddasiga muvofiq fuqarolar o'rtasidagi tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan hisob – kitoblar hamda fuqarolar bilan korxonalar va tashkilotlar o'rtasidagi tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq ayrim hisob – kitoblar naqd pulda amalga oshirilishi belgilangan. Yuridik shaxslar o'rtasidagi tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq barcha to'lovlar naqd pulsiz shakllarda amalga oshiriladi. Respublikaning aksariyat pul aylanmasi korxonalar va tashkilotlar o'rtasida amalga oshirilishi sababli, umumiy pul aylanmasida naqd pul aylanmasining ulushi ancha kamdir.

Demak, naqd pul muomalasi asosan jismoniy shaxslarning naqd pul shaklidagi daromad va harajatlarining harakatidan iborat bo'lib, aholining kundalik hayotiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq bo'lgan to'lovlarda qo'llanilmoqda. Shu bilan birgalikda, mamlakat iqtisodiyotida kichik biznes faoliyatini rivojlantirish bilan bog'liq ayrim to'lovlarni ham naqd pulda amalga oshirishga ruxsat berilgan.

3.3. Naqd pul muomalasining o'rnini va zaruriyati

Bugungi kunda jahon hamjamiyati erishgan yuksak texnologik yutuqlaridan foydalanilgan holda pul muomalasida naqd pullar o'rnini bank (yoki boshqa kredit tashkilotlari) hisobvaraqlari bo'yicha yozuvlar va turli elektron to'lov hujjatlari egallab borayotganligiga qaramasdan barcha mamlakatlar iqtisodiyotida naqd pul muomalasi saqlanib qolmoqda.

Naqd pul muomalasining ulushi Buyuk Britaniya, Yaponiya va AQSh kabi yuksak darajada rivojlangan mamlakatlarda umumiy pul aylanmasining 1 – 6 foizini tashkil etgan bo'lsa, iqtisodiyoti o'tish jarayonidagi va ayrim rivojlanayotgan mamlakatlarda bu ko'rsatkich nisbatan yuqoriligicha qolmoqda.

Mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanish tarixi shuni ko'rsatmoqdaki, eng rivojlangan mamlakatlarda ham naqd pul muomalasi hali o'zining muqim o'rnini egallab turibdi. Shuning uchun ham naqd pul muomalasini tashkil etish bilan bog'liq masalalar hali birorta mamlakatning kun tartibidan olib tashlangani yo'q.

Shu o'rinda, haqli savol tug'iladi. Nima uchun, eng rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida ham naqd pul muomalasi hanzur saqlanib qolmoqda? Qanday omillar borki, ularning ta'siri ostida naqd pullar o'rnini eng zamonoviy texnik vositalar ham bosa olmayapdi.

Naqd pul muomalasini saqlanib qolishiga avvalo, aholi o'rtasida kichik hajmdagi chakana va uyushmagan savdo hamda naqd pulli xizmatlarning mavjudligi sabab bo'lmoqda. Bunday savdo va xizmatlar uchun to'lovlarni texnik vositalar qo'llash yo'li bilan amalga oshirish mumkin emas. Har qanday kichik

savdo shahobchasiga, barcha transport vositalariga yoki aholiga madaniy– maishiy xizmat ko‘rsatuvchi hamma kichik korxonalar (firmalar)ga ham qimmatbaho qurilmalar bo‘lmish bankomat va terminallar o‘rnatish iqtisodiy jihatdan samara beravermaydi. Qolaversa, bugungi kunda eng rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida ham yakka tartibda tadbirkorlik faoliyati saqlanib qolmoqdaki, ushbu faoliyatni amalga oshirish albatta, naqd pullardan foydalanishni taqozo etmoqda. Bizning Respublikamizda esa ushbu omilning ta’siri juda kuchli. Chunki, aholining tomorqa xujaliklarida yetishtirilgan mahsulotlarni dehqon bozorlarida sotish mutloq naqd pul yordamida amalga oshiriladi.

Naqd pul muomalasini saqlanib qolishiga nafaqat ayrim tovarlar va xizmatlarni naqd pulsiz to‘lab berish imkoniyati mavjud emasligi, balki *naqd pullarning yuqori likvidlik qobiliyatiga ega ekanligi* ham katta ta’sir etadi. Iqtisodiyotdagi barcha aktivlarning sifat darajasi ularning qancha daromad keltirish qobiliyati bilan bir qatorda likvidlik, ya’ni qo‘shimcha xarajatlarsiz pulga aylanish qobiliyati bilan ham baholanadi. Naqd pullar mutloq likvidli aktivlar hisoblanadi. Bank hisobvaraqlaridagi naqdsiz pul mablag‘lari ham likvidlik darajasi bo‘yicha naqd pullarga qaraganda past likvidli aktivlar hisoblanadi. Naqd pul banknotlari va tangalar muomalaga yagona emissiya banki – *Markaziy bank* (Milliy bank, Federal zaxiralar tizimi) tomonidan chiqariladi va ular yuqori likvidli aktivlar (oltin, xorijiy davlatlar valyutasi va boshqa yuqori likvidli majburiyatlar) bilan ta’minlangan. Shuning uchun barcha aktivlarning, jumladan plastik kartochkalar, bank omonatlari yoki boshqa depozitlaridagi mablag‘larning ham likvidlik darajasi naqd pulga aylanish qobiliyati bilan o‘lchanadi.

Shuningdek, *naqd pullar ishonchli va oson to‘lov vositasidir*. Bugungi kunda erishilgan eng qulay va mukammal texnik vositalar ham har qanday pulli hisob – kitoblarni naqd pulchalik tez va oson bajarishga qodir emas. Tovarlarni va xizmatlarni uchun to‘lovlar naqd pullar bilan amalga oshirilganda, sotuvchida ham oluvchida ham o‘z xatti harakatlaridan hech qanday shubhaga o‘rin qolmaydi.

Bundan tashqari, naqd pullarning yashovchanlik qobiliyati, uning *odamlar ruhiyatiga singib ketgan mo‘jizakor kuchining ta’siri* bilan o‘lchanadi. Kishilar ongida naqd pullar hali ham o‘zlarining tarixiy ajdodlari bo‘lmish *haqiqiy oltin pullarning vakillari* bo‘lib qolmoqda. Azal – azaldan naqd pullar kishini jamiyatdagi ijtimoiy haq – huquqini tasdiqlovchi guvohnoma vazifasini o‘tab kelmoqda. Shu sababli, har bir shaxs cho‘ntagida omonat daftarchasi, plastik kartochka yoki uning o‘rnini bosuvchi biror hujjat olib yurgandan ko‘ra naqd pullarning o‘zini olib yurishni afzal ko‘radi.

Odamlar iqtisodiy hayot jarayonlarini begonalarning aralashuvisiz (anonimnost) boshqarishni hush ko‘radilar, zero naqd pulli hisob – kitoblar har bir shaxsning o‘ziga xos maxfiy hattiharakati hisoblanadi. Naqd pulsiz hisob – kitoblar esa bunday talabni bajarishga qodir emas, chunki unda albatta uchinchi shaxs bo‘lgan banklar ishtiroki muqarrardir.

Bundan tashqari, aholining naqd pul bilan hisob – kitoblar qilishga moyilligi bank tizimiga bo‘lgan ishonch va banklar tomonidan zarur to‘lovlarni qanchalik darajada amalga oshirish qobiliyati bilan ham o‘lchanadi. Agar, aholining bank tizimiga bo‘lgan ishonchi mustahkam bo‘lsa, ular qo‘llaridagi vaqtincha bo‘sh pul

mablag'larini bank omonotlariga topshiradilar hamda banklar tomonidan naqd pullar o'rniga oson va tez amalga oshirish mumkin bo'lgan naqd pulsiz hisob – kitoblarning turli shakllari taklif qilib borilsa, naqd pul muomalasi shunchalik qisqarib boraveradi. Qolaversa, aholi bank tomonidan ularning omonatlarga foizlar to'lashdan oladigan daromadlardan manfaatdordirlar.

Shu bilan birga, yana shunday omilni qayd etib o'tish zarurki, naqd pul muomalasining mavjudligi har bir *millatning dunyoqarashi va hayot tarziga* ham bog'liqdir. Ma'lumki, o'zbek xalqining ko'pdan ko'p udum va marosimlari bevosita naqd pullar yordamida amalga oshirilayotganligi ham mamlakatimizda naqd pul muomalasi salmog'ini oshiradi.

Naqd pul muomalasining zaruriy qo'llanishiga aholining demografik joylashishi ham o'ziga xos ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu omilning ta'siri, ayniqsa bizning Respublikamizda sezilarli darajada saqlanib turibdi. Respublika aholisining aksariyat qismi qishloq hududlarida istiqomat qilayotganligi ushbu omil ta'sirini kuchaytirmoqda.

Naqd pullarning iqtisodiy jihatdan zaruriy mavjudligi uning huquqiy asoslarini ham saqlanib qolishiga sabab bo'lmoqda. Barcha mamlakatlarning qonunchilik hujjatlarida naqd pullar asosiy to'lov vositasi va milliy pul tizimining asosi deb qayd qilingan. Demak, naqd pullar qonunchilik asosida davlat tomonidan himoyalangan. Qolaversa, qonunchilik hujjatlarida ham naqd pullarning naqdsiz pul mablag'lariga nisbatan ustuvor xususiyati saqlanib qolganini sezish qiyin emas.

Deyarli barcha mamlakatlarda naqd pul banknotlari va tangalar muomalaga yagona emissiya banki – Markaziy bank (Milliy bank, Federal zaxiralar tizimi) tomonidan chiqariladi va naqd pullar Markaziy bankning so'zsiz bajarishi shart bo'lgan majburiyati hisoblanadi.

Plastik kartochkalar, bank omonatlari yoki boshqa depozitlaridagi mablag'lar esa tijorat banklarining majburiyatlari hisoblanadi va ularning bajarilish darajasi o'sha tijorat bankining moliyaviy holati bilan baholanadi. Bozor iqtisodiyotidagi mavjud kuchli raqobat har qanday tijorat bankining faoliyatini xavf – xatardan holi qoldirmaydi. To'g'ri, har bir mamlakatda bank majburiyatlari ma'lum jihatdan davlat tomonidan kafolatlanadi, jumladan bizning Respublikada ham "Fuqoralarning banklardagi omonatlarini kafolatlari to'g'risida" qonun qabul qilingan, lekin har qanday sharoitda ham ular naqd pullar ega bo'lgan bexatarlikni to'liq kafolatlay olmaydi.

Naqd pul muomalasi o'z o'rnida salbiy xususiyatlarga ham egadir. Chunonchi, naqd pul muomalasini tashkil qilish va boshqarish, ya'ni naqd pullarni muomalaga chiqarish, saqlash, tashish hamda ularni muomalaga tayyorlash bilan bog'liq katta harajatlarni talab qiladi. Muomalaga yaroqsiz holga kelgan naqd pul biletlarini yo'q qilish ham maxsus tadbirlar orqali katta harajatlar evaziga amalga oshiriladi.

Naqd pullar o'rniga tijorat banklari tomonidan muomalaga chiqarilayotgan plastik kartochkalar ham o'z o'rnida katta harajatlar va tadbirlarni amalga oshirishni talab qilmoqda. Bundan tashqari, plastik kartochkalar albatta naqd pulga almashish qobiliyatini saqlab qolmog'i zarur, aks holda ularni aholi o'rtasida keng

targ'ib qilib bo'lmaydi. Buning uchun esa aholi uchun qulay joylarda qimmatbaho qurilmalar – bankomat va terminallar qo'yishga to'g'ri kelmoqda. Yana shuni alohida qayd etish kerakki, aholining naqd pulga bo'lgan ehtiyojini xohlagan vaqtda qondirish uchun bankomatlarga bir vaqtda katta miqdordagi naqd pullarni qo'yishga to'g'ri kelmoqda. Bu esa, o'z o'rnida katta miqdordagi naqd pullarga bo'lgan talabni vujudga keltirmoqda.

Bundan tashqari, naqd pullardan belgilangan tartibda foydalanmaslik xufyona iqtisodiyotni rivojlanishiga yo'l ochib beradi hamda ayrim yuridik va jismoniy shaxslarga noqonuniy faoliyat yuritib mehnatsiz daromad orttirish uchun xizmat qiladi.

Naqd pullar uchinchi sub'ekt aralashuvisiz harakatda bo'lganligi uchun aynan uning yordamida terrorizm, giyohvandlik moddalari bilan biznes qilish kabi o'ta xavfli jinoyatlar amalga oshiriladi. Shuning uchun dunyoning ko'pgina mamlakatlarida pul muomalasi terrorizmni moliyalashtirish va giyohvandlik moddalari bilan biznes qilishning oldini olish maqsadida qonunlar qabul qilingan. Jumladan, bizning Respublikamizda ham 2006 yilning 1 yanvaridan boshlab "Jinoiy faoliyatdan olingan daromadlarni legallashtirish va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurash to'g'risida"gi qonun kuchga kirdi.

Bundan tashqari, naqd pul muomalasi bizning yodimizdan ko'tarilgan "pul fetishizmi" (pulga sig'inish)ni tomir otishiga zamin yaratadi. Ayniqsa, hamma narsa pulga olib– sotilishi mumkin bo'lgan bozor iqtisodiyoti sharoitida yoshlar ongini oson pul topishga ruju qo'yish kabi illatlar bilan zaharlaydi.

Naqd pullarning ijobiy va salbiy xususiyatlari bo'lishidan qat'iy nazar, ular bugungi kunda yuqorida qayd etilgan ob'ektiv omillar ta'sirida dunyoning barcha mamlakatlaridaamal qilib turibdi.

3.4. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banking

naqd pul muomalasi bo'yicha asosiy vazifalari

O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida" qonuniga muvofiq Markaziy bankning bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat va davlat monetar siyosatining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqish hamda Markaziy bank to'lov vositasi sifatida banknotlar va tangalar ko'rinishdagi naqd pul belgilarini muomalaga chiqarish va muomaladan qaytarib olish bo'yicha mutloq huquqqa ega.

Shunga muvofiq, muomalaga naqd pul chiqarish, ularni saqlash, muomaladan qaytarib olish va muomala uchun yaroqsiz holatga kelgan pul belgilarini yangi pul belgilariga almashtirish vazifalarini bajaradi. Shuningdek, muomalaga chiqarilmagan pul belgilarini saqlash maqsadida Markaziy bank Rezerv fondlarini tashkil etadi va ular bo'yicha pul mablag'larining tarkibiy qismlarini, ya'ni

banknot va tangalar ko‘rinishidagi qoldiq limitlarini belgilaydi. Tijorat banklari aylanma kassalarining qoldiq limitlari ham Markaziy bank tomonidan o‘rnatiladi.

Markaziy bank Respublika banklarida pul muomalasini va kassa ishlarini tashkil etish hamda ularning buxgalteriya hisobini yuritish bilan bog‘liq barcha me‘yoriy hujjatlarni ishlab chiqadi.

Markaziy bank o‘zining asosiy maqsadini to‘la qonli bajarish, ya‘ni pul muomalasini barqaror saqlab turishga hamda milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlash uchun pul muomalasi holatini muttasil o‘rganadi va tahlil qiladi hamda uni mustahkamlash uchun amaliy choralar ko‘radi. Asosiy naqd pul oqimlari tijorat banklari kassalari orqali o‘tganligi sababli, Respublikada faoliyat yuritayotgan tijorat banklarining naqd pul muomalasi bilan bog‘liq faoliyatini tartibga soladi va nazorat qiladi.

Markaziy bank tomonidan naqd pul muomalasini tartibga solish maqsadida tijorat banklari va ularning mijozlari uchun majburiy bo‘lgan quyidagi talablar o‘rnatilgan:

- kassa operatsiyalarini amalga oshirish tartibi;
- tijorat banklari kassalariga naqd pullarni topshirish va olish tartibi;
- tijorat banklari aylanma kassalariga limit o‘rnatish tartibi;
- tijorat banklari aylanma kassalari mustahkamlash uchun zaxira pullarini tashkil qilish tartibi;
- tijorat banklari kassa aylanmalarini hom cho‘t qilish tartibi;
- xo‘jalik sub‘ektlari naqd pul tushumlarini inkassatsiya xizmati tomonidan tijorat banklari kassalariga topshirish tartibi;
- banknotlar va monetalarni to‘lovga yaroqlilik qobiliyatini aniqlash tartibi;
- xo‘jalik sub‘ektlari kassalari qoldig‘iga limit o‘rnatish tartibi;
- naqd pul bilan hisob – kitob qilish tartibi;
- kassa operatsiyalarining buxgalteriya hisobi;
- chakana savdo korxonalariga naqd pulsiz hisob – kitob qilish tartibi.

Markaziy bank va uning hududiy Bosh boshqarmalari (HBB) zimmasiga Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida pul muomalasini tashkil etish, tijorat banklari naqd pul bilan bog‘liq faoliyatini muvofiqlashtiradi va monitoring yuritadi.

Bank muassasalariga kelib tushgan pul birliklari va tangalarning qayta sanalishi, to‘lovga yaroqli, eskirgan hamda yaroqsiz, ya‘ni to‘lov qobiliyatini yo‘qotgan pul birliklarini toifalarga ajratilgan holda saralash, taxlash, tegishli ravishda o‘rab bog‘lash va qayta muomalaga chiqarilishi kabi ishlarning sifatini yanada oshirish yuzasidan Markaziy bankning barcha muassasalari va tijorat bank bo‘limlariga doimiy ravishda tegishli ko‘rsatmalar berib boriladi. Pul birliklarining «yaroqli», «eskirgan» va «to‘lovga yaroqsiz» toifalar bo‘yicha mezonlarini ishlab chiqadi.

3.5. Muomala uchun zarur bo'lgan naqd pullar

miqdorini aniqlash asoslari

Naqd pul muomalasini tartibga solishning *asosiy vazifasi, bu – muomalaga chiqarilishi yoki olinishi lozim bo'lgan naqd pul miqdorini aniqlashdan iboratdir*. Ushbu vazifa muomala uchun zarur naqd pul mablag'lariga bo'lgan talabni aniqlash orqali amalga oshiriladi.

Ma'lumki, naqd pullar kichik hajmdagi chakana va uyushmagan savdo hamda naqd pulli xizmatlar uchun to'lovlarda qo'llaniladi. Yoki, naqd pul aylanmasining umumiy pul aylanmasidagi ulushi yuqorida ko'rsatilgan naqd pulli to'lovlarning jami to'lovlardagi ulushi bilan aniqlanadi.

Demak, naqd pulga bo'lgan talab umumiy pul massasiga bo'lgan talabning bir qismidir. Lekin, umumiy pul massasiga nafaqat tovarlar va xizmatlar hajmi, balki pulning aylanish tezligi va bank foiz stavkalarining darajasi ham ta'sir etadi. Ushbu omillar nazariy jihatdan olimlar tomonidan allaqachon asoslanib ulgurilgan va bugungi kunda juda ko'p mamlakatlarning iqtisodiyotini boshqarishda pulga bo'lgan talab va taklifni tartibga solish mexanizimi sifatida qo'llanilmoqda. Fanda bu usul monetarizm (pulning miqdoriy nazariyasi) nomi bilan mashhur bo'lib ketgan.

Bunda shuni qayd etib o'tish lozimki, klassik – dastlabki monetarizm asoschilari muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini asosan muomaladagi mavjud tovarlar qiymati va turli pulli to'lovlar yig'indisidan kelib chiqqan holda aniqlashga uringalar.

Keyinchalik kapitalistik tovar ishlab chiqarish rivojlangani sari muomaladagi pul miqdorini belgilovchi yangi ob'ektiv omillar vujudga kela boshlagan. Ayniqsa, pul muomalasi banklar tomonidan tartibga solina boshlangandan so'ng pulga bo'lgan talab va taklif banklarning ssuda foizlari darajasiga ko'proq bog'lanib borishi kuzatilgan. Natijada, iqtisodchi olimlar tomonidan pulga bo'lgan talab va taklifni boshqarish bilan bog'liq yangi zamonaviy monetarizm vujudga kelgan.

Albatta, ushbu bobda naqd pul muomalasi uchun zarur pul miqdorini aniqlash bo'yicha olimlar tomonidan bugungi kungacha yaratilgan barcha nazariyalarni taxlil qilib chiqish mumkin emas. Lekin, Markaziy banklar tomonidan amalga oshirilayotgan zamonaviy naqd pul siyosatining negizini chuqurroq tushunish uchun ularning ayrimlarini keltirib o'tamiz.

Masalan, ingliz iqtisodchisi U. Petti (1623 – 1687) muomala uchun zarur bo'lgan naqd pullar miqdori aholining bir haftalik pul daromadlari, yer ijarasi uchun to'lanadigan haqning yarmi va barcha eksport qilinadigan tovarlar summasining to'rtidan bir qismining yig'indisiga teng bo'lishi lozim deb hisoblagan.

Ingliz faylasufi J. Lokka (1632 – 1704) muomala uchun zarur bo'lgan naqd pullar miqdorini ish haqining ellikdan bir qismi, yer ijara haqining to'rtidan bir qismi va yillik tovar aylanmasining yigirmadan bir qismlarining yig'indisi sifatida topishni taklif qilgan.

Ingliz iqtisodchisi R. Kanton (1680 – 1734) muomala uchun zarur bo‘lgan naqd pullar miqdori mamlakatdagi mavjud mahsulotlar qiymatining to‘qqizdan bir qismi yoki yer ijarasi uchun to‘lanadigan haqning uchdan bir qismiga teng bo‘lishi lozimligini e‘tirof etadi.

Shotland iqtisodchisi A. Smitt (1723 – 1790) ushbu ko‘rsatkichni aniqlash mumkin emas deb hisoblagan bo‘lsa ham, lekin ko‘pgina olimlar uni yillik umumiy ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatining beshdan, o‘ndan, yigirmadan va o‘ttizdan bir qismiga teng bo‘lishini ta’kidlaganlarini eslatib o‘tadi.

Agar, e‘tibor berilgan bo‘lsa yuqorida sanab o‘tilgan nazariyalar klassik, ya’ni dastlabki monetarizmga taaluqli ekanligini sezish qiyin emas.

Zamonaviy monetarizm nazariyasining ilk namoyondalaridan bo‘lgan ingliz iqtisodchisi A. Marshall (1842 – 1924) muomala uchun zarur bo‘lgan naqd pullar miqdori aholining qo‘lida pul ushlab turish istagi va ulardan daromad ololmaslik xavfi bilan o‘lchanishini o‘rtaga tashlagan. Yoki, A. Marshall fikricha odamlar qo‘lidagi ortiqcha naqd pullardan hech qanday naf ololmaslik hissi muomala uchun zarur bo‘lgan naqd pul miqdorini belgilashda asosiy omil bo‘lib hizmat qiladi.

Miqdoriy pul nazariyasining yorqin namoyondalaridan bo‘lgan mashhur ingliz olimi J. Keyns (1883–1946) ilk bor muomala uchun zarur pul miqdorini bank foizlari darajasi bilan bog‘liq ekanligini aniqlashga muvaffaq bo‘ldi. Uning fikricha bank foizlari stavkasi tushib ketsa, odamlar pullarini banklarda saqlashdan ko‘ra o‘z qo‘llarida ushlab turishni ma’qul ko‘radilar va muomalada pulga bo‘lgan talab oshib boradi. Agar, bank foiz stavkasi ko‘tarilsa, odamlar qo‘lidagi pullarini daromad olish maqsadida banklarga qo‘yishdan manfaatdor bo‘ladilar va muomalada pulga bo‘lgan talab pasayib ketadi. Ko‘rinib turibdiki, J. Keynsning pulga bo‘lgan talabni aniqlash ta’limoti uchun “foizlar nazariyasi” asos bo‘lib xizmat qilgan.

Shundan kelib chiqqan holda J. Keyns, muomala uchun zarur bo‘lga pul miqdori mamlakat milliy boyligining o‘ndan bir qismidan tortib to ellikdan bir qismigacha bo‘lgan oraliqda o‘lchanishi mumkin deb hisoblagan. J. Keynsning bu fikrini inkor qilib bo‘lmasada, lekin uning nazariyasiga ko‘ra muomala uchun zarur bo‘lgan naqd pulning aniq miqdorini aniqlash mumkin emas edi.

Shu sababli, naqd pul muomalasini samarali boshqarish usullarini qidirish bo‘yicha ilmiy ishlar muntazam davom ettirilgan va iqtisodchi olimlar tomonidan pul miqdorini aniq ko‘rsatkichlariga erishish bo‘yicha bir qancha yangi nazariyalar yaratildi.

Bulardan diqqatga sazovorlisi, ikki amerikalik olim U. Baumol va J. Tobinlar tomonidan bir – biriga bog‘liq bo‘lmagan holda yaratilgan “portfel tanlovi” nazariyasidir.

Ushbu nazariyaga asosan bitimlarni amalga oshirish uchun naqd pulga bo‘lgan talab odamlarning kassa shaklida (qo‘lida) saqlanadigan naqd pullar bo‘yicha vujudga keladigan alternativ xarajatlarini (bank foizlari sifatida olinishi mumkin bo‘lgan daromadlarini yo‘qotilishi nazarda tutilmoqda) hisobga olgan holda aniqlanadi. Yoki, mualliflar yil davomida baholar barqaror va xarajatlar bir xil bo‘lgan hollarda, odamlar rejalashtirilgan to‘lovlarni amalga oshirish uchun

qancha naqd pullarni o‘z qo‘lida saqlab turishlari maqsadga muvofiq ekanligini aniqlashni o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘yishgan va uni quyidagi formula orqali ifodalashgan:

$$N = \sqrt{iY} / 2F$$

Bunda:

N – bankka tashriflar soni;

F – har bir tashrifning xarajatlari qiymati;

Y – qo‘ldagi naqd pullar miqdori (aniq kassa qoldiqlari);

i – omonat bo‘yicha to‘lanadigan bank foiz stavkasi.

Bunga ko‘ra, bankka tashriflar soni oshgan sari xarajatlar ko‘payadi va odamlar qo‘lidagi pul miqdori oshib boradi, ayni paytda esa bankdan olinishi mumkin bo‘lgan foizlar ko‘rinishidagi daromadlar kamayib boradi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida bizning Respublikada ham boshqa barcha sobiq ittifoqdan ajralib chiqqan mamlakatlar qatori muomala uchun zarur bo‘lgan pul miqdori sobiq “SSSR Davlat banki” qo‘llagan kassa rejasini tuzish usuli bilan aniqlanib keldi. Ma‘lumki, ma‘muriy buyruqbozlik boshqarish usuliga asoslangan sotsialistik jamiyatda ishlab chiqarilgan tovarlar va pulli xizmatlar narhi hamda unga asosiy qarama – qarshi ko‘rsatgich bo‘lgan ish haqi miqdori deyarli o‘zgarmasdi. Bu esa, bank kassalaridan beriladigan va kelib tushadigan naqd pullar miqdorini aniq belgilash imkonini berardi.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlari to‘la shakllanib ulgurmagan sharoitda bizning Respublikada ham kassa aylanmalarini homcho‘t qilish orqali naqd pul muomalasini tartibga solish usulidan foydalanildi. Tijorat banklari kassa aylanmalarini xom – cho‘ti faqat choraklik davrlar uchun qo‘llanilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki naqd pulga bo‘lgan talab va taklifni o‘rganish maqsadida statistika organlaridan olingan ma‘lumotlarga asosan quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

- xalq iste‘mol mollarining umumiy hajmi, turlari bo‘yicha ishlab chiqarilishi, chiqarilayotgan mahsulotlar aholi talablariga mos bo‘lishi borasida doimiy monitoring olib boradi, tayyor sanoat mahsulotlarining qoldig‘ini, savdoning ahvoli va tovar zahiralarning holatini, chakana savdo tarmog‘idagi tovar zahiralari tarkibini tovar aylanmasining mo‘ljaldagi hajmining bajarilishini tahlil qiladi;

- aholining tovarlar va xizmatlarga bo‘lgan ehtiyoji qanday qondirilayotganini o‘rganadilar hamda ana shu o‘rganish natijalaridan aholining to‘lovga qobil talabini qondirishni yaxshilash yuzasidan takliflar ishlab chiqadi;

- pul muomalasining holatini hamda uning tavsiflovchi ko‘rsatkichlarni tahlil qilish asosida tegishli idoralar bilan birgalikda pul muomalasini barqarorlashtirish, tashkilotlarning naqd pulga bo‘lgan ehtiyojlarini uzluksiz qondirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqib, joylardagi davlat boshqaruv organlari muhokamasiga qo‘yadilar.

Bundan tashqari, Markaziy Bank Hududiy Bosh Boshqarmalari:

1. tegishli hududda pul muomalasini tashkil etadilar va amalga oshiradilar;

- pul muomalasining ahvolini, naqd pul emissiyasining hududiy taqsimlanishini o'rganadilar, banklarning kassa aylanmasini tahlil qiladilar, pul muomalasining holatini ko'rsatuvchi ma'lumotlarni jamlaydilar va tartibga soladilar;

- kassa resurslarini tartibga soladilar, tashkilotlarning naqd puldagi hisob – kitoblarini o'z vaqtida amalga oshirilishini ta'minlash choralari ko'radilar;

- banklarning pul muomalasi sohasidagi ishlarini tahlil qiladilar va o'rganadilar.

2. Shu bilan birgalikda, naqd pulga bo'lgan talabni qisqartirish maqsadida tovarlar va xizmatlar uchun naqd pulsiz hisob – kitoblarni rivojlantirishga qaratilgan choralar ko'radi.

Ushbu tadbirlar albatta naqd pulga bo'lgan mutloq talabni aniqlash uchun katta ahamiyat kasb etadi. Lekin, amaliy jihatdan pulga, xususan naqd pulga bo'lgan talab xo'jalik sub'ektlari va aholining naqd pulga bo'lgan aniq ehtiyojlarini hisob – kitob qilish orqali belgilanadi. Barcha naqd pul oqimlari harakati bank kassalaridan boshlanib yana bank kassalariga qaytish bilan yakunlanadi. Bu esa, bank kassalari orqali o'tadigan pul oqimlarini o'rganish natijasida yaqin kelajakdagi naqd pulga bo'lgan talabni aniqlash imkoniyatini yaratadi.

Lekin, bozor munosabatlari shakllanib borgan sari eski usul bilan naqd pul muomalasini boshqarish o'z samarasini yo'qotib bormoqda. Chunki, bozor iqtisodiyoti sharoitida tovarlar bahosi va ish haqi miqdorining o'zgarib turishi sababli zarur naqd pul miqdorini aniq belgilash mumkin emas edi.

Shundan kelib chiqqan holda, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 4 fevraldagi "Pul – kredit ko'rsatkichlarini tartibga solish mexanizmini takomillashtirish chora – tadbirlari to'g'risida" 63 – sonli qaroriga asosan jami pul massasi ustidan samarali nazoratni amalga oshirish maqsadida pul agregatlarining zamonaviy usullarini amaliyotga joriy qilina boshlandi.

3.6. Pul massasi va pul agregatlari

Pul massasi – muomaladagi naqd pullar va naqd pulsiz oborotdagi pullarning yig'indisidir. Bugungi kunda bozor iqtisodiyoti sharoitida faoliyat yuritayotgan mamlakatlarning pul oborotida faqat banknota va tanga ko'rinishda emas, balki kredit, chek va elektronyozuvlar ko'rinishida ishtirok etayapti. Shuning uchun iqtisodchilar ushbu pullarni pul massasi deb yuritishadi. Pul massasi mamlakatda muhim iqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, uning hajmi jami ijtimoiy mahsulotning hajmi bilan muvozanatda (pulning aylanish tezligini inobatga olgan holda) bo'lishi zarur.

Pul massasining miqdori va uning tarkibi Markaziy bank tomonidan nazorat qilinadi. Markaziy bank pul – kredit instrumentlari orqali mamlakatda pul massasini oqilona me'yorini ta'minlaydi.

Pul massasi tarkibi asosan ikkita komponentdan tashkil topadi.

Muomaladagi naqd pullar – pul massasining yuqori likvidli mablag‘lari hisoblanib, istalgan paytda to‘lov vositasi sifatida foydalanish imkoniyatini beradi. Ushbu agregat muomaladagi banknot va tangalarni o‘z tarkibiga oladi.

Naqd pulsiz mablag‘lar – mulkiy shaklidan qat‘iy nazar barcha turdagi xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlarning kredit muassasalarida hisobraqam-lardagi, shuningdek, plastik kartochkalar va hisob – kitob cheki ko‘rinishidagi mablag‘lardan iborat.

Muomaladagi likvidlik darajasi past hisoblangan pullar *kvazipullar* deb yuritiladi. Ushbu pullarning tarkibiga nisbatan past likvidli va to‘lov vositasi sifatida ishlatilmaydigan qimmatli qog‘ozlar kiradi.

Pul massasi darajasini hisoblashning asosiy tamoyillaridan biri mablag‘larni likvidlilik darajasi hisoblanadi. Muomaladagi pulning turlari pul agregatlari bilan guruhlarga ajratiladi. Unga ko‘ra muomaladagi mablag‘lar likvidlilik bo‘yicha tasniflanadi, ya‘ni dastlab yuqori likvidli mablag‘lar past likvidligiga qarab M1, M2, M3, ... Mn yoki L agregatlarga ajratiladi. Pul agregatlari tarkibi va soni turli mamlakatlarda turlichadir.

AQShda naqd va naqd pulsiz hisob – kitoblarni amalga oshiradigan pullar likvidlilik darajasiga qarab quyidagi pul agregatlari bilan belgilanadi:

- $M1 =$ naqd pullar (banknotlar va tangalar), talab qilib olguncha saqlanadigan depozitlar, pul cheklari, boshqa chek depozitlari;
- $M2 =$ $M1$ + chek bo‘lmagan jamg‘arma depozitlar, muddatli jamg‘armalar (100 ming dollargacha);
- $M3 =$ $M2$ + 100 dollardan yuqori muddatli jamg‘armalar, jamg‘arma sertifikatlar va boshqalar;
- $L =$ $M3$ + xazina jamg‘arma obligatsiyalari, davlatning qisqa muddatli majburiyatlari, tijorat qimmatli qog‘ozlar va boshqalar.

Pul massasi tarkibida naqd pullar ulushining past yoki yuqoriligi muhim o‘rin tutadi. MDHga a‘zo mamlakatlarning pul massasi tarkibida naqd pullarning ulushi sezilari darajada yuqori. Masalan, Rossiyada ushbu ko‘rsatkich 2002 yilda 36,6 foizni tashkil etgan. Odatda rivojlangan mamlakatlarning pul massasi tarkibida naqd pullarning ulushi 5 – 10 foizni tashkil etadi.

Pul massasining o‘zgarishiga nafaqat muomaladagi pul miqdorining o‘zgarishi, balki pul aylanish tezligi ham ta‘sir qiladi. *Pul aylanish muomalasi tezligi* – pulning tovarlar va xizmatlar uchun to‘lovlarni amalga oshirishda qatnashish sur‘atidir.

O‘zbekistonda pul agregatlari quyidagi tarkibiy qismlardan iborat¹⁷.

- $M0 =$ naqd pullar;
- $M1 =$ $M0$ + schyotlardagi pul qoldig‘i + mahalliy byudjet mablag‘lari – byudjet, jamoa va boshqa tashkilotlar mablag‘lari;
- $M2 =$ $M1$ + tijorat banklaridagi muddatli jamg‘armalar;

¹⁷Abdullaeva Sh. Pul, kredit va banklar. “Iqtisod – moliya” nashriyoti, 2007. 66 – bet.

$M3 = M2 + \text{sertifikatlar} + \text{maqsadli zayom obligatsiyalari} + \text{davlat zayom obligatsiyalari} + \text{xazina majburiyatlari}.$

Pul muomalasi qonuniga ko'ra, pul muomalasi tezligi pul massasining o'sishiga nisbatan proporsional ravishda ortib boradi. Iqtisodiyotning pul vositalari bilan ta'minlanganligi darajasini aniqlashda monetizatsiya koeffitsienti ko'rsatkichidan foydalaniladi. Ushbu ko'rsatkich ma'lum davr ichida o'rtacha pul massasi darajasini jami ijtimoiy mahsulotning nominal qiymati o'rtasidagi nisbati asosida aniqlanadi.

4-mavzu: Pul tizimi tushunchasi, turlari va elementlari

4.1. Pul tizimining mohiyati va elementlari

4.2. Pul tizimining turlari

4.3. O‘zbekiston pul tizimining tashkil topishi va rivojlanishi

4.4. O‘zbekiston pul tizimining elementlari

4.1. Pul tizimining mohiyati va elementlari

XVI asrning oxiri va XVII asrning boshlarida tovar – pul munosabatlarining rivojlanishi, xalqaro va mahalliy valyuta bozorlarining vujudga kelishi, shuningdek, davlatchilik asoslarining mustahkamlanishi davlat tomonidan pul muomalasini tartibga solishning zaruriyatini keltirib chiqardi.

Davlat tomonidan pul muomalasini amalga oshirish tartibini belgilashda mamlakat tarixi, siyosiy holati, milliy an’analari hamda uning iqtisodiy salohiyati muhim ahamiyat kasb etadi.

Pul tizimi – bu mamlakatda pul muomalasini amalga oshirishning shakli bo‘lib, uning asosini milliy valyuta tashkil etadi va milliy valyuta orqali tartibga solinadi.

Pul tizimi quyidagi elementlarni o‘z ichiga oladi:

1. pul tizimini tashkil etish tamoyillari;
 2. pul birligi;
 3. baho masshtabi;
 4. pulning turlari;
 5. pul birliklari va belgilarini emissiya qilish tartibi va ularning ta’minlanganlik asoslari;
 6. pul muomalasini tartibga solishning usullari;
 7. mamlakatda pul oborotining tarkibi va uni tashkil etish.

Pul tizimini tashkil etish tamoyillari –pul tizimini tashkil etishning asosiy elementlaridan hisoblandi. Pul tizimini tashkil etishda davlat tomonidan pul tizimini tashkil etishning tartib vaqoidalari nazarda tutiladi. Ta’kidlash joizki, bozor iqtisodiyoti amal qilayotgan barcha mamlakatda muomalaga pul belgilarini emissiya qilish, bank tizimining tarkibi bir – biriga o‘xshasada har bir mamlakatda pul – kredit va moliya siyosatini amalga oshirishning o‘ziga xos tamoyillari mavjud. Ushbu tamoyillarning asosiylari quyida keltirilgan.

Pul tizimini markazdan boshqarishi tamoyili. Pul tizimini boshqarishning ushbu tamoyili mamlakatni ma’muriy – taqsimlash modeliga xos bo‘lib, bu jarayonda barcha pul munosabatlari tegishli ko‘rsatma va reja asosida amalga oshiriladi. Mamlakatda faoliyat yuritadigan barcha banklar va ularning filiallari davlat ixtiyorida va nazorati ostida faoliyat yuritadi. Muomalada pul massasini tartibga solish tegishli reja va derektiv ko‘rsatmalar orqali bajariladi.

Pul tizimini talab va taklif asosida tartibga solish tamoyili. Pul tizimini tashkil etishning ushbu tamoyilida asosiy e’tibor milliy valyutaning sotib olish

qobiliyatini mustahkamligi va inflyatsiya darajasining normal me'yoriga qaratiladi. Mamlakat Markaziy banki mustaqil ravishda pul – kredit siyosatini amalga oshiradi, kredit muassasalari Markaziy bank tomonidan belgilangan tegishli iqtisodiy normativlarga rioya etgan holda o'zining faoliyatini tashkil etadi.

Pul birligi. Pul birligi va uning nomi hukumatning tegishli qonun va me'yoriy hujjatlari asosida belgilanadi. Qonun va tegishli me'yoriy hujjatlar asosida belgilab qo'yilgan pul belgilari mamlakatda yagona to'lov vositasi vazifasini bajaradi. Mamlakat iqtisodiyotida muomalada bo'lgan pul birligi o'zining nomiga ega bo'ladi. Milliy valyutaning nomi barcha mamlakatlarda turlicha nomda yuritiladi. Masalan, AQShda dollar, Buyuk Britaniyada funt sterling, Xitoyda yuan va boshqalar (quyidagi jadvalda jahon mamlakatlarining pul birliklarining nomlari keltirilgan).

Jahon mamlakatlari milliy pul birligining nomlari

Mamlakat	Milliy puli	Mamlakat	Milliy puli	Mamlakat	Milliy puli
Avstraliya	<i>Dollar</i>	Kanada	<i>dollar</i>	Ruminiya	<i>leu</i>
AQSh	<i>Dollar</i>	Qatar	<i>riyal</i>	Salvador	<i>colon</i>
Albaniya	<i>lek</i>	Keniya	<i>shilling</i>	Samoa	<i>tala</i>
Aljir	<i>dinar</i>	Kipr	<i>pound</i>	Saudiya Arabiston	<i>riyal</i>
Angola	<i>kwanza</i>	Qirg'iziston	<i>som</i>	Senegal	<i>frank</i>
Argentina	<i>peso</i>	Qozog'iston	<i>tenge</i>	Singapur	<i>dollar</i>
Armaniston	<i>dram</i>	Kongo	<i>frank</i>	Slovaniya	<i>koruna</i>
Afg'onistan	<i>afghani</i>	Koreya	<i>won</i>	Sudan	<i>pound</i>
B.A.E	<i>dirham</i>	Kosta Rika	<i>colon</i>	Suriya	<i>pound</i>
Bangladesh	<i>taka</i>	Quvayt	<i>dinar</i>	Serra – Leon	<i>leone</i>
Baxrayn	<i>dnar</i>	Latviya	<i>lats</i>	Tojikiston	<i>somoni</i>
Belarussiya	<i>rubel</i>	Leviya	<i>Omani</i>	Tanzaniya	<i>shilling</i>
Bolgariya	<i>lev</i>	Litva	<i>litas</i>	Togo	<i>frank</i>
Boliviya	<i>bolivian o</i>	Mavritaniya	<i>ouguiya</i>	Trinidad va Tobago	<i>dollar</i>
Bosnya va Gersogavena	<i>marka</i>	Makao	<i>pataca</i>	Turkiya	<i>lira</i>
Botsvana	<i>pula</i>	Makedoniya	<i>denar</i>	Uganda	<i>shilling</i>
Braziliya	<i>real</i>	Malayziya	<i>ringgit</i>	Ukraina	<i>hryvnia</i>
Burundi	<i>frank</i>	Mali	<i>frank</i>	Urugvay	<i>peso</i>
Buyuk Britaniya	<i>sterling</i>	Marokko	<i>dirham</i>	Filippin	<i>peso</i>
Vengriya	<i>forint</i>	Meksika	<i>peso</i>	Hindiston	<i>rupee</i>
Venesuela	<i>bolivar</i>	Misr	<i>pound</i>	Xitoy	<i>yuan</i>

Vetnam	<i>dong</i>	Mozambik	<i>metical</i>	Chad	<i>frank</i>
Gvatemala	<i>quetzal</i>	Moldoviya	<i>lev</i>	Chexiya	<i>koruna</i>
Gong Kong	<i>dollar</i>	Mongoliya	<i>togrog</i>	Chili	<i>Peso</i>
Grenada	<i>dollar</i>	Namibiya	<i>dollar</i>	Shvetsariya	<i>frank</i>
Gruziya	<i>lari</i>	Nigeriya	<i>frank</i>	Shvetsiya	<i>krone</i>
Daniya	<i>krone</i>	Niderlandiya	<i>guilder</i>	Shimoliy Afrika	<i>rand</i>
Dominika	<i>peso</i>	Nikaragua	<i>cordoba</i>	Shri Lanka	<i>rupee</i>
Yevropa Ittifoqi	<i>euro</i>	Norvegiya	<i>krone</i>	Ekvador	<i>sucre</i>
Jordan	<i>dinar</i>	Ozarbayjon	<i>manat</i>	Eron	<i>rial</i>
Zambiya	<i>kwacha</i>	Paragvay	<i>guarani</i>	Estoniya	<i>kroon</i>
Zimbabe	<i>dollar</i>	Pokiston	<i>rupee</i>	Efiopiya	<i>birr</i>
Indoneziya	<i>rupiah</i>	Polsha	<i>zloty</i>	Yamayka	<i>dollar</i>
Iroq	<i>dinar</i>	Panama	<i>balboa</i>	Yaman	<i>rial</i>
Isroil	<i>sheqel</i>	Rossiya	<i>ruble</i>	Yangi Zelandiya	<i>dollar</i>
Kamerun	<i>frank</i>	Ruanda	<i>frank</i>	Yaponiya	<i>yen</i>

Baho masshtabi – bu qiymatning pul birligida aks ettirish vositasidir, pulning o‘ziga xos bo‘lgan texnik funktsiyasi ham hisoblanadi. Muomalada oltin va kumush tangalar pul vazifasini bajargan paytda baho masshtabi, ya’ni milliy valyutaning bahosi bevosita oltin va kumush tangalar orqali aniqlangan. Ya’ni, qog‘oz pullar ma’lum miqdorda oltin va kumush tangalar bilan ta’minlangan. 1971 – 1973 yillarda rasmiy ravishda oltinning pul vositasi vazifasini bajarishi va qog‘oz pullarning oltin bilan ta’minlanganligi bekor qilindi. Natijada, milliy valyutaning baho masshtabi tovarlar va xizmatlar hamda xorijiy valyutalarga nisbatan talab va taklif asosida aniqlanadigan bo‘ldi, ko‘pchilik mamlakatlar milliy valyutaning qiymatini aniqlashda dunyoning yetakchi valyutalari hisoblangan AQSh dollari, yevro, yuan kabi valyutalarni asos qilib oladi.

Pulning turlari – malakatdagi qonuniy to‘lov vositasi hisoblanadi. Hozirgi paytda hech qanday mamlakatda metall pul tizimi amal qilmaydi. Pulning asosiy turlari sifatida kredit biletlari (banknota), shuningdek, davlatning xazina biletlari va tangalar to‘lov vositasini bajaradi.

Banknota (bank biletlari) – bu qonuniy to‘lov vositalari hisoblanib, mamlakat Markaziy banki tomonidan muomalaga chiqariladi va tartibga solinadi.

Xazina biletlari – qog‘oz pul bo‘lib, mamlakat Moliya vazirligi tomonidan davlat byudjeti taqchilligi va qo‘shimcha xarajatlarni qoplash maqsadida muomalaga chiqariladi. Banknotalardan farqi shundaki, ushbu pullar hech qanday qimmatbaho metall bilan ta’minlanmagan bo‘lib, oltin va kumushga almashtirish mumkin bo‘lmagan. Xazina biletlari pul tizimining dastlabki davrlarida joriy etilgan bo‘lib, mamlakat Moliya vazirligi Markaziy bank bilan bir qatorda pul chiqarish huquqini o‘zida saqlab qolgan. Hozirgi paytda barcha mamlakatlarda milliy valyuta va pul muomalasi barqarorligiga to‘liq Markaziy bank mas’ul

ekanligi tufayli hech qanday mamlakatda Moliya vazirligi xazina biletlarini muomalaga chiqarmaydi. Agar bdyujet taqchilligini qoplash uchun mablag‘ zarur bo‘lsa ushbu mablag‘ni Markaziy bankdan kredit sifatida oladi.

Tanga – metall quymadan, mamlakatning qonuniy to‘lov vositasi sifatida turli qiymatlarda muomalaga chiqariladi. Iqtisodiy adabiyotlarda tangalar “maydalovchi pul” tarzida ham talqin etiladi, buning boisi shundaki, tangalar kichik qiymatda muomalaga chiqarilib, savdo – sotiq ishlarida qaytimlarni berishda qo‘llaniladi. Albatta, buning uchun mamlakat milliy valyutasi barqaror va sotib olish qobiliyati yuqori bo‘lishi maqsadga muvofiq.

Pul birliklari va belgilarini emissiya qilish tartibi va ularning ta’minlanganlik asoslari. Har bir mamlakat o‘zining milliy valyutasini emissiya qilish tartibi va qoidalarini mustaqil ravishda amalga oshiradi. Mamlakatda milliy valyutani emissiya qilish, muomalaga pullarni chiqarish va muomaladan qaytarib olish tartibini Markaziy bank amalga oshiradi. Muomaladagi pul birliklari Markaziy bankning barcha aktivlari va mamlakatdagi moddiy tovar qimmatliklar bilan ta’minlanadi.

Pul muomalasini tartibga solishning usullari. Mamlakatda pul muomalasini tartibga solishning asosiy maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta’minlashdan iborat bo‘lib, ushbu vazifani Markaziy bank amalga oshiradi. Markaziy bank pul muomalasini tartibga solishning asosiy instrumentlari sifatida majburiy zaxiralar siyosati, qayta moliyalash siyosati, ochiq bozordagi operatsiyalari, depozit siyosati va valyuta siyosatini amalga oshiradi. Markaziy bank ushbu instrumentlar orqali tovar massasi va pul massasi o‘rtasidagi o‘zaro mutanosiblikni tartibga soladi. Bundan asosiy maqsad mamlakat milliy valyutasining barqarorligini ta’minlashdan iborat.

Mamlakatda pul oborotining tarkibi va uni tashkil etish. Pul oboroti o‘z tarkibiga naqd pulli va naqd pulsiz hisob – kitoblarni oladi. Iqtisodiyotda amalga oshirilayotgan pul oborotining asosiy qismi naqd pulsiz hisob – kitoblar ulushiga to‘g‘ri keladi. Pul oborotining tarkibi, tartibi va nazorati Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladi.

Har bir mamlakatda pul tizimining tarkibi, amal qilish usullari va tartibi davlatning tegishli qonunlari asosida o‘rnatiladi.

Pul tizimining mustahkamligi va uning barqarorligiga turli omillar ta’sir qiladi.

a). *Mamlakat Markaziy bankining pul – kredit siyosatini amalga oshirishdagi mustaqilligi.* Ko‘pchilik hollarda Markaziy bank pul – kredit siyosatini amalga oshirishga hukumatning aralashuvi va tazyiqi natijasida milliy valyutaning sotib olish qobiliyati zaiflashadi, mamlakat bank tizimiga aholining ishonchi pasayib ketadi. Buning natijasida pul tizimi nobaraqaror bo‘lib, Markaziy bank tomonidan olib borilayotgan pul – kredit siyosati o‘zining tegishli samarasini bermaydi.

b). *Xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligi.* Mamlakatning iqtisodiy jihatdan mustahkamligi va ishlab chiqarilayotgan tovarlar va ko‘rsatilayotgan xizmatlarning raqobatbardoshligi pul tizimining barqarorligini ta’minlashga bevosita xizmat qiladi. Chunki bozor

munosabatlarning chuqurlashuvi mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy integratsiyani rivojlanishiga va iqtisodiyotning globallashtirishiga olib keladi. Ushbu sharoitda olib borilayotgan makrova mikroiqisodiy siyosat tegishli samarani bermasa, mamlakatda importning hajmi eksportga nisbatan ortib ketishi kuzatiladi. Bu esa o'z navbatida pul tizimining barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, pul tizimi va uning elementlarini rivojlanish, shuningdek, samarali tashkil etilishiga qator omillar ta'sir qiladi. Bulardan asosiylari sifatida mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligi va barqarorligini ta'minlanganligi hisoblanadi.

4.2. Pul tizimining turlari

Kishilik jamiyatining vujudga kelishi, rivojlanishi va takomillashuvi barobarida tovar – pul munosabatlari ham shunga monand holda rivojlanib va takomillashib kelmoqda. Shuningdek, pul tizimi ham mavjud ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlar davomida ikki turdan iborat bo'ldi. Xususan:

– metall pullar tizimi, bunda tovar pul (qimmatbaho metall) muomala vositasini bajaradi, metall pullar to'lov vositasini bajarganda ularda pulning barcha funksiyalari namoyon bo'ladi;

– qog'oz – kredit pullar tizimi, oltin va kumush tanga pullar evolyutsion tarzda qog'oz – kredit pullari tomonidan muomaladan siqib chiqarildi.

Metall pullar tizimi sharoitida metall qanday shaklda bo'lishidan qat'iy nazar, to'lov vositasi sifatida qabul qilindi. Metall pullar tizimi ikkiga bo'linib, birinchisi, **bimetallizm**, ikkinchisi, **monometallizm** sifatida guruhlanadi.

Bimetallizm– bu pul tizimida davlat qonuniy jihatdan to'lov vositasi ikkita metallni (odatda oltin va kumush) chegaralanmagan miqdorda erkin zarb qilishga ruxsat beradi.

O'z navbatida bimetalizm tizimi uchta shaklda amal qildi:

– birinchidan, parallel valyuta tizimi, ushbu metall pullar o'rtasidagi munosabat ularning bozor bahosidan kelib chiqqan holda stixiyali ravishda o'rnatildi;

– ikkinchidan, ikkiyoqlamali valyuta tizimi, metall pullar o'rtasidagi munosabat davlat tomonidan belgilandi va shuning asosida oltin va kumush tangalar zarb qilindi;

– uchinchidan, «oqsoq» valyuta tizimi – ushbu tizimda oltin va kumush tangalar qonuniy to'lov vositasi sifatida xizmat qildi, lekin kumush tangalar yopiq holda, oltin tangalar esa erkin zarb etildi. «Oqsoq» valyuta tizimi deyilishiga sabab kumush tangalar ushbu davrda to'laqonli valyuta sifatida umum ekvivalent rolini amalga oshirmaydi.

Muomalada ikkita metall pulning vazifasini bajargan paytda ular o'rtasida bahoni aniqlashda muammolar va ziddiyatli holatlar vujudga keldi. Shu bilan birga, pul tizimining bimetalizm shakli beqaror va bir – biriga o'zaro qarama – qarshi edi. Shuningdek, rivojlangan tovar – pul munosabatlari sharoiti talablariga yetarli darajada javob bermas edi.

Pul tizimining bimetallizm shakli hukm surgan davri asosan XVI – XVII asrlarga to‘g‘ri keladi. Yevropa mamlakatlarida 1866 yillarda bimetallizm pul tizimini saqlab qolish maqsadida kumushning qiymatini oltinga nisbati rasmiy belgilab qo‘yildi. Unga ko‘ra, o‘sha paytda kumush va oltin o‘rtasida munosabat 15,5:1 nisbatda o‘rnatildi. XIX asrning o‘rtalarida ushbu tenglik o‘rtasida farq kengayib 22:1 tartibda belgilandi. Buning natijasida oltin va kumush tangalar muomaladan chiqib, boylik jamg‘armasini bajara boshladi.

Jamiyatda tovar – pul munosabatlarining rivojlanishi va ijtimoiy – iqtisodiy yagona umumekvivalent vazifasini bitta metall pul bajarish zarurligini ko‘rsatdi. Buning natijasida monometallizm pul tizimi shakllandi.

Monometallizm pul tizimi sharoitida – bitta qimmatbaho metall (oltin va kumush, asosan oltin) umum ekvivalent vazifasini bajardi. Shu bilan birga, pul tizimining monometallizm davrida muomalaga oltin tangalarga maydalanadigan boshqa pul belgilari (xazina biletlari, banknotlar va mayda monetalar) ham kirib kela boshladi.

Xalqaro valyuta – kredit munosabatlarini amalga oshirishda XIX asrda to‘liq va XX asrning boshlarigacha muomalada oltin asosiy rol o‘ynadi. Oltin standartining rivojlangan davri 1880 – 1914 yillarga to‘g‘ri keladi.

Monometallizm o‘z navbatida **oltin tanga, oltin quyma va oltin deviz standartini** o‘z ichiga olardi.

Oltin tanga standarti tovarlarning bahosi oltinda ifodalanadi, mamlakat bozorlarida oltin to‘lov vositasini bajaradi va erkin ravishda zarb etiladi. Oltin pulning barcha funksiyalarini bajaradi. Oltin tanga standarti sharoitida pul tizimi talab va taklif asosida tartibga solinib, muomaladan ortiqcha bo‘lgan oltin tanglar “avtomatik ravishda” jamg‘armaga yo‘naltirildi, muomalada qo‘shimcha to‘lov vositasiga ehtiyoj tug‘ilganda ular jamg‘armadan muomalaga qaytariladi. Oltin tanga standarti sharoitida mamlakatda pul tizimini tashkil etish silliq va samarali tarzda amalga oshirildi, biroq kishilarning tovar moddiy qiymatlarga bo‘lgan talabining hajmi iqtisodiyotdagi mavjud oltin zaxiralari hajmidan sezilarli darajada ortib bordi, shuningdek, oltin tanga standarti sharoitida Markaziy banklarda ma‘lum darajadagi oltin zaxiralarini shakllantirish zaruriyatini keltirib chiqardi.

Oltin tanga standartining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat edi:

- oltin tangalarni qat‘iy o‘rnatilgan qiymatlarda erkin ravishda zarb etish;
- o‘zining qiymatini oltinda ifoda etadigan pullarni maydalash;
- oltinning mamlakatlar o‘rtasida erkin ayirboshlanuvi;
- oltin pulning barcha funksiyalarini bajarishi.

Birinchi jahon urushi juda katta miqdordagi moliyaviy xarajatlarni vujudga kelishiga sabab bo‘ldi, buning natijasida hukumat byudjet taqchilligini qoplash maqsadida muomalaga qog‘oz pullarni emissiya qildi. Bu o‘z navbatida birinchi jahon urushida ishtirok etgan barcha mamlakatlarda (AQShdan tashqari) oltinni qog‘oz pullarga almashtirish va xorijga olib chiqib ketish qonunan ta‘qiqilab qo‘yildi. Birinchi jahon urushidan keyin, birorta mamlakat oltin tanga standartiga qaytish imkoniyatini qila olmadi. 1920 yillarda qator mamlakatlarda **oltin quyma standarti** joriy etildi.

Oltin quyma standarti sharoitida banknotalar davlat tomonidan oʻrnatilgan summada oltin quymalarga ayirboshlanadi, oltin quyma standarti sharoitida muomalada oltin tangalarning toʻlov vositasi sifatida harakati va erkin zarb qilinishi amal qilmaydi.

Oltin quyma standartlari asosan oltin zaxiralariga boy boʻlgan AQSh, Angliya, Frantsiya va Yaponiyada hukm surdi. Unga koʻra muomalaga oltin tangalarning erkin zarb qilinishi barham topib, pullarni oltinga almashtirish quyilmalarning qiymati asosida chegaralanib qoʻyildi. Masalan, Buyuk Britaniyada bir oltin quyilmasi 12,4 kg.ga toʻgʻri kelar edi. Ushbu quyilmani olish uchun 1700 funt sterling zarur edi. Frantsiyada bir quyilma 12,7 kg boʻlib, ushbu quyilma 215 ming franka baholanar edi.

Katta miqdorda oltin zaxiralariga ega boʻlmagan mamlakatlarda (Avstraliya, Germaniya, Daniya, Norvegiya va boshqalar) *oltin deviz standarti* amal qilar edi. Oltin deviz standarti joriy etilgan mamlakatlarda milliy valyutalar devizlarga, yaʼni oltinga erkin almashadigan chet el valyutalariga ayirboshlanishi joriy etildi. Buning natijasida bir mamlakatning ikkinchi mamlakatga valyutaviy bogʻliqligi vujudga keldi.

1929 – 1933 yillarda yuz bergan butunjahon iqtisodiy inqirozi natijasida oltin monometallizmining barcha shakllari amal qilish faoliyatini toʻxtatdi, AQSh dollarining oltinga nisbatan pariteti saqlanib qoldi. 1930 yillardan boshlab xalqaro va mahalliy hisob – kitoblarda qogʻoz – kredit pul tizimi faoliyat yurita boshladi.

Ushbu tizimning oʻziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat edi:

– oltinning umumekvivalent sifatida muomaladagi harakati toʻxtatildi, banknotlarning oltinga ayirboshlanishi va maydalanishi barham topdi, oltin ichki va tashqi oborotdan chiqib zaxira sifatida saqlanadigan boʻldi;

– banklarning kredit operatsiyalari asosida muomalaga naqd va naqdsiz pul belgilari chiqarildi;

– pul oborotining asosiy ulushini naqd pulsiz hisob – kitoblar egallay boshladi;

– davlat tomonidan pul muomalasini tartibga solish kuchaytirildi, iqtisodiyotda pul muomalasini tartibga solishning instrumentlari ishlab chiqildi.

Qogʻoz – kredit pullar tizimi. Qogʻoz – kredit pullar tizimining evolyutsion rivojlanishi, iqtisodiyotning globallashuvi va xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi sharoitida pul oborotini vaqtdan va moliyaviy jihatdan yanada tejamliroq boʻlishini, shuningdek, uni samaraliroq ishlashini taʼminlamoqda. Agar dastlabki qogʻoz pullar taxminan X asrning oxiri XI asrning boshlarida muomalaga chiqarila boshlangan boʻlsa, 1930 yillarning oxiriga kelib ular qatorida kredit pullari toʻlov hisob – kitob va pul aylanmalarini amalga oshirishda ishtirok eta boshladi. Bu oʻz navbatida iqtisodiyotda pul – kredit siyosatini amalga oshirish va pul muomalasini tashkil etishga ijobiy taʼsir koʻrsata boshladi.

Iqtisodiyotning rivojlangan hozirgi davrida pulning asosiy turlari banklarning kredit biletleri (banknotlar), tangalar, pul cheklari, elektron–plastik kartochkalar, hisob raqamlarda yozuvda aks ettirilgan pullar hisoblanadi.

Muomalaga pullarni emissiya qilish Markaziy bankka yuklatilgan. Markaziy bank «banklarning banki» sifatida kredit resurslarini shakllantirish va ushbu

resurslarni naqd va naqd pulsiz ko‘rinishida muomalaga chiqarishi mumkin. Markaziy bank tomonidan muomalaga chiqarilgan naqd pullar uning majburiyati bo‘lib, tijorat banklari ushbu pullarni muomalada aylanishini ta‘minlaydi. Tijorat banklari qog‘oz – kredit pullarni Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag‘idagi mablag‘lari doirasida ishlatishi mumkin.

4.3. O‘zbekiston pul tizimining tashkil topishi va rivojlanishi

O‘zbekistonda pul tizimining tashkil topishi milliy valyuta So‘mning muomalaga joriy etilishi bilan bog‘liq. So‘mning muomalaga kiritilishi mamlakatimiz mustaqilligini mustahkamlashda muhim ijtimoiy – iqtisodiy rol o‘ynadi.

Milliy valyuta So‘m muomalaga joriy etilgan davrlarni asos qilgan holda mamlakatimiz pul tizimini vujudga kelishini shartli ravishda uchta bosqichga guruhlash orqali o‘rganish maqsadga muvofiq.

Birinchi bosqichi. Pul tizimining birinchi bosqichi 1991 yil sentyabrdan 1993 yil noyabr oyigacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. Ushbu davrda O‘zbekiston pul tizimi Rossiya pul tizimiga bevosita bog‘liq edi. Chunki bu davrda mamlakatimiz milliy valyutasi muomalaga kiritilmagan, barcha hisob kitoblar sobiq Ittifoq va Rossiya rubli bilan amalga oshirildi. Bu davrda pul – kredit tizimi o‘z boshidan murakkab va og‘ir davrni kechirdi.

“Mustaqillikning birinchi yillarida O‘zbekiston hukumati siyosiy va iqtisodiy islohatlarni amalga oshirish paytida ikki o‘zaro ziddiyatli, biri ikkinchisini inkor qiladigan holatga duch kelib qoldi: bir tomondan siyosiy mustaqillik, boshqa tomondan – yagona rubl, demak, iqtisodiy qaram zonada turganlik holati edi. Bu holat nafaqat O‘zbekiston, balki sobiq Ittifoqning boshqa respublikalari uchun o‘ziga xos xususiyat edi”¹⁸.

Buning natijasida mamlakatimiz pul tizimini tashkil topishining birinchi bosqichida quyidagi muammolar mavjud edi:

– banklar orqali mijozlar va aholini naqd pul bilan ta‘minlashdagi muammolar. Dastlab Rossiya Davlat banki “rubl zonasida”gi mamlakatlarga berayotgan har bir rublini 25 foizi miqdorida to‘lov belgilagan, ya‘ni o‘zi bergan 100 rublning 25 rublini qaytarib olib qolish sharti bilan mablag‘ bergan bo‘lsa, asta sekin bu to‘lov miqdori oshib bordi. Rossiyada tovarlarga, jumladan, oziq – ovqat mollari va paxtaga ehtiyojning kuchayganligi sababli o‘zidan olib kelayotgan mablag‘ni 100 foiz tovar bilan ta‘minlash shartini qo‘ydi. Ya‘ni O‘zbekiston o‘zi olib ketayotgan qadrsizlangan qog‘oz pullar o‘rniga jahon bozorida qiymati oltin bilan o‘lchanadigan paxta tolasi berishga majbur bo‘layotgan edi¹⁹;

– sobiq Ittifoq respublikalari o‘rtasida iqtisodiy munosabatlarning uzilishi bilan bog‘liq, shuningdek, hisob – kitoblarni amalga oshirishda vujudga kelgan

¹⁸Mullajonov F.M. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi. –T.: «O‘zbekiston» 2001.33 – bet.

¹⁹Shu manba, 38 – bet

muammolar. Sobiq Ittifoq barham topgan bo'lsada, uning tarkibiga kirgan respublikalar o'rtasidagi mavjud iqtisodiy aloqalarni birdan to'xtatib qo'yishning imkoniyati mavjud emas edi. Bu o'z navbatida pul mablag'lari bilan bog'liq hisob – kitoblarni tashkil etishni talab etardi. Biroq sobiq Ittifoq davrida amal qilgan rubllarning keskin qadrsizlanishi, shu bilan birga, o'zaro hisob – kitob ishlarining izdan chiqishi ushbu ishlarni amalga oshirishni qiyinlashtirib yubordi. Shu bois ham, 1993 yil may oyidan mamlakatimiz Markaziy banki milliy valyutasini joriy etgan MDH mamlakatlari va O'zbekiston o'rtasidagi tuzilgan bitimlarni qayta ko'rib chiqib, tijorat banklariga Markaziy bank vakillik hisobvarag'ini chetlab o'tib, to'g'ridan – to'g'ri hisob – kitoblarni olib borishi ta'qiqlandi;

– O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mustaqil pul – kredit siyosatini amalga oshirishdagi muammolar. Pul tizimini tashkil topishining birinchi bosqichida buning imkoniyati mavjud emas edi, chunki muomalaga chiqarilayotgan pullar Rossiya Markaziy banki tomonidan amalga oshirilib, ularni tartibga solish imkoniyati mavjud emas edi.

Yuqorida qayd etilgan holatlar nafaqat mamlakatimiz bank tizimida, balki barcha sobiq Ittifoq mamlakatlari bank tizimida ham qator ijtimoiy – iqtisodiy muammolar vujudga kela boshladi. Natijada ular 1992 yilning may – iyun oylaridan boshlab o'z milliy valyutalarini muomalaga kiritishni boshladi.

Quyidagi jadvalda milliy valyutalarni muomalaga kiritgan mamlakatlar va ularning sanasi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

MDHga a'zomamlakatlari tomonidan milliy valyutalarining joriy etilishi²⁰

Mamlakatlar	Rubl hududidan chiqish sanasi (asosiy (oraliq) valyutaning joriy etilishi)
Belarus	1992 yil may (belorus rubli)
Estoniya	1992 yil iyun (krona)
Latviya	1992 yil iyul (latviya rubli)
Ozarbayjon	1992 yil avgust (manat)
Litva	1992 yil oktyabr (litva taloni)
Ukraina	1992 yil noyabr (karbovanets) grivina
Qirg'iziston	1993 yil may (som)
Gruziya	1993 yil avgust (kupon)
O'zbekiston	1993 yil noyabr (so'm – kupon) so'm
Armaniston	1993 yil noyabr (dram)
Qozog'iston	1993 yil noyabr (tenge)
Moldova	1993 yil noyabr (ley)
Turkmaniston	1993 yil noyabr (manat)
Tojikiston	1995 yil may (tojik rubli) somoni

²⁰TransitionReport 2000, EBRDvaboshqamanbalar

Buning natijasida, o'z milliy valyutasini joriy qilgan davlatlarda sobiq Ittifoqning 1961 – 1992 yillar namunasidagi rubllar qadrini yo'qotgan “oddiy qog'oz” sifatida mamlakatimizga kirib kela boshladi, bujarayon mamlakatimiz iste'mol bozoridan tovar va mahsulotlar juda katta hajmda chetga oqib ketishi ro'y berdi.

Albatta, bunday sharoitda iste'mol bozorini himoya qilishning yagona va eng to'g'ri yo'li zudlik bilan muomalaga milliy valyutani kiritish edi. Lekin, jahon tarixidan ma'lumki milliy pul birligini kiritish uchun zarur tashkiliy va iqtisodiy shart – sharoit mavjud bo'lishini taqozo etardi, to'g'rirog'i esa ularni yaratish lozim edi. Bu esa o'z o'rnida ma'lum vaqt talab qilardi.

Ammo, bu vaqt ichida iste'mol bozorini qog'ozga aylanib borayotgan rubllardan himoya qilib borish ham zurur edi. Aks holda, mamlakat iqtisodiyotini izdan chiqib ketish xavfini oldini olib bo'lmasdi. Shuning uchun, dastlabki vaqtlarda iste'mol bozorini himoya qilish maqsadida qator tadbirlar amalga oshirildi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1993 yil 15 mayda “Pul muomalasini tartibga solish va respublika iste'mol bozorini himoyalashni kuchaytirish to'g'risida” qaror qabul qildi. Mazkur qarorga ko'ra aholining tovar sotib olishi va depozit operatsiyalarining bajarilishida pasport va kupon tizimi joriy etildi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolari 1993 yil 10 maydan boshlab, banklarga qo'yiladigan omonatlar pasport asosida qabul qilinishi joriy etildi, qiymati 25 ming rubldan yuqori bo'lgan tovarlarni kuponlar asosida sotilishi belgilab qo'yildi, 25 ming rubldan yuqori qiymatdagi tovarlar bank omonatchilarning topshirig'iga ko'ra, pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshirilishi joriy etildi.

Ikkinchi bosqich 1993 yil noyabrdan 1994 yil iyun oyiga to'g'ri keladi. Ushbu davrda, ya'ni 1993 yil 15 noyabrdan muomalaga oraliq «so'm – kupon»lar kiritildi.

1993 yil 15 noyabrdan boshlab Rossiyaning nominali 5000 va 10000 bo'lgan rubllari muomaladan chiqarildi. Bu pullar Jamg'arma bank muassaslarigagina topshirilishi kerak edi. Shu bilan birga, bu kupyuralarni bank muassasalarida qiymati past bo'lgan kupyuralarga almashtirish ta'qiqlandi.

Uzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 22 noyabrdagi «Iste'mol bozorini himoyalash va respublikada pul muomalasini mustahkamlashga doir qo'shimcha chora – tadbirlar to'g'risida»gi qaroriga muvofiq 1993 yil 1 dekabrdan boshlab sobiq SSSR Davlat bankining 1961 – 1992 yillar namunasidagi 200, 500 va 1000 rubllik pul biletlarining muomalada to'lov vositasi vazifasini bajarishi to'xtatildi.

Bu kupyuralar 25 ming rublgacha bo'lgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar haqi tarzida hamda Jamg'armabank muassasalari tomonidan doimiy turar joy ro'yxatida bo'lgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolaridan 1993 yil 1 dekabrgacha qabul qilindi. Fuqarolarning Jamg'armabank muassasalariga qo'yadigan omonatlarining cheklangan summasi kupyuralar qiymatidan qat'i nazar 200000 rubl miqdorida belgilandi. Ushbu miqdordan oshgan summalar 1993 yil 4 dekabrgacha alohida maxsus foizsiz hisobvaraqlarga kiritildi.

Mazkur qarorda 1961 – 1992 yillar namunasidagi qiymati 1, 3, 5, 10, 25, 50 va 100 rubl bo‘lgan kupyuralar cheklovlarsiz parallel to‘lov vositasi sifatida muomalada bo‘lishi qayd etilgan edi. 50 va 100 rubl qiymatidagi kupyuralar 1993 yil 15 dekabrgacha, qiymati 1, 3, 5, 10 va 25 rubl bo‘lgan kupyuralar esa, 1994 yil 1 yanvargacha muomalada bo‘ldi. Ushbu banknotlarni 1993 yil 6 dekabrda boshlab Jamg‘armabank muassasalari tomonidan omonatlarga qabul qilish to‘xtatildi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 30 noyabrda «O‘zbekiston Respublikasi hududida «so‘m – kupon»larning muomalada bo‘lish tartibini yanada takomillashtirish chora – tadbirlari to‘g‘risida» gi qarorida O‘zbekiston Respublikasi hududida 1993 yil 15 noyabrda muomalaga chiqarilgan, qiymati 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000, 5.000, 10.000 bo‘lgan so‘m – kuponlar qonuniy to‘lov vositasi hisoblanishi belgilab qo‘yildi. Bunda, Rossiya Davlat bankining 1993 yil namunasidagi barcha qiymatdagi banknotlari dastlabki davrda O‘zbekiston Respublikasi hududida so‘m – kuponlar bilan bir qatorda cheklovlarsiz to‘lov vositasi sifatida qabul qilindi.

Shu tarzda, 1993 yilning dekabr oyida O‘zbekiston Respublikasi hududida quyidagi uch turdagi pul birligi muomalada bo‘ldi: so‘m – kuponlar, sobiq SSSR Davlat bankining qiymati 100 rublgacha bo‘lgan kupyuralari va Rossiya Davlat bankining 1993 yil namunasidagi kupyuralari.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 11 aprelda qabul qilingan «Pul muomalasini mustahkamlash va “so‘m – kupon” xarid qobiliyatini oshirishning kechiktirib bo‘lmaydigan chora – tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori pul muomalasini barqarorlashtirish, so‘mning xarid qobiliyatini oshirish uchun zarur shart – sharoitlarni yaratishda muhim tadbir bo‘ldi. Ushbu qarorga muvofiq, 1994 yil 15 apreldan boshlab O‘zbekiston Respublikasi hududida Rossiya banki banknotlarining muomalada bo‘lishi hamda yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan turli to‘lovlarga qabul qilinishi ta‘qiq qo‘yildi²¹.

Pul tizimining uchinchi bosqichi 1994 iyuldan to hozirgi kungacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 122 – moddasi va «O‘zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligining asoslari to‘g‘risida»gi qonunning 11 – moddasi, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1993 yil 3 sentyabrda 952 – XI – sonli qaroriga muvofiq 1994 yil 1 iyuldan boshlab O‘zbekiston Respublikasi hududida qonuniy to‘lov vositasi bo‘lgan milliy valyuta «So‘m» muomalaga kiritildi.

Bank muassasalari tomonidan 1994 yil 1 iyul holatiga ko‘ra mulkchilik shaklidan qat’i nazar, respublika hududida ro‘yxatga olingan yuridik shaxslarning hisob – kitob va joriy hisobvaraqlaridagi barcha pul mablag‘larini, shuningdek, inventarlash va buxgalterlik hisobi ma‘lumotlari asosida 1000 so‘m – kupon – 1 so‘m nisbatida barcha asosiy va aylanma fondlarning balans qiymati, boshqa moddiy boyliklar, debitorlik va kreditorlik qarzdorliklari, byudjetga qarzdorlik hamda bank balansi aktiv va passivlarining barcha qolgan moddalari, respublika va mahalliy byudjetlar mablag‘lari qoldiqlari, shuningdek, tashkil topish

²¹F.Mullajonov. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi. –T.: «O‘zbekiston» 2001. 25 – 45 betlar.

manbalaridan qat'i nazar, byudjetdan tashqari fondlarning mablag'lari to'lig'icha qayta hisoblandi.

Aholiga pulli to'lovlar sifatida banklardan yangi pul belgilarini berish hamda hamda so'm – kuponlarni bir oy mobaynida chakana savdo, xizmat ko'rsatish sohasi orqali va omonatlarga jalb etib muomaladan chiqarildi. Shu bois, 1994 yil iyul oyi davomida respublika hududida milliy valyuta «so'm» va “so'm – kupon”lar parallel ravishda muomalada bo'ldi.

Shu tarzda mamlakatimiz pul tizimining asosi bo'lib hisoblanadigan milliy valyuta barcha hisob – kitoblar va to'lovlar bo'yicha yagona to'lov vositasi sifatida amal qila boshladi. Bu o'z navbatida, Markaziy bank va tijorat banklariga pul tizimini nafaqat siyosiy jihatdan, balki iqtisodiy jihatdan ham to'liq mustaqil boshqarish imkoniyatini vujudga keltirdi.

4.4. O'zbekiston pul tizimining elementlari

Bozor qitisodiyoti sharoitida mamlakat pul tizimi elementlari muhim ahamiyat kasb etadi, pul tizimi elementlarining to'liq amal qilishi va barqarorligi milliy iqtisodiyotining rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston pul tizimining elementlari mamlakatimiz 1991 yilda mustaqillikka erishgandan boshlab tashkil topa boshladi. U o'z ichiga quyidagilarni oladi.

- pul birligi «so'm» bo'lib, 1 so'm 100 tiyindan iborat;
- baho masshtabi tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talab va taklif asosida belgilanadi;
 - muomalada qog'oz va tanga pullar to'lov vositasini bajaradi. Qog'oz pullar 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000 so'm qiymatdagi banknotlardan, tanga pullar 1, 3, 10, 50 tiyin, 10, 25, 50 va 100 so'mdan iborat;
 - banknot va tangalarni emissiya qilish va muomaladan qaytarib olish O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga yuklatilgan bo'lib, muomaladagi barcha pullar uning majburiyati hisoblanadi;
 - Markaziy bank pul – kredit siyosati instrumentlari asosida mamlakatda pul muomalasini tartibga soladi;
 - mamlakatda pul aylanmasi va naqd pulsiz hisob – kitob shaklidan iborat bo'lib, pul aylanishi tarkibida asosiy ulush naqd pulsiz hisob – kitoblar hissasiga to'g'ri keladi. Markaziy bank pul muomalasi aylanmasini tashkil etadi va hisob – kitoblarning shakllarini belgilaydi.

5-mavzu: Pul nazariyalari

5.1.Pul nazariyasining mohiyati

5.2.Pulning metallik nazariyasi

5.3.Pulning nominallik nazariyasi

5.4.Pulning miqdoriy nazariyasi

5.1.Pul nazariyasining mohiyati

Pul nazariyasining olamshumul ilmiy ahamiyati shundaki, u barcha iqtisodiy fanlarning bazisi hisoblanadi. Haqiqatda ham birorta iqtisodiy adabiyot mavjud emaski, agar pul yoki u bilan bog‘liq munosabatlarni o‘zida aks ettirmagan bo‘lsa.

Pulning nazariy tabiati bir nechta bo‘lib, qator kontsepsiyalarda uning mavjudligini tabiiy asoslari va amal qilishining sabablari keltiriladi. Shartli ravishda buni “tovarli” va “tovarsiz” kontsepsiyalarga ajratish mumkin²².

Tovarli kontsepsiyada pulning qimmatliligini aniqlashda asosiy e‘tibor real foydali hisoblangan ichki qiymatiga qaratiladi. Bu borada juda keng tarqalgan pulning metallilik nazariyasi e‘tiborga olinadi.

Pulning tovarsiz kontsepsiyasida uning tovarni sotib olish huquqini beruvchi qiymati, simvoli, ieroglifi, umumiy ko‘rinishi kabi belgilariga e‘tibor qaratiladi.

Albatta, pul nazariyasining ko‘pqirraliligi va uning iqtisodiy kategoriya sifatida amal qilishi juda ko‘p iqtisodchi olimlar, mutaxassislar, ekspertlar tomonidan e‘tirof etilgan. E‘tiborli jihati shundaki, iqtisodchi olimlar, ekspertlar va mutaxassislarning pul nazariyasi va uning iqtisodiy kategoriya sifatida amal qilishi haqidagi qarashlari, ta‘limotlari va g‘oyalari juda ko‘p hollarda bir – biridan farq qiladi. Buning asosiy sabablaridan biri, bizning nazarimizda, iqtisodiy nazariyachi olimlar, mutaxassislar va ekspertlarning pul nazariyasi haqidagi asarlarining turli vaqtda, turlicha ishlab chiqarish sharoitida va turli hududlarda yaratilganligidir.

Jamiyatda mehnat taqsimotining mavjudligi, kishilarni bir – biriga bog‘lab turadilar, ular o‘rtasida mahsulotlar va resurslar almashuvini ta‘minlaydigan mexanizmni amal qilishini talab etadi. Ushbu mexanizm bozor bo‘lib, bozor kishilar faoliyatini tartibga soladi va ularning manfaatlarini bir – biriga mos kelishini ta‘minlaydi. Kishilar faoliyatini harakatga keltiruvchi, ular o‘rtasidagi ayirboshlashni ta‘minlovchi va ularning manfaatlarini tartibga soluvchi vosita sifatida pul maydonga chiqadi.

²²Dengi. Kredit. Banki: ucheb, – 2 izd., pererab. i dop. / pod red. V.V.Ivanova, B.I.Sokolova. –M.: TK Velbi, Izd – vo Prospekt, 2008. –S. 224.

Ma'lumki, jamiyatda ayirboshlash munosabatlarining dastlabki davrlarida kishilar barterdan juda keng ravishda foydalangan, keyinchalik ular barter, ya'ni tovarni – tovarga almashtirish jarayoni ma'lum qiyinchilik va qo'shimcha vaqtni talab etishi natijasida, bozor ishtirokchilari pulni kashf etdilar.

Pul – barcha tovarlarning umumiy ekvivalenti sifatida maydonga chiqadigan “maxsus tovar” bo'lib, uning yordamida barcha tovarlar qiymati o'lchanadi. Pulning jamiyatda amal qilishi va uning evolyutsiyasi bilan bog'liq masalalar iqtisodiy adabiyotlarda pul nazariyasi sifatida talqin etiladi. Ushbu iqtisodiy adabiyotlarda pul nazariyasining iqtisodiy kategoriya sifatida amal qilishi quyidagi uchta guruhga ajratib o'rganiladi.

5.2.Pulning metallik nazariyasi

Pulning metallik nazariyasi XVI– XVII asrlarda dastlab kapitalning boylik sifatida jamg'arish, kapitalistik tuzumning shakllanishi va rivojlanishi sharoitida vujudga keldi. Agar, kapitalizm natural – feodal tuzum sharoitida rivojlanib uning asosini bozor munosabatlari tashkil etishini e'tiborga olsak, pulning metallilik nazariyasi kishilik jamiyatining natural – feodal tuzumi davriga borib taqaladi.

Ma'lumki, pul birligining sotib olish qobiliyati metall asosida aniqlanadi, metall tangalar o'zida pulning haqiqiy qiymatini aks ettirib, ulardan tanga (moneta)lar zarb etilgan. Shu bois ham metall pul nazariyasini qo'llab – quvvatlovchi iqtisodiy nazariyachilar vakillari qog'oz pul nazariyasini inkor etadilar. Metall pul nazariyasi vakillari ushbu ta'limotni yoqlab chiqqanlarida asosan nodir metallarni, ya'ni kumush va oltin tangalarni nazarda tutadilar. Ularning ta'limotida kumush va oltin tangalar real qiymatni aks ettiruvchi haqiqiy pul bo'lib, ular o'z qiymatlarini yo'qotmaydilar. Shu bilan birga, kumush va oltin pullar ayirboshlash munosabatlarida real qiymatlari asosida ishtirok etib, iqtisodiyotda inflyatsiya muammosini keltirib chiqarmaydi, deya ta'kidlaydilar.

Dastlab pulning metallik nazariyasi angliya iqtisodiy nazariyachilarining ta'limotlarida paydo bo'lgan. Metall pul nazariyasi tarafdorlari sifatida U.Stafford (1554 – 1642) T.Men (1571 – 1641), D.Nors (1641 – 1691)larni ta'kidlash mumkin. Ularning pul nazariyasi asosida metall pullar ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlari sharoitida tabiiy ravishda vujudga keladigan jarayon sifatida emas, balki metall pullarni vujudga kelishini kishilik jamiyatining ma'lum davrida shakllangan, rivojlangan va chuqurlashib borayotgan ayirboshlash natijasi sifatida qarashgan.

Metall pul nazariyasining taniqli asoschilari sifatida Fransua Kene va Adam Smitlar ekanligini ta'kidlash maqsadga muvofiq. Klassik maktabining fiziokratlar yo'nalishining asoschisi Fransua Kene o'zining ishlab chiqarish va takror ishlab chiqarish munosabatlariga bag'ishlangan asarida metall pul nazariyasiga yetarlicha e'tibor qaratadi. Xususan, u takror ishlab chiqarish qo'shimcha xarajat (investitsiya)lar hisobiga uzluksiz yangilanib turadi. Qo'shimcha xarajatlar metall ko'rinishida pullar hisobiga amalga oshirilib, metall pullar ishlab chiqaruvchi va

iste'molchi o'rtasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirishda ayirboshlash vositasi sifatida ishtirok etadi, iste'mol qiymatiga ega bo'lgan tovarlar ayirboshlash jarayonida bir marta ishtirok etganidan so'ng ushbu jaryonni tark etadi va iste'mol qilinadi. Biroq, pullar esa ayirboshlash jarayonida takror va takror ishtirok etadi, aynan shu jarayonda pullarning metall tangalardan iborat bo'lishi, birinchidan ular o'zining dastlabki xossasini yo'qotmaydi, ikkinchidan ularda pulning haqiqiy qiymati o'z aksini topgan ta'limot asosida metall pul nazariyasini yoqlab chiqadi.

Klassik maktabning asoschisi, taniqli ingliz iqtisodchisi Adam Smit bozorda ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasida vujudga keladigan munosabatlar «ko'rinmas qo'l» qoidalari va «tabiiy tartiblash» tizimi yordamida amalga oshiriladi, aynan shu munosabatlarda metall tangalar ushbu jarayonni amalga oshirishda muhim moliyaviy mexanizm sifatida ishtirok etadilar, degan ta'limotni ilgari suradi. Ularning nazdida «ko'rinmas qo'l» talab va taklif bo'lib, ishlab chiqaruvchi o'zi yaratgan moddiy ne'matlari bilan bozordagi taklifni shakllantiradi, iste'molchi esa ma'lum darajadagi ehtiyojini qondirish uchun qilgan harakati natijasida talabni vujudga keltiradi. Aynan mana shu jarayonda tomonlarning manfaatlari bozorga taklif etilayotgan moddiy ne'matlar massasi va ularni sotib olish uchun zarur bo'lgan pul massasi o'rtasidagi bog'liqlik natijasida o'zining yechimini topadi. Agar iste'mol uchun taklif etilayotgan tovar massasi pul massasiga nisbatan ko'p bo'lsa ularning bahosi pasayadi va iste'molchining tanlov imkoniyatlari ortadi va aksincha.

Adam Smitt va boshqa metall pul nazariyasi tarafdorlari aynan mana shu jarayonda muomalada metall tangalarning ishtirok etishi ishlab chiqaruvchilar tomonidan yaratilgan moddiy ne'matlarning haqiqiy qiymatini xolisona baholashda qo'l kelishi asosida metall pul nazariyasini ilgari suradilar, chunki to'lov vositasi sifatida metall tangalar amal qilgan sharoitda bozorga taklif etilayotgan moddiy ne'matlar hajmi pul hajmidan kam bo'lganda, metall tangalarning ortiqcha qismi pul sohibi tomonidan moddiy boylik sifatida jamg'armaga yo'naltiriladi, ya'ni metall tangalar (asosan oltin, kumush tangalar nazarda tutilayapti) kam miqdorda taklif etilayotgan tovar va moddiy ne'matlar qiymati (bahosi)ni sun'iy ravishda ortib ketishiga yo'l qo'ymaydi. Buning asosiy sababi metall pullar haqiqiy qiymatga ega bo'lib, kelgusida ham ular o'zining qiymatini yo'qotmasligi pul sohibiga katta ishonch bag'ishlaydi va avtomatik ravishda bozordagi talab va taklifga qarab ma'lum davrda to'lov vositasi sifatida, ma'lum davrda esa moddiy boylik sifatida namoyon bo'ladi.

Bizning nazarimizda, metall pul nazariyasi tarafdorlarining asosiy yutuqlari ham shunda bo'lib, muomalada metall pullar to'lov vositasi vazifasini bajargan paytda iqtisodiyotda inflyatsiya muammosi vujudga kelmagan, shu bilan birga davlat tomonidan pul – kredit siyosatini amalga oshirish va tartibga solish kabi masalalariga ehtiyoj tug'ilmagan.

Shu bilan birga, pulning metallilik nazariyasi tarafdorlarining ayrim kamchiliklari mavjud bo'lib, ularning asosiylari quyidagilarda ko'rinadi.

Birinchiidan, pulning metallik nazariyasi tarafdorlari pulning barcha funksiyalarini bajaruvchi haqiqiy pullarni keyinchalik ularning o‘rinbosarlari hisoblangan qog‘oz pullar bilan almashtirilishini inkor etdilar. Ular haqiqiy qiymatga ega bo‘lgan metall pullarni qog‘oz pullarga almashtirish mumkinligini va uning tabiatini tasavvur qila olmadilar. Biroq, o‘sha davrlarda ham qog‘oz pullar Xitoyda juda keng miqyosda to‘lov vositasini bajarar edi.

Ikkinchiidan, metall pul nazariyachilari pullarni tovar ayirboshlash munosabatlari ta‘sirida vujudga kelganligini, shuningdek, pulning tarixiy – iqtisodiy kategoriya ekanligini tushunib yetmadilar.

Uchinchiidan, metallik pul nazariyachilari ta‘limotida boylikning asosini savdo tashkil etadi, boylikning asosini oltin va boshqa qimmatbaho metallarni jamg‘arishda degan noto‘g‘ri tasavvur mavjud edi. Bu jamiyatda har qanday boylikning asosida oltin yoki qimmatbaho metallar emas, balki boylik kishilarning moddiy va ma‘naviy jihatdan yetukligi hamda har qanday boylikning asosida mehnat yotishini inkor etishdi.

XVIII asr va XIX asrning birinchi yarmida metallik pul nazariyasi bozor iqtisodiyoti ishtirokchilari talablarini to‘liq qondirmay qoldi, bu ushbu nazariyaning o‘z o‘rini yo‘qotishiga olib keldi. Biroq bu jarayon juda uzoq muddat davomida qiyinchiliklar bilan yuz berdi, chunki metallik pul nazariyasini yoqlab nemis (K.Knis, 1821 – 1898 yy.), ikkinchi jahon urushidan keyin amerikalik (M.Xalpern), frantsuz (Sh.Rist, A.Tulemon, J.Ryueff, M.Debre), angliyalik (R.Xarrod) iqtisodchilar shular jumlasidandir.

Jamiyatda ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlarning taboro rivojlanib borishi, shu bilan birga kishilarning ehtiyoji ortib borishi natijasida ayirboshlash munosabatlari hajmining o‘ssishi, ishlab chiqarish hajmining keskin sur‘atlar bilan ko‘payishi muomalada foydalanib kelingan metall tangalar bilan parallel ravishda qog‘oz pullar ham to‘lov vositasi sifatida amal qila boshladi, evolyutsion tarzda ma‘lum ijtimoiy – iqtisodiy o‘zgarishlar oqibatida metall (kumush va oltin) pullar o‘z o‘rnini qog‘oz pullarga bo‘shatib berdi. Bu pulning nominalist nazariyasining vujudga kelishiga zamin yaratdi.

5.3.Pulning nominallik nazariyasi

Nominal pul nazariyasi xususidagi tadqiqotlar natijasida ushbu nazariyani turlicha nomlanishining guvohi bo‘ldik. Masalan, rus tilida pul nazariyasi haqida yozilgan adabiyotlarda “nominallisticheskaya teorii deneg”, “metallicheskaya teorii deneg” tarzida, o‘zbek tilidagi iqtisodiy adabiyotlarda “pulning nominalistik nazariyasi”, “nominal pul nazariyasi” yoki “metall bo‘lmagan pul nazariyasi” tarzidagi so‘z birikmalarini uchratish mumkin.

Shu bois, dastlab pulning “metall bo‘lmagan nazariyasi” haqida ayrim mulohazali holatlarni oydinlashtirib olish maqsadga muvofiq degan fikrga keldik. Metall bo‘lmagan pul nazariyasi turli iqtisodiy adabiyotlarda turlicha talqin

etilishining asosiy sabablaridan biri, pul nazariyasi to'g'risida yaratilgan iqtisodiy asarlarning deyarli barchasi xorijiy tillarda, asosan ingliz, nemis tillardan rus tiliga undan so'ng esa o'zbek tiliga o'g'irilganligida bo'lsa kerak.

Nominal pul nazariyasi tarafdorlari ushbu nazariyaning asosida qog'oz pullar e'tirof etilishini e'tiborga oladigan bo'lsak, shuningdek nominal pul nazariyasining amal qilishining asosiy omili sifatida pul nominallarini davlat tomonidan belgilanishi va uning ta'minlanishi ham davlat tomonidan amalga oshirilishini nazarda tutadigan bo'lsak, nominal pul nazariyasini "qog'oz pullar nazariyasi" tarzida ifodalash ham mumkin bo'ladi.

Nominal pul nazariyasini "qog'oz pul nazariyasi" tarzida yuritilishi uning aniqliligini, metall pul nazariyadan ushbu nazariyani, nominal pul nazariyasini qanday farqlari mavjudligini ortiqcha qiyinchiliklarsiz aniqlash imkonini beradi.

Nominal pul nazariyasi xususidagi dastlabki qarashlarni quldorchilik, keyinchalik feodal tuzumi sharoitidagi qadimgi faylasuflar ta'limotlarida kuzatish mumkin. Pulning nominal nazariyasi XVII – XVIII asrlarda, muomalaga haqiqiy bo'lmagan metall pullar kiritilgan davrda shakllangan. Dastlabki nominal pul nazariyasining asosini qog'oz pullar emas, balki haqiqiy bo'lmagan tanga monetalar tashkil etgan.

Pulning nominal nazariyasini ilgari surgan dastlabki iqtisodiy nazariya vakillari Dj.Berkli (1685 – 1780) va Dj.Styuart (1712 – 1780) hisoblanadi. Ularning nazariyalari asosida quyidagi ikkita holat yotardi: pul davlat tomonidan yaratiladi va pulning qiymati uning nominali bilan aniqlanadi. Pul birligining sotib olish qobiliyati uning nominali asosida, ya'ni qog'oz pulda ko'rsatilgan nominal qiymati bilan aniqlanadi.

Nominal pul nazariyasi tarafdorlarining asosiy zaifligi shundaki, ularning ta'limotiga ko'ra pulning qiymatini davlat belgilaydi. Bu bilan ular pulning mehnat mahsuli nazariyasi va tovar tabiatiga ega ekanligini inkor qiladi. Biroq bozor iqtisodiyoti sharoitida pulning sotib olish qiymati talab va taklif asosida belgilanadi, shuningdek, milliy xo'jalik doirasida to'lov vositasini bajaradigan pullarning kursi xalqaro miqyosda amal qiladigan xorijiy valyutalarga bo'lgan talab asosida o'zgarib turadi.

Nominalist pul nazariyasi vakillarining rivojlangan davri asosan XIX asrning oxiri va XX asrning boshlariga to'g'ri kelib, uning ko'zga ko'ringan tarafdorlaridan biri, nemis olimi G.Knapp (1842 – 1926) hisoblanadi. G.Knappning pul nazariyasini, uning ta'limoticha ma'lum qiymatga ega bo'lmagan monetalarda emas, balki xazina biletlari asosida asoslashga harakat qiladi.

Nominal pul nazaryachilarining asosiy kamchiligi shundaki, ularning ta'limotida pulning qiymati davlat tomonidan belgilanadi degan g'oya ilgari suriladi. Kredit pullar (veksellar, banknotalar, cheklar) esa ularning ta'limotida inobatga olinmaydi va e'tibordan chetda qoldiriladi. Chunki kredit pullarning

qiymati davlat tomonidan emas, balki ularning emitentlari tomonidan belgilangan nominal qiymatga ega bo'lib, ushbu qiymat o'zgarishga moyildir, ya'ni ularni muomalaga chiqargan emitentlar kredit pullarining dastlabki qiymatda saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'lmaydilar.

Bizning nazarimizda, nominal pul nazariyasi vakillari qog'oz pullarning qiymatini nafaqat oltin qiymatidan, balki tovarlar qiymatidan ham ajratib oldilar va ularning nominal qiymatining barqarorligi, sotib olish qobiliyati davlatning tegishli hujjatlari asosida aniqlanadi degan mantiqsiz g'oyani ilgari suradilar.

Nominal pul nazariyasi vakillarining ta'limoti Germaniya tomonidan birinchi jahon urushini moliyalashtirish uchun muomalaga chiqarilgan katta miqdordagi emissiya jarayonida namoyon bo'ldi. Biroq, ushbu ta'limotning haqiqatga yaqin emasligi Germaniyada 1920 yillarda yuz bergan giprinflyatsiya sharoitida isbotlandi. Muomalaga asossiz ravishda emissiya qilingan juda katta miqdordagi qog'oz pullar juda tez muddatda 700 – 800 foiz darajasida inflyatsiyaga uchrashi natijasida mamlakatda pul – kredit, moliya tizimi izdan chiqdi. Buning natijasida ishlab chiqarishga bo'lgan qiziqish pasayib, kishilar moddiy ne'mat yaratish hisobiga emas, balki mavjud moddiy ne'matlarni sotish hisobiga qo'shimcha daromad olish payiga tushib qoldilar. Chunki ishlab chiqarish va qo'shimcha moddiy ne'matlarni yaratish ma'lum darajadagi vaqtni talab etar, bu vaqtda esa ishlab topilgan daromad inflyatsiya natijasida o'zining qiymatini yo'qotar edi.

Tahlillar natijasi shuni ko'rsatadiki, nominal pul nazariyasi iqtisodiyotning markazdan boshqarish tuzumi sharoiti va talablariga mos keladi. Chunki ushbu tuzumda pulning nominal qiymati davlat tomonidan o'rnatilib, uning amal qilishi ham to'liq nazorat ostiga olinadi. Shunda ushbu nazariya tarafdorlari tomonidan ilgari surilgan ta'limot o'zini oqlaydi. Ta'kidlash joizki, markazdan boshqarish tuzumi yoki markazdan rejalashtirish tuzumi sharoitida qog'oz pullarning nominali davlat tomonidan o'rnatilishi bilan birga, yaratilgan tovar moddiy qimmatliklarning bahosi ham yuqoridan belgilanadi. Shu bilan birga, muomalaga emissiya qilinadigan pulning miqdori, ularning harakati va amal qilish kabi barcha jarayonlar ham davlat tomonidan rejalashtirilib, ushbu rejaning bajarilishi to'liq tegishli organlar tomonidan nazorat qilib boriladi. Biroq, bozor iqtisodiyoti sharoitida nominal pul nazariyasini amaliyotga joriy etish va uning amal qilishining imkoniyati mavjud emas. Chunki davlat banklari tomonidan muomalaga emissiya qilingan pul belgilari tegishli talab va taklif asosida tovar moddiy qimmatliklarning bahosini belgilaydi. Uning sotib olish qobiliyatini mustahkam yoki zaif bo'lishi davlatning nazdidan anchagina yiroqda bo'lib, davlat unga ta'sir o'tkazish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Bunday holat pulning miqdoriy pul nazariyasini vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

5.4.Pulning miqdoriy nazariyasi

Miqdoriy pul nazariyasida pulning sotib olish qobiliyati va baho darajasi muomaladagi pul miqdori bilan belgilanadi. Miqdoriy pul nazariyasining asoschisi

frantsuz iqtisodchisi J.Boden (1530 – 1596) hisoblanadi. Keyinchalik ushbu nazariyani ingliz iqtisodchilari D.Yum (1711 – 1776) va Dj.Mil (1773 – 1836), shuningdek frantsuz Sh.Monteske (1689 – 1755) rivojlantirdi.

D.Yum Angliyaga XVI – XVII asrlarda Amerikadan katta hajmda nodir metallarning kiritilishi natijasida baholarni ortib ketishini kuzatib: “pulning qiymatini uning miqdori belgilaydi” degan ta’limotini ilgari suradi.

Miqdoriy pul nazariyasining dastlabki vakillari pulni faqat to‘lov vositasi sifatidagi vazifasiga e’tibor qaratadi, ularning fikricha pul va tovar ayirboshlash jarayonida uchrashishi natijasida pulning qiymati aniqlanadi degan noto‘g‘ri g‘oyani ilgari suradilar. Shuningdek, ularning ta’limotidagi ikkinchi kamchilik muomalaga chiqarilgan barcha pullar muomala jarayonida ishtirok etadi deya ishonishlaridir. Haqiqatda esa ob’ektiv iqtisodiy qonunlar muomalaga zarur bo‘lgan pulning miqdorini aniqlaydi. Bu bilan ular pulning jamg‘arma, to‘lov vositasi kabi funktsiyalarini e’tibordan chetda qoldirishadi.

Kredit va qog‘oz pul muomalasiga asoslangan miqdoriy pul nazariyasining zamonaviy sharoitdagi talqini yirik iqtisodchi olimlar L.Marshall, I.Fisher, G.Kassel, B.Xansen, M.Fridmanlarning asarlarida bayon etilgan.

Ularning miqdoriy pul nazariyasi ikkita yo‘nalishdagi ta’limotga asoslangan bo‘lib:

– birinchisi, I.Fisher va M.Fridman boshchiligidagi monetaristlarning “tranzaksion variant” ta’limoti;

– ikkinchisi, A.Pigu boshchiligida angliya Kembrij maktabi vakillari, ikkinchi jahon urushidan keyin esa D.Patinkinining “kassa qoldig‘i” kontseptsiyasi ta’limoti hisoblanadi.

Pul nazariyasi haqida amalga oshirilgan o‘rganishlar, tahlillar natijasida miqdoriy pul nazariyasining rivojiga sezilarli ravishda hissa qo‘shgan kishilardan biri amerikalik iqtisodchi I.Fisher (1867 – 1977) ekanligining guvohi bo‘ldik. U pulning mehnat mahsuli natijasidagi qiymat ekanligini inkor etib, uning sotib olish qobiliyatidan kelib chiqqan holda fikr yuritadi. I.Fisher pulning sotib olish kuchi oltita omilga bog‘liq ekanligini ta’kidladi va ularni quyidagilardan iborat bo‘lishini asoslab berdi.

M – muomaladagi pul miqdori;

V – pulning aylanish tezligi;

P – o‘rtacha tortilgan baho;

Q – tovarlar hajmi;

M1 – bank depozitlari summasi;

V1 – depozit – cheklarning aylanish tezligi.

Tovarlar uchun to'lanadigan, muomaladagi pul miqdori jami tovarlar bahosini ko'paytirilganiga tengligini e'tiborga olib, Fisher quyidagi "ayirboshlash tengligi"ni ilgari surdi.

$$MV=PQ$$

Fisher chap va o'ng tomoni bir – biriga to'g'ri proportsional bo'lgan funktsional tenglikka asoslangan holda, tovarlarning bahosi R muomaladagi pul miqdoriga to'g'ridan – to'g'ri proportsional va tovarlar miqdori Q teskari proportsionaldir degan fikrga keldi.

Fisherning funktsional bog'liqligidagi tengligida kamchilik shundan iborat ediki, u tovarlar miqdori va muomaladagi pul miqdorini ma'lum bir davrdagi holatini shartli V va Q ning o'zgaruvchan darajasida e'tiborga olib, unga bog'liq bo'lgan o'zgaruvchan darajalar ikkita, ya'ni tovarlar hajmi va bahosini e'tibordan chetda qoldiradi. Haqiqatda esa tovarlar hajmi iqtisodiyotning davriyligidan kelib chiqib o'zgarib turadi va pul birligining aylanish tezligiga ta'sir ko'rsatadi hamda pul muomalasi va bahoning shakllanishiga bevosita ta'sir qiladi. Shu bilan birga, ta'kidlash joizki, tovarlarning bahosi qator omillar asosida o'zgarib turadi. Masalan, ishlab chiqaruvchilarning monopol mavqiega egaligi, davlatning ichki va tashqi siyosati va boshqalar tovarlar bahosiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Miqdoriy pul nazariyasining "tranzaksion varianti" ta'limoti asoschilari, monetaristlar M.Fridman, K.Brunner, A.Melttserlar hisoblanadi. A.Marshall, L.Valrasning iqtisodiyotda muvozanatlik modeliga asoslangan holda, ular tovarlar bahosi va muomaladagi pul miqdori o'rtasidagi tenglik "nisbiy" baholarning o'zgarishi natijasida avtomatik tarzda muvozanatlashadi. Monetaristlar ushbu tenglikning o'zgarib turishini iqtisodiyotdagi pul massasi bilan bog'laydilar, shuningdek M.Fridman tovarlar miqdori va muomaladagi pul miqdori o'rtasidagi tenglikni ta'minlashda nafaqat naqd pullar (banknotlar va tangalar)ni, balki tijorat banklarning tranzaksion hisobvaraqlaridagi (talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlar, depozit sertifikatlar va muddatli depozitlar) qoldiq mablag'larni ham inobatga olish zarurligini ta'kidlaydi.

Monetaristlar zamonaviy miqdoriy pul nazariyasiga qator yangicha holatlarni kiritishdi. Xususan:

– birinchidan, ular pul massasi va bahoning o'zaro bir – biriga to'g'ri proportsionalligidan voz kechdilar, faqat bozorga taklif etilayotgan tovarlar hajmining baholarga ta'siri haqidagi ta'limotni yoqladilar;

– ikkinchidan, ular pul birligi aylanish tezligini e'tirof etadilar, biroq bunga jiddiy e'tibor qaratishmaydi;

– uchinchidan, ular I.Fisherning tovarlar hajmining o'zgarish sharoitida muomaladagi pul miqdori jami tovarlar bahosini ko'paytirilganiga tengligini inkor etadilar;

– to‘rtinchidan, takror ishlab chiqarish sharoitida turli darajadagi tebranishlarni aniqlashda pul massasi dinamikasi birinchi darajali ahamiyatga ega ekanligiga ishonadilar, pul – kredit siyosatiga esa iqtisodiyotni rivojlantirishning moliyaviy mexanizmi sifatida qaraydi.

Kembrij maktabi vakillarining qarashlari I. Fisher ta’limotidan farqli o‘laroq, odamlarning qo‘llarida pul ushlab turishlariga asos bo‘luvchi pulning ikki xususiyatini ajratib ko‘rsatishadi.

Birinchiidan, pulning almashuv vositasi ekanligi. Sub’ektlar bitimlarni amalga oshirayotgan vaqtlarida pul almashuv vositasi sifatida amal qiladi. Kembrij maktabining vakillari Fisherning pulga bo‘lgan talab bitimlar hajmiga bog‘liq va pulning bitimlarni amalga oshirishi uchun talabi nominal YaIMga proporsional ekanligi to‘g‘risidagi fikriga qo‘shiladilar.

Ikkinchiidan, pul boylikni saqlash vositasi: Modomiki, pul boylikni saqlash vositasi ekan, pulga bo‘lgan talab ushbu boyliklar miqdoriga ham bog‘liq degan fikrni ilgari suradi. Boyliklarning oshishi bilan sub’ektlarda ularni har xil aktivlarga joylashtirish zaruriyati tug‘iladi.

Natijada, Kembrij maktabining olimlari pulga bo‘lgan talab nominal YaIMga proporsional degan xulosaga kelishdi va pulga bo‘lgan talab funktsiyasini quyidagi tenglama tarzida ifoda etishdi.

$$M^d = K * RY$$

Ularning modeliga ko‘ra iste’molchilar qo‘llarida qancha pul bo‘lishi kerakligini o‘zlari hal qiladi. Bu esa K – (proporsionallik koeffitsienti)ning qisqa muddatlar ichida tebranishlarda bo‘lishini ko‘zda tutadi. Vaholanki, pullardan boyliklarni saqlash usuli sifatida foydalanish to‘g‘risidagi qaror qabul qilish, boshqa aktivlardan kutiladigan daromadlarga bog‘liq bo‘ladi.

Shunday qilib, boshqa aktivlardagi xususiyatlarning o‘zgarishi K ning ham o‘zgarishiga olib kelishi mumkin. Yuqorida ko‘rsatilgan farq I. Fisherning Kembrij maktabi vakillari fikrlaridan farqni anglatadi.

Jon Meynard Keynes Kembrij maktabining eng so‘nggi vakillaridan bo‘lib, ularning fikrlarini rivojlantirdi. Keynschilik nazariyasi asosan XX asrning 30 – yillarida yaxlit g‘oyaviy oqim sifatida to‘liq shakllandi. Uning asoschisi XX asrning eng mashhur iqtisodchilaridan biri Buyuk Britaniyalik olim J. M. Keynes edi.

M.Fridman tomonidan ishlab chiqilgan kontseptsiya formulasi I.Fishernikidan ko‘rinishi nuqtai nazardan farq qilib, mohiyatan pul massasi va baho o‘rtasidagi bog‘liqlikni asoslab berishga qaratilgan:

$$M = KRU$$

bu yerda

M – pul miqdori;

K–pul zaxirasining daromadga nisbati;

R–baho indeksi;

U–o‘zgarimas baholardagi milliy daromad.

Monetaristlarning miqdoriy pul nazariyasini aks ettiruvchi zamonaviy tengligidan shunday xulosa qilish mumkinki, pul massasining o‘zgarishi tenglikning o‘ng tomonida uchta holatning biriga ta’sir qiladi, ya’ni baholarning oshishiga (R), real milliy daromadning ortishiga (U), pul zaxirasini daromadga nisbatan koeffitsientini o‘zgarishiga olib keladi.

Miqdoriy pul nazariyasi Angliyaning Kembrij maktabi vakillari tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, uning vakillari sifatida A.Marshal, D.Robertson va D.Patinkinlarni keltirish mumkin.

I.Fisherning miqdoriy pul nazariyasi haqida shakllantirgan “tranzaksion varianti”da pul asosan muomala vositasi va to‘lov vositasi funktsiyalarini bajarishini e’tirof etgan bo‘lsa, A.Pigu miqdoriy pul nazariyasida pulni jamg‘arma vositasi funktsiyasi vazifasini ham bajarishini ta’kidlab, unga alohida ahamiyat qaratadi.

Angliya Kembrij maktabi vakillari miqdoriy pul nazariyasi borasidagi ta’limotlarida I.Fisherning pul nazariyasi xususidagi ta’limotidan farqli yana bir kontseptsiyani ilgari suradilar. Agar, I.Fisher iqtisodiyotga zarur bo‘lgan pul miqdorini uning taklifini tahlil qilish asosida aniqlagan bo‘lsa, Kembrij maktabi vakillari iqtisodiyotga zarur bo‘lgan pul miqdorini tovarlar va xizmatlar hajmidan kelib chiqib unga bo‘lgan ehtiyoj asosida aniqlash zarurligi haqidagi ta’limotni ilgari suradi.

Shuningdek, agar I.Fisher pulning hajmini muomalada bo‘lgan miqdoriga qarab va ular doimiy ravishda muomalada ishtirok etishini e’tirof etgan bo‘lsa, Kembrij maktabi vakillari muomalaga chiqarilgan pullarning barchasi doimiy ravishda muomalada ishtirok etmasligi, ular “kassa qoldig‘i” sifatida aholining qo‘lida, bank va korxonalarida hisobvaraqlarida ma’lum muddatga saqlanib qolishi mumkinligi xususidagi ta’limotni asoslab berishadi.

I.Fisher jami ijtimoiy kapitalni va bahoning darajasini umumiy yaxlitlikda tahlil qilish asosida tegishli xulosalarni shakllantirgan bo‘lsa, A.Pigu asosiy e’tiborni kapitalning individual harakati va ularning sohiblariga qaratadi.

A.Pigu miqdoriy pul nazariyasining “kassa qoldig‘i” haqidagi ta’limotni ilgari surganda uning tarkibiga muomaladagi naqd pulsiz va joriy hisobvaraqlardagi qoldiq summalarini, ya’ni pul miqdorini aniqlashda aholining

qo‘lidagi naqd pul qoldiqlari va korxonalar –tashkilotlarning banklardagi hisobvaraqlarini qoldiqlarini ham inobatga oladi.

E’tirof etish lozimki, A.Piguning pul nazariyasi haqidagi yondoshuvlari I.Fishernikidan farq qilsada, mohiyatan miqdoriy pul nazariyasi doirasidan chiqib ketolmagan edi, pul va baho o‘rtasidagi to‘g‘ridan – to‘g‘ri aloqa saqlanib qolgan edi. Buni A.Pigu tomonidan yaratilgan $M = RPQ$ yoki $P = M/Q$ tengligida ham kuzatish mumkin, chunki bu I.Fisherning “ayirboshlashni tenglashtirish” kontsepsiyasiga yaqin bo‘lib, unda:

M – pul massasi;

P – baho darajasi;

Q – tovar massasi (yoki tovar aylanmasining moddiy hajmi);

V – jismoniy va yuridik shaxslarning pul ko‘rinishida saqlashi mumkin bo‘lgan daromadlar.

I.Fisher va A.Piguning tengliklari o‘rtasidagi farq, Fisherda pul birligining aylanish tezligi V foydalaniladi, ikkinchi koeffitsient K, Vga teskari ko‘rsatkich bo‘lib, agar Piguning tengligidagi K almashtirilsa Fisherning formulasi kelib chiqadi.

XX asrning 50 yillarini o‘rtalaridan boshlab, miqdoriy pul nazariyasining Kembrij ta’limotiga asoslangan neoklassik yo‘nalishi vujudga keldi. Ushbu yo‘nalishning asosiy nomoyandasi D.Patinkin hisoblanib, u o‘zining asarlarida pul massasi va baho o‘rtasida to‘g‘ridan – to‘g‘ri proporsionallik mavjudligidan kelib chiqdi. D.Patinkin “kassa zaxirasi”ni yuqori likvidli manba sifatida qaraydi, uning hisobidan qimmatli qog‘ozlarga investitsiya qilish va keyinchalik ushbu mablag‘larni real kapitalga yo‘naltirish zarurligini ta’kidlaydi.

D.Patinkin miqdoriy pul nazariyasida daromadni uchta yo‘nalishga, ya’ni iste’mol, investitsiya va “kassa zaxirasi” sifatida joylashtirish zarurligini uqtiradi.

Xulosa qilib aytganda, pul nazariyasi va uning iqtisodiy kategoriya sifatidagi holatini o‘rganish va tahlil qilish asosida bu xususda iqtisodchi olimlar, mutaxassislar va tadqiqotchilarning fikrlari turlicha bo‘lsada, barchasining asosida uning ayirboshlash vositasi ekanligi va pulning mavjudligi asosida mehnat taqsimoti yotishi e’tirof etiladi.

6-mavzu: Inflyatsiya va uning turlari

6.1. Inflyatsiyaning mohiyati va turlari

6.2. Inflyatsiyaning vujudga kelish sabablari

6.3. Inflyatsiyaning ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlarini

6.4. Inflyatsiyaga qarshi siyosat

6.1. Inflyatsiyaning mohiyati va turlari

Muomalada qog‘oz pullar va tanga pullarning mavjudligi inflyatsiyani vujudga keltiruvchi iqtisodiy kategoriyalardan biri hisoblanadi. “Inflyatsiya” termini – lotincha so‘zdan olingan bo‘lib – “*shishirilgan*”, “*bo‘rttirilgan*”, “*ko‘pchigan*” kabi ma‘nolarni anglatadi. Inflyatsiyaning iqtisodiy mohiyati muomaladagi naqd pullarning sotib olish qobiliyatini pasayishi, tovarlar va xizmatlarning bahosini o‘shirishini anglatadi.

Inflyatsiya so‘zi birinchi marta amerikalik iqtisodchi A.Delmar tomonidan 1864 yilda iqtisodiy oborotga kiritildi. Bunga AQSh Federal hukumati 1861 – 1865 yillarda mamlakat fuqarolar urushi davrida davlatning xarajatlarini qoplash maqsadida muomalaga juda katta miqdorda qog‘oz pullarni emissiya qilishi sabab bo‘ldi. G‘arbiy Yevropa mamlakatlari iqtisodiy adabiyotlarida inflyatsiya termini birinchi jahon urushidan keyin, sobiq ittifoq adabiyotlarida esa 1920 yillarning o‘rtalaridan keng miqyosda paydo bo‘ldi.

Biroq, shuni ta‘kidlash joizki, inflyatsiya natijasida pullarning qadrsizlanishi, ularning to‘lov qobiliyatining pasayishi kabi muammolar tarixan qog‘oz pullar muomalaga chiqarilishi va tangalarning zarb qilishi davridan boshlangan. Dastlabki davrlarda inflyatsiyaning vujudga kelishining asosiy sabablaridan biri, hukumat tomonidan iqtisodiyotga haddan ortiqcha sifati va og‘irligi talab darajasidan past bo‘lgan haqiqiy qiymatga ega bo‘lmagan tanga pullar muomalaga chiqarilishi hisoblanadi. Masalan, Qadimgi Gretsiyada miloddan avvalgi VI asrda metall tangalarning tarkibida qimmatbaho metallarning hajmini yarmidan ko‘prog‘ini oddiy metallarga, ya‘ni haqiqiy qiymatga ega bo‘lmagan metallarga almashtirildi. Xuddi shu holat Rim Imperatorlari tomonidan ham amalga oshirildi. O‘rta asrlarga kelib, ko‘pchilik davlatlarning hukumdorlari kumush tangalarni mis tangalarga, keyinchalik oddiy alyumin metallarga almashtirdi. Bu jarayon hukumatga qimmatbaho metallarni tejash evaziga mamlakat xazinasiga juda katta boylik sifatida qabul qilindi. Biroq, pullarning to‘lov qobiliyatini pasayishi va qadrsizlanishiga olib keldi.

Muomalada qog‘oz pullarning paydo bo‘lishi natijasida tanga – pul bilan bog‘liq inflyatsiya muammosi qog‘oz – pulga o‘z o‘rnini bo‘shatib beradi. Davlatning burjuaziya boshqarish tuzumining vujudga kelishi davrida o‘rta asrlarda pul muomalasida paydo bo‘lgan muammolarni barqaror pul tizimini tashkil etish orqali bartaraf etishga urinishlar bo‘ldi.

XVIII – XIX asrlarda va XX asrning boshlarida birinchi jahon urushiga qadar inflyatsiya muammosi ayrim mamlakatlarda mavjud bo‘lib, davriy xarakterga ega edi. Masalan, inflyatsiya muammosi Frantsiyada – 1789 – 1791 yillarda Buyuk frantsuz revolyutsiyasi davrida, Angliyada Napolen bilan urush davri – XIX asrning boshlarida mavjud edi. Oltin monometallizm tizimi joriy etilgan mamlakatlarda uzoq yillar davomida barqaror pul tizimi amal qildi.

Birinchi jahon urushi davrida oltin monometallizm tizimining barbod bo‘lishi va qog‘oz pullarning oltin tangalarga qat’iy belgilangan kurs asosida ayirboshlanishi bekor qilinishi natijasida davlat o‘zining inflyatsiyaga qarshi kurashish mexanizmidan mahrum bo‘ldi. Shu davrdan boshlab, inflyatsiya iqtisodiyotda doimiy xarakterga ega bo‘lgan va keng qamrovli muammo sifatida barcha mamlakatlarda namoyon bo‘la boshladi.

Inflyatsiyaning mohiyati iqtisodiy adabiyotlarda turli iqtisodchi olimlar tomonidan turlicha talqin etiladi. Xususan, K.R.Makkonnell, S.Bryu va K.Eklund inflyatsiyani iqtisodiyotda baholarning o‘rtacha ko‘tarilishi sifatida²³, P.Xeyni esa pulning sotib olish qobiliyatining pasayishi yoki qiymatining yo‘qolishi ekanligini ta’kidlaydilar²⁴.

Markazlashgan iqtisodiyot sharoitida inflyatsiyani vujudga kelishi 1930 yillarda muomalaga haddan ziyod qog‘oz va tanga pullarni chiqarilishi natijasida iqtisodiyotning “pul kanallari” to‘lishi yuz beradi, bu o‘z navbatida inflyatsiyaga olib kelishi ta’kidlandi, 1940 yillarda esa inflyatsiyaning sababi iqtisodiyotda qog‘oz pullar to‘lov vositasini bajarishi har qanday holatda inflyatsiyani keltirib chiqarishini e’tirof etishdi, 1950 yillarda inflyatsiyani kelib chiqishining asosiy sababi sifatida uning yetarli darajada oltin va boshqa moddiy qimmatliklar bilan ta’minlanmaganligi ekanligini qayd etdilar.

1960 yillarda iqtisodchi olimlar inflyatsiya murakkab, ko‘p omilli ijtimoiy – iqtisodiy jarayon ekanligini, uni tashqi va ichki omillar ta’sir qilishi natijasida vujudga keladigan iqtisodiy kategoriya sifatida baholadilar.

²³Makkonnell K.R., Bryu S.L. Ekonomiks: Printsipy, problemy i politika. V. 2 t.: Per. s angl. 11 – go izd. T. I. –M.: Respublika, 1992. S. 163.

²⁴Xeyne P. Ekonomicheskoy obraz myshleniya. –M., 1991. S.484.

Inflyatsiyaning iqtisodiy mohiyatiga qator xorijiy va mahalliy olimlar o‘zlarining fikrlarini bildirgan. Xususan, Rossiya iqtisodchi olimlari V.A.Ilgortsov va V.A.Taranlar “Inflyatsiya – bu tovarlar va xizmatlar sifati va iste’mol qiymati o‘zgarmagan holda ularning bahosini o‘sib borishidir, bu jarayonda pulning qadri pasayib boradi.”²⁵, deya ta’kidlaydilar.

Mamlakatimiz iqtisodchi olimlaridan, professor Sh.Abdullaeva inflyatsiyaning iqtisodiy mohiyatiga: “Inflyatsiya so‘zining iqtisodiy mohiyati – muomalada mavjud bo‘lgan tovarlar va ularning bahosiga nisbatan ko‘p pul chiqarish degan ma’noni anglatadi” deya ta’rif beradi²⁶.

Guvohi bo‘lganimizdek, inflyatsiyaning mohiyatiga turlicha fikrlar bildirilgan. Fikrimizcha, *“Inflyatsiya – bu tovarlar va xizmatlar bahosining ortib ketishi natijasida muomaladagi qog‘oz va tanga pullarning sotib olish qobiliyatining pasayishidir”*.

Tovarlar va xizmatlar bahosining ortib ketishini har doim ham inflyatsiya sifatida qaralishi maqsadga muvofiq emas, agar muomaladagi pul massasi tegishli tovarlar va xizmatlar massasi bilan ta’minlanmasligi natijasida ularning bahosi ortisagina bunday holat inflyatsiya sifatida qaralishi mumkin. Muomalada ortiqcha pul massasi paydo bo‘lmagan holatda yalpi talabning yalpi taklifga nisbatan ortib ketishi natijasida bozor kon’yukturasining o‘zgarishi, ya’ni bozorda tovarlar va xizmatlar bahosining ortib ketishi iqtisodiyotda inflyatsiya mavjudligini anglatmaydi. Bunday holatda baholarning ortishi noinflyatsion omillar ta’siri natijasida paydo bo‘ladi. Xususan, iqtisodiy va tabiiy resurslarning taqchilligi natijasida ularning bahosini ortishi, mavjud tovarlar va xizmatlar sifatining pastligi natijasida kam hajmdagi sifatli tovarlar va xizmatlar bahosining ortib ketishi kabilar shular jumlasidandir.

Umuman olganda, ta’kidlash joizki, iqtisodiyotda inflyatsiyaning vujudga kelishi muomalada pul mablag‘lari hajmining haddan ortiq ko‘payishi natijasida pul muomalasi bilan bog‘liq iqtisodiy inqirozdan dalolat beradi. Bu tovarlar va xizmatlar umumiy bahosining sezilarli sur‘atlarda o‘sib borishida (1), tovarlar va xizmatlar taqchilligida (2), rezidentlarning milliy valyutadan “qochishi”, ya’ni ularning xorijiy valyutalarni jamg‘arishga bo‘lgan iqtisodiy manfaatdorligini ortib borishida (3), milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan kursining pasayishida (4), mablag‘larni ko‘chmas mulklarga joylashtirilishida (5), tovar va

²⁵Dengi, kredit, banki: Uchebnik dlya vuzov. Pod. red. prof. Ilgortsova V.A. –M.:YuNITI – DANA, 2005. –S. 81.

²⁶Abdullaeva Sh.Z. Pul, kredit va banklar. –T.: “Iqtisod – moliya”, 2007, 71 – b.

xizmatlarning baholarini boshqa barqaror pul birliklariga bog'lab aniqlash kabilarda namoyon bo'ladi.

Iqtisodiyotda inflyatsiya darajasini aniqlashning turli yo'llari mavjud bo'lib, ulardan asosiylari iste'mol baholari indeksi (1) va inflyatsiya darajasini (2) aniqlovchi tengliklar hisoblanadi.

$$\text{ИБИ} \equiv \frac{\text{ЖДИКБ}}{\text{ЎДИКБ}} \times 100\% \quad (1)$$

bu yerda:

2. ИБИ – iste'mol baholari indeksi;
3. ЖДИКБ – joriy davrdagi iste'mol savatchasi baholari;
4. О'ДИКБ – o'tgan davrdagi iste'mol savatchasi baholari.

$$\text{Инф.даражаси} = \frac{I_{\text{инб}}^1 - I_{\text{инб}}^0}{I_{\text{инб}}^0} \times 100 \quad (2)$$

bu yerda:

5. $I_{\text{инб}}^1$ – joriy davr iste'mol baholari;
6. $I_{\text{инб}}^0$ – bazaviy davr iste'mol baholari.

Iste'mol savatchasi – odamlarning birinchi darajali ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan tovar va xizmatlar yig'indisi. Iste'mol savatchasi yordamida odamlarning yashash uchun zarur bo'lgan eng kam miqdordagi xarajatlar miqdori hisob – kitob qilinadi. Iste'mol savatchasiga Rossiyada 407 ta, AQShda 300 ta, Frantsiyada 250 ta, Angliyada 350 ta, Germaniyada 475 ta tovar va xizmatlar turi kiradi.

Inflyatsiya juda ko'p qirrali bo'lib, u asosan quyidagi shakllarda namoyon bo'lishi mumkin:

- sudraluvchan inflyatsiya;
- shiddatli inflyatsiya;
- giperinflyatsiya;
- kutilgan va kutilmagan inflyatsiya;
- ochiq inflyatsiya;
- yopiq inflyatsiya;

- talab xarajatlar inflyatsiyasi;
- taklif (xarajatlar) inflyatsiyasi.

Sudraluvchan inflyatsiya sharoitida baholar yiliga 6 – 8 foiz miqdorida o‘sishi kuzatiladi. Sudraluvchan inflyatsiya juda ko‘p mamlakatlar iqtisodiyotiga xos bo‘lib, milliy iqtisodiyotga sezilarli darajada ta‘sir ko‘rsatmaydi. G‘arbiy Yevropa mamlakatlari iqtisodchilari ushbu inflyatsiya sharoitida iqtisodiyotning rivojlanishini ijobiy holat sifatida baholaydilar.

Shiddatli inflyatsiya davrida baholarning darajasi yil davomida 20 foizdan 200 foizgacha o‘sadi. Inflyatsiya darajasi sezilarli ravishda shiddat bilan ortib boradi, uning darajasi ortib borgan sari milliy iqtisodiyotga salbiy ta‘sir sezilib boradi. Aholining milliy valyutaga nisbatan ishonchi pasayib, o‘z mablag‘larini ko‘chmas mulklarga, qimmatbaho taqinchoq va xorijiy mamlakatlarning barqaror valyutalariga almashtirishga ehtiyoji ortib boradi.

Giperinflyatsiya sharoitida baholar juda tez va yirik miqdorda oshib boradi, asosan giperinflyatsiya sharoitida tovarlar va xizmatlarning bahosi astronomik darajada ortib, yiliga 1000 foiz, oyiga 100 foiz darajasida o‘sishi kuzatiladi. Mamlakatda iqtisodiyotni boshqarish va pul muomalasi buzilishi natijasida, pul – kredit siyosati to‘liq izdan chiqib ketadi.

Giperinflyatsiya birinchi jahon urushidan keyin Germaniya iqtisodiyotiga juda katta salbiy ta‘sir qilgan. Bu haqda E.M.Remark shunday yozadi. “Inflyatsiya nima ekanligini shunda bilganman. Mening oylik ish haqim ikki yuz milliard markani tashkil etar edi. Ish haqi bir kunda ikki marta berilar edi, ish haqi berilgandan so‘ng ishdan yarim soatga ruxsat berilardi. Biz bu vaqtdan foydalanib kursni ikki martaga oshib ketishidan va olgan ish haqimiz o‘z qiymatini yo‘qotishidan qo‘rqib qandaydir tovar yoki iste‘mol mollarini sotib olish uchun do‘konlarga yugurar edik²⁷”.

Kutilgan inflyatsiya mamlakatdagi makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar asosida prognoz qilinib, uning yuz berishi oldindan ma‘lum bo‘ladi. Buning ijobiy jihati shundaki, davlat byudjeti xarajatlari va aholining kelgusidagi xarajatlari shunga monand ravishda oshib borishi oldindan ma‘lum bo‘ladi. Buning uchun davlat, yuridik va jismoniy shaxslar kelgusiga mo‘ljallangan rejalarini oldindan tuzib, shunga qarab o‘z faoliyatini tashkil etadilar.

Kutilmagan inflyatsiya iqtisodiyotda yuz beradigan ko‘zda tutilmagan iqtisodiy inqirozlar, ziddiyatlar, urushlar, qurg‘oqchilik va boshqa holatlarda yuz berishi mumkin.

²⁷Remark E.M. Tri tovarışta. –M.: 1985. S.196.

Ochiq inflyatsiya mamlakatda tovarlar va xizmatlar bahosini ortib borishi bilan izohlanadi. Inflyatsiyaning ushbu shakli hukumat tomonidan e'tirof etiladi va uni bartaraf etish yuzasidan ochiqchasiga tegishli chora – tadbirlar amalga oshiriladi.

Yopiq inflyatsiya sharoitida tovar va xizmatlar bahosi sun'iy ravishda pasaytirib ko'rsatiladi, mamlakatda qattiq pul – kredit siyosati joriy etiladi. Yopiq inflyatsiya sharoitida aholi mamlakatdagi real inflyatsiya darajasi haqida aniq ma'lumotlarga ega bo'lmaydi.

Talab inflyatsiyasi sharoitida yalpi talab hajmi real ishlab chiqarish hajmiga nisbatan tez su'ratlar bilan o'sib boradi, buning natijasida tovar va xizmatlar bahosi ortib ketadi.

Taklif (xarajatlar) inflyatsiyasi ishlab chiqarish vositalari va resurslaridan samarali foydalanilmaslik oqibatida ishlab chiqarish xarajatlari ortib ketadi, tovar va xizmatlar bahosi ko'tariladi. Natijada aholining real daromadlariga nisbatan tovarlar va xizmatlarning bahosi nomutanosib ravishda tez ko'tarilib ketadi. Dastlabki bosqichda muomaladagi ortiqcha pul massasi mamlakatda ishlab chiqarish va realizatsiya jarayonlarini tezlashtirish hamda ishsizlik darajasini pasaytirish hisobiga baholarning muvozanatligini ta'minlaydi. Natijada, ishlab chiqarish rivojlanib, ishsizlik darajasi pasayishi natijasida mamlakatda tovarlar hajmi ortishi talabni qondirish bilan birga, undan ortib ketadi. Bu o'z navbatida, ishlab chiqarishning samarasizligi va ishsizlik darajasini oshishiga sabab bo'ladi.

6.2. Inflyatsiyaning vujudga kelish sabablari

Inflyatsiya – pul muomalasi qonunining buzilishi, iqtisodiyotda tovar massasi hamda pul massasi o'rtasidagi nomutanosiblik jarayonida vujudga keladi. Inflyatsiyani vujudga kelishiga qator omillar ta'sir qilib, ularni ichki va tashqi omillarga ajratish mumkin.

Ichki omillar tarkibiga ortiqcha pul massasi vujudga kelishi, milliy valyutaga nisbatan ishonchning pasayishi, mamlakatning nomutanosib to'lov balansi kabilarni kiritish mumkin.

Tashqi omillarga mamlakat tashqi siyosatining beqarorligi, iqtisodiy inqirozlar, moliya va fond bozorlarida indekslarning o'zgarishi kabilarni keltirish mumkin.

Ta'kidlash joizki, oltin va kumush tangalar pul vazifasini bajargan davrda iqtisodiyotda inflyatsiya muammosi mavjud bo'lmagan. Metall pullar o'rnini qog'oz va tanga pullar egallagandan so'ng iqtisodiyotda inflyatsiya bilan bog'liq ziddiyatli holatlar vujudga kela boshladi. Chunki, qog'oz va tanga pullar o'zida haqiqiy qiymatni aks ettirmaydi. Dastlabki davrda ushbu pullar oltin va kumush metallar hamda tovarlar bilan ta'minlangan edi.

Inflyatsiyaning vujudga kelishiga muomala va ishlab chiqarish sohasi, shuningdek, mamlakatdagi iqtisodiy – siyosiy omillar hamsabab bo'ladi.

Inflyatsiyaning vujudga kelishida pul muomalasi omillariga byudjet taqchilligini qoplash maqsadida muomalaga qo'shimcha tarzda chiqarilgan pullar, iqtisodiyotda asossiz ravishda berilgan kreditlar hajmining ortib borishi, mamlakat pul – kredit siyosatiga aholi ishonchining pasayishi va boshqalar sabab bo'ladi.

Ishlab chiqarish va iqtisodiy siyosiy omillarga mamlakatda import hajmining eksport hajmidan ortib ketishi, tovarlar va ko'rsatilayotgan xizmatlar hajmi va sifatining pastligi, byudjet – soliq siyosati, mamlakatning tashqi va ichki iqtisodiy munosabatlar doirasida amalga oshirayotgan siyosati va boshqalar sabab bo'ladi.

Inflyatsiyaning vujudga kelishining asosiy sabablaridan biri iqtisodiyotdagi yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi muvozanatning buzilishidir. Inflyatsiya sharoitida kapital ishlab chiqarish doirasidan muomala doirasiga oqib o'ta boshlaydi, chunki ishlab chiqarish jarayoni iqtisodiy jihatdan samarasiz sohaga aylanib boradi. Muomala jarayoni ko'p vaqtni talab etmaganligi bois, dastlabki bosqichlarda uning ishtirokchilariga ma'lum miqdorda iqtisodiy foyda keltiradi, lekin inflyatsiya jarayonlarini tezlashtirishga xizmat qiladi. Inflyatsiya mexanizmi o'z – o'zidan rivojlanib, barcha soha va tarmoqlarni qamrab oladi, uning ta'sirida jang'armalar hajmi qisqaradi, kredit, investitsiya va tovarlar taklifi kamayadi.

Inflyatsiyani keltirib chiqaruvchi **birinchi sabab** – mamlakatda bozor mexanizmlarining to'liq joriy etilmasligi, davlatning byudjet daromadlari va xarajatlari ustidan monopol tartibini joriy etishi hisoblanadi. Bunda davlat byudjetining daromadlaridan ortiqcha bo'lgan xarajatlar, ya'ni byudjet taqchilligi muomalaga qo'shimcha pullar chiqarish yo'li bilan qoplanadi. Byudjet taqchilligini qoplash uchun muomalaga chiqarilgan pullar tovar moddiy qiymatliklari bilan ta'minlanmaganligi oqibatida mamlakatda inflyatsiya darajasining ortishiga olib keladi.

Ikkinchi sababi–asossiz ravishda ish haqi va boshqa to'lovlarning oshirilishi, ushbu to'lovlar davlat byudjeti xarajatlari tarkibida qo'zda tutilmagan bo'lsa, muomalaga qo'shimcha emissiya hisobiga amalga oshiriladi. Buning

natijasida iqtisodiyotda tovarlar va xizmatlarning bahosi oshadi va inflyatsiya darajasi ortib boradi.

Uchinchi sababi–mamlakatda ishlab chiqarilayotgan tovarlarning eksport qilish darajasining pastligi va import darajasining yuqoriligi bilan ifodalanadi. Mamlakatga kirib kelayotgan import tovarlar hisobiga xorijiy valyutalarning chetga oqib ketishi yuz beradi, natijada mamlakatda ishlab chiqarilayotgan tovarlar nafaqat tashqi ehtiyojlarni, balki ichki ehtiyojlarni qondirishga ham xizmat qilmay qo‘yadi. Buning oqibatida milliy valyutaning sotib olish qobiliyati taboro salbiylashib, inflyatsiya darajasi ortib boradi.

Yuqorida ta’kidlangan inflyatsiyani keltirib chiqaruvchi omillar faqat bizning davrimizgagina xos bo‘lgan holat bo‘lmasdan, ushbu holatlar turlicha ko‘rinishda uzoq tarixda ham mavjud bo‘lgan.

6.3. Inflyatsiyaning ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlari

Iqtisodiyotda inflyatsiyaning vujudga kelishi mamlakatning barcha jabhalarida ijtimoiy – iqtisodiy jihatdan salbiy holatlarni keltirib chiqaradi. Iqtisodchi olimlar va mutaxassislarining fikricha, mamlakatda sudraluvchan inflyatsiya iqtisodiyot rivojiga kuchli salbiy ta’sir ko‘rsatmaydi. Odatda iqtisodiyotda inflyatsiya darajasi yillik 12 – 14 foizdan ortgandan so‘ng uning salbiy ta’siri seziladi. Inflyatsiyaning salbiy ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlari sifatida quyidagilarni ta’kidlash maqsadga muvofiq.

1. Aholi va korxonalarining nominal daromadlari hajmi ortib borsada real daromadlari pasayadi. Natijada aholining turmush darajasi pasayadi, ularning yillik olayotgan daromadlarining real qiymati pasayib boradi. Korxonalarda xomashyo va ishlab chiqarish xarajatlari ortib boradi, buning natijasida ularning moliyaviy holati yomonlashadi.

2. Mamlakatning boylik va daromadlari bir guruh kishilar o‘rtasida qayta taqsimlanadi. Kreditorlar bu borada yutadilar, debitorlar esa yutqazadilar. Dj. Millning fikriga ko‘ra «Barcha tovarlarning bahosi surunkali o‘sib borishi, boshqacha so‘z bilan aytganda pulning sotib olish qiymatining tushib ketishi, kimgadir iqtisodiy jihatdan keltiradigan foydasi qo‘shimcha ishlab chiqarish hisobidan emas, balki kimningdir hisobidan amalga oshadi»²⁸.

²⁸ Mill Dj. S. Основы политической экономии. –М.: Progress, 1992. –Т.2. –С. 309.

3. *Pulning moddiy boylikka almashtirish* jarayoni tezlashadi. Aholi o'z ixtiyoridagi pullarga tovar, ko'chmas mulk, qimmatbaho buyumlarni, shuningdek, barqaror xorijiy valyutalarni sotib olishga bo'lgan iqtisodiy qiziqish ortib boradi.

4. *Uzoq muddatli investitsiyalarga yo'naltiriladigan* mablag'lar kamayib boradi va oxir oqibat to'xtaydi. Chunki, investitsiyalar hisobidan kelgusida olinadigan daromadlar o'z qadrini yo'qotgan pullarda olinadi.

5. *Aholining barcha shakldagi pul jamg'armalarining* (omomat, naqd pul, obligatsiya, qimmatli qog'ozlar va boshqalar) qiymati tushib ketadi. Shuningdek, korxonalarining jamg'armalari, asosan amortizatsion fondlarining qiymati inflyatsiya ta'sirida tushib ketadi va asosiy vositalarni yangilash hamda rekonstruktsiya qilishga imkoniyat qolmaydi.

6. *Omonatlar bo'yicha foizlar miqdorining tushib ketishi*. Foizlar nominal ko'rinishda o'sishi mumkin, lekin real qiymati pasayib boradi. Natijada aholining banklardagi omonatlarining hajmi pasayib, mablag'larning bankdan tashqari oborotining hajmi ortib boradi.

7. *Mikroiqtisodiy darajada ishlab chiqarishga bo'lgan manfaatdorlik yo'qoladi*, buning natijasida korxonada yangi ilmiy texnikani joriy etish darajasi tushib ketadi. Ishchilarning mehnatini rag'batlantirish pasayadi.

8. *Milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonlari markazlashadi*. Milliy valyutaning qadrini pasayishi natijasida muomalada xorijiy valyutalarning ishtiroki ortib boradi. Mamlakat iqtisodiyotini boshqarishda qiyinchiliklar vujudga keladi.

9. *Iqtisodiy ma'lumotlarning haqqoniyligi, ishonchliligi, barqarorligiga shubha tug'iladi*. Natijada aholining davlat tomonidan olib borayotgan makroiqtisodiy siyosati va pul – kredit tizimiga ishonchi pasayadi.

6.4. Inflyatsiyaga qarshi siyosat

Milliy iqtisodiyotda inflyatsiyaga qarshi siyosatni tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, inflyatsiya mamlakatning ijtimoiy – iqtisodiy siyosatini izdan chiqaradi. Ishlab chiqarishga va aholining turmush darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Inflyatsiyaga qarshi siyosatni amalga oshirishda, iqtisodchilarning fikricha, uning ikkita yo'li mavjudligi e'tirof etiladi:

- umumiy talabni tartibga solish;
- umumiy taklifni tartibga solish.

Umumiy talabni tartibga solish orqali inflyatsiyaga qarshi kurash *keynschilik yo‘nalishi* sifatida e’tirof etiladi. Ular inflyatsiyaga qarshi kurashda umumiy talabni tartibga solish taklifning oshishiga samarali ta’sir ko‘rsatishini ta’kidlaydi. Taklifning oshishiga samarali ta’sir ko‘rsatadigan asosiy omillar davlat xarajatlarini oshirish va imtiyozli kreditlarning miqdorini ko‘paytirishdir. Ular o‘z navbatida mamlakatda investitsion talabni keltirib chiqaradi, investitsion talab taklifning o‘shishiga olib keladi, taklifning o‘shishi esa baholarning pasayishiga, baholarning pasayishi inflyatsiyani oldini olish va giperinflyatsiyani bartaraf etish imkoniyatini beradi.

Inflyatsiyaga qarshi kurashning *monetaristik yo‘nalishi* vakillarining diqqat markazida asosiy masala *yalpi taklifni tartibga* solishga qaratiladi. Monetaristlarning fikricha, inflyatsiyaga qarshi kurashning keynschilar tomonidan ilgari surilgan usuli mamlakatni inflyatsiyadan qisqa muddat ichida chiqishga imkoniyat beradi, lekin mamlakatda yalpi talab va yalpi taklif o‘rtasidagi nomutanosiblik holati saqlanib qoladi. Buning natijasida, ma’lum vaqtdan keyin, mamlakatda inflyatsiya jarayoni vujudga keladi. Monetaristik siyosatning asoschilaridan hisoblangan Milton Fridmanning fikricha – inflyatsiya – bu bevosita pul bilan bog‘liq bo‘lgan holat bo‘lib, uning kelib chiqishini asosiy sababi davlatning iqtisodiyotni boshqarishga nooqilona aralashuvi natijasida vujudga keladi. Shuning uchun davlat byudjeti taqchilligini qo‘shimcha emissiya evaziga emas, balki mamlakatda yalpi taklif hajmini oshirish yo‘li bilan bartaraf etish lozimligini ta’kidlaydi.

Monetaristlar kreditning foiz stavkasini oshirish, byudjet taqchilligini qisqartirish va soliq stavkalarini pasaytirishni ilgari suradilar. Ularning fikricha, buning natijasida, iste’molga bo‘lgan ehtiyoj qisqaradi, investitsiya hajmi ortadi, samarasiz xo‘jalik sub’ektlari bankrot bo‘ladi, mamlakatda kuchli raqobat muhitishakllanadi. Bular o‘z navbatida mamlakatda inflyatsiya darajasining tushishiga olib keladi.

Ko‘pchilik mamlakatlar inflyatsiyaga qarshi kurashda keynschilik va monetaristik yo‘nalishning u yoki bu jihatlarini hamoxong ravishda amaliyotga joriy etadi.

7-mavzu: Kreditning zarurligi, mohiyati va funksiyalari

7.1.Kreditning zarurligi va mohiyati

Jamiyatda tovar – pul munosabatlaridan keyingi vujudga kelgan muhim ijtimoiy – iqtisodiy munosabatlardan biri kredit munosabatlari hisoblanadi. Kredit, pul kabi iqtisodiy kategoriya bo‘lib, pul mablag‘larining samarali ishlashiga, xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar va jismoniy shaxslarning ortiqcha vaqt va mablag‘ sarf qilmasdan qo‘shimcha pul mablag‘lariga bo‘lgan talabini qondirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kredit munosabatlari iqtisodiy fanlarning barcha bo‘g‘inlarida bevosita yoki bilvosita alohida ijtimoiy – iqtisodiy jarayon sifatida o‘rganiladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda “kredit” so‘zi lotincha “*creditum*” – ssuda, qarz so‘zidan paydo bo‘lganligi qayd etiladi. Ayrim iqtisodchi olimlar “*credo*”, ya’ni “*ishonaman*” degan ma’noni anglatishini qayd etadi²⁹. Albatta, kredit munosabatlarida ishtirok etayotgan sub‘ektlarning bir – biriga bo‘lgan ishonchi asosiy omil hisoblanadi. Bu yerda kreditor, kreditni berishda asosiy masala kredit oluvchiga nisbatan “ishonchi” muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq, kredit iqtisodiy kategoriya sifatida amal qilishi uchun birgina ishonchning o‘zi yetarli bo‘lmaydi. Kredit va kredit munosabatlarining vujudga kelishida ishonch bilan birgalikda shunday bir kategoriya mavjudki, bu kreditor va kredit oluvchi o‘rtasida o‘zaro iqtisodiy hamkorlikni amalga oshirishga undaydi. Buni kreditor va qarz oluvchi nuqtai nazardan ko‘radigan bo‘lsak, kreditorni ushbu munosabatlarni rivojlantirishiga asosiy omil bu iqtisodiy manfaatdorlik, ya’ni kredit foizi hisoblanadi. Qarz oluvchi uchun esa ishlab chiqarish jarayonini uzluksizligini ta’minlash orqali tegishli iqtisodiy manfaatdorlikka erishishdir.

Bundan ko‘rinib turibdiki, kredit va kredit munosabatlarini vujudga kelishi va rivojlanishida har ikkala tomonning ham iqtisodiy manfaatdorligi kuchli moliyaviy mexanizm hisoblanadi.

• Dengi, kredit, banki: Ucheb. – 2 – e izd., pererab. i dop./pod red. V.V.Ivanova, B.I.Sokolova. –M.: TK Velbi, izd – vo Prospekt, 2008. –S.410.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida kreditning zarurligi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

– kredit munosabatlarida ishtirok etuvchi tomonlarning iqtisodiy manfaatdorligini ta'minlanishi. Xususan, kreditor kredit hisobidan foiz to'lovlari sifatida foyda olsa, qarz oluvchi ishlab chiqarishning uzluksizligini ta'minlash orqali tegishli foydani shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladi;

– iqtisodiyotda vaqtinchalik bo'sh pul mablag'lar ssuda kapitali sifatida jamg'arilib, tegishli maqsadlarga yo'naltiriladi;

– iqtisodiyotda ishlab chiqarish tsiklining davriyligi. Bunda ayrim tarmoqlarda vaqtinchalik bo'sh pul mablag'lari vujudga kelsa, boshqalarida qo'shimcha moliyaviy resurslarga ehtiyoj tug'iladi, ushbu jarayon kredit orqali tartibga solinadi;

– ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonida qo'shimcha moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojning asosiy qismi kreditlar orqali qondiriladi.

Zamonaviy iqtisodiyotda kredit muhim moliyaviy element sifatida mamlakat iqtisodiyotini rivojlanishining ajralmas qismi hisoblanadi. Kredit va kredit munosabatlarining vujudga kelishi va rivojlanishining asosida tovar ishlab chiqarish, yanayam aniqroq qilib aytadigan bo'lsak – kapital muomalasi va aylanishi yotadi. Jamiyatda kapital muomalasi va aylanishi doimo ham bir maromda amal qilmaydi, bular yuqorida ta'kidlanganidek qator omillar bilan izohlanadi.

Kreditning mohiyatiga qator iqtisodchi olimlar tegishli ta'riflarni shakllantirgan. Xususan, Шегорцова V.A. tahriri ostida tayyorlangan darslikda, "Kredit – qaytarish va to'lov sharti bilan qarzdorga vaqtinchalik foydalanish maqsadida pul mablag'i yoki moddiy buyum ko'rinishida berish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimidir" tarzidagi ta'rifi shakllantirilgan³⁰.

Professor O.I.Lavrushin tahriri ostida nashr etilgan darslikda kreditning mohiyatiga aniq ta'rif berilmagan. Biroq, ularning fikricha, kredit ijtimoiy

³⁰Dengi, kredit, banki: Uchebnik dlya vuzov. Pod. red. prof.– Shchegortsova V.A. M.:YuNITI – DANA, 2005. – S.176.

munosabatlarning bir ko‘rinishi bo‘lib, iqtisodiy kategoriyadir. Shu bilan birga, kredit turlicha ijtimoiy munosabatlarda emas, balki iqtisodiy munosabatlarni aks ettiruvchi qiymatning harakati jarayonida namoyon bo‘ladi. Darslikda, kreditning mohiyatini aniq aks ettirish uchun uning tarkibi, harakat qilish jarayoni va vujudga kelish asosiga e‘tibor qaratish lozimligi ta’kidlanadi³¹.

Boshqa rossiyalik iqtisodchi olimlar “Pulli (tovarli) kredit to‘lov asosida amalga oshiriladigan bir toifadagi ekvivalentning turli vaqtdagi o‘zaro harakatining yig‘indisidir.”, degan ta’rifni berishgan³².

O‘zbekistonlik iqtisodchilardan professor Sh.Abdullaeva tomonidan nashr ettirilgan darslikda: “Kredit – bu vaqtincha bo‘sh turgan pul mablag‘larini pul egasi yoki boshqalar tomonidan ma’lum muddatga, haq to‘lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatlar yig‘indisidir” tarzidagi ta’rif berilgan³³.

Kreditning iqtisodiy mohiyatiga berilgan ta’riflardan ko‘rinib turibdiki, bu borada iqtisodchi olimlarning fikrlari bir – biridan sezilarli darajada farq qiladi. Shu bois, *“Kredit – tegishli tamoyillar asosida (qaytarishlik, to‘lovlilik, ta’minlanganlik, muddatlilik va maqsadlilik) qiymat va moddiy buyum ko‘rinishida, jismoniy va yuridik shaxslarga taqdim etiladigan iqtisodiy kategoriyalarning bir shaklidir”* tarzidagi ta’rifni shakllantirishga jazm etdik.

Kreditning mohiyatini yanada aniqroq va to‘liqroq ochib berishda uning sub’ektiv va ob’ektiv mohiyatiga e‘tibor qaratish lozim. Kredit munosabatlarning vujudga kelishida, shuningdek, uning mohiyatini ochib berishda kreditning sub’ektiv mohiyati ham alohida o‘rin tutadi. Kreditning sub’ektiv mohiyati bir – biriga bog‘liq bo‘lgan *“kreditor”* va *“kredit oluvchi”*ning munosabatlarida namoyon bo‘ladi.

³¹Dengi, kredit, banki: uchebnik/kol. avt.: pod red.zasl.deyat. nauki RF, d.e.n. prof. O.I.Lavshurina. – 5 – e izd., ster. –M.: KNORUS, 2007. –S. 237 – 238.

³²Dengi, kredit, banki: Ucheb. – 2 – e izd., pererab. i dop./pod red. V.V.Ivanova, B.I.Sokolova. –M.: TK Velbi, izd – vo Prospekt, 2008. –S.428.

³³Abdullaeva Sh.Z. Pul, kredit va banklar. –T.: “Iqtisod – moliya”, 2007, 165 – b.

“Kreditor” va “kredit oluvchi” o‘rtasida vujudga keladigan munosabatlarning asosida tovar – pul aylanmasi yotadi. Jamiyatda vaqtinchalik bo‘sh mablag‘larning mavjudligi va tovar aylanmasining mavjudligi kredit va qarz oluvchining manfaatlarini bir – biriga to‘qnashishiga xizmat qiladi. Agar, ushbu manfaatlar bir – biriga mos kelsa ular o‘rtasida kredit munosabatlari vujudga keladi.

Kreditor – kredit munosabatlarini tashkil etishda kredit beruvchi sifatida maydonga chiqadi. Kreditor pul mablag‘larini vaqtinchalik foydalanishga beruvchi sub’ektlar hisoblanadi. Bunday sub’ektlar banklar, kredit uyushmalari, mikro kredit tashkilotlar, lombardlar, davlat va boshqa moliyaviy tashkilotlar bo‘lishi mumkin. Kreditor ssuda sifatida beradigan pul mablag‘lari ularning *o‘z mablag‘lari va jalb qilingan mablag‘lari* hisobidan shakllantiriladi. Kreditor sub’ektlar ichida, banklar va kredit uyushmalari nafaqat o‘z mablag‘lari hisobidan, balki chetdan jalb qilingan mablag‘lar hisobidan kreditlar beradi. Mablag‘larni jalb qilishning turli yo‘llari mavjud bo‘lib, bozor iqtisodiyoti sharoitida aktsiyalar va obligatsiyalarni muomalaga chiqarish asosiy va samarali yo‘llaridan biri hisoblanadi.

Kreditor jamiyatdagi vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larni tegishli shartlar asosida jalb qilib, ushbu mablag‘larni kreditning qayta taqsimlash funksiyasi orqali real sektorning zarur bo‘lgan bo‘g‘inlariga joylashtiradi. Bu jarayon iqtisodiyotdagi vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larini samarali ishlashini, ya’ni kapital aylanmasini to‘xtovsizligini ta’minlash bilan birga, kreditor jamlangan mablag‘larni zarur maqsadlarga joylashtirish asosida ushbu mablag‘larni o‘z maqsadi va kredit munosabatlari ishtirokchilari manfaatlarini yo‘lida xizmat qilishiga erishadi.

Kredit oluvchi– kredit munosabatlarida kredit oluvchi sifatida ishtirok etadi. Kredit oluvchi sub’ektlar sifatida xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar, aholi, davlat, banklar va boshqa shaxslar maydonga chiqadi. Iqtisodiy adabiyotlarda kredit oluvchini qarzdor sifatida talqin etish holatlari uchraydi, shuningdek, kredit va qarzning bir – biridan iqtisodiy jihatdan farqlanishi xususida ham tortishuvlar ko‘zga tashlanadi. Albatta, “kredit” va “qarz” o‘rtasida o‘zaro bog‘liklik bo‘lishi

mumkin, lekin iqtisodiy mohiyatan bu ikki tushuncha o'rtasida bir – biridan jiddiy farq qiladigan jihatlari mavjud. Kredit iqtisodiy kategoriya sifatida tegishli ijtimoiy – iqtisodiy qonunlar va tamoyillar asosida amal qiladi. Kredit munosabatlarida ishtirok etuvchi har ikkala tomonning iqtisodiy manfaatlari mavjud bo'lib, ushbu manfaatlar o'zaro mujassamlashganda kredit munosabatlari ro'y beradi.

Kreditor berilgan kredit uchun iqtisodiy manfaatdorlik (foyda)ni foiz ko'rinishida undirsa, kredit oluvchi kredit yordamida ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash orqali qo'shimcha qiymat yaratish imkoniyatiga ega bo'ladi. Kredit munosabatlarida kreditor uchun kredit oluvchi shaxsning qanday shaxs ekanligi, qanday faoliyat bilan shug'ullanishi judayam muhim emas, asosiysi berilgan kredit o'z vaqtida va tegishli foiz to'lovi bilan to'liq qaytishi muhim hisoblanadi.

Qarz munosabatlarida esa qarz beruvchi uchun birlamchi masala shaxs hisoblansa, berilayotgan qarz summasi uchun tegishli manfaatdorlikni ustama to'lov sifatida olishga umid bog'lamaydi, ya'ni ko'pchilik hollarda berilgan qarz uchun qo'shimcha haq talab etilmaydi.

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish munosabatlarining chuqurlashuvi, tovar – pul munosabatlarining mavjudligi, ishlab chiqarish tsiklining davriyligi, o'zaro iqtisodiy manfaatlarning bir – biriga mos kelishi kreditning zarurligiga zamin yaratuvchi asosiy omillar bo'lib qolaveradi. Kredit munosabatlari jarayonida ishtirok etuvchilar, mavjud ijtimoiy – iqtisodiy holat esa uning mohiyatini u yoki bu darajada yoki ko'rinishda namoyon bo'lishiga xizmat qiladi.

7.2.Kreditning funktsiyalari va tamoyillari

Kreditning mohiyati uning funktsiyalarida yanayam yaqqolroq namoyon bo'ladi. Kreditning funktsiyalari turli iqtisodiy adabiyotlarda turlicha va miqdorda keltiriladi. Ayrim adabiyotlarda iqtisodchi–olimlar kreditning funktsiyalarini

beshta ekanligini ta'kidlashsa³⁴, ayrimlarida uning funksiyalari ikkitadan iboratligiga da'vogarlik qiladi³⁵.

Iqtisodchi – olimlarning kredit funksiyalari haqidagi fikrlariga, shuningdek, kreditning tovar–pul munosabatlari va ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlardagi ishtirokiga tayangan holda, uning *qayta taqsimlash (1), muomala jarayonini tezlashtirish(2), pullarni muomalaga chiqarish va naqdlashtirish (3) hamda pul kapitalini jamg'arish va markazlashuvini jadallashtirish (4) funksiyalarini* bajarishini ta'kidlash mumkin.

Kreditning funksiyalari ichida *qayta taqsimlash funksiyasi* asosiy funksiyalardan biri hisoblanadi. Kredit ushbu funksiyasi orqali jismoniy va yuridik shaxslarining taqsimlangan daromadlarining vaqtinchalik foydalanilmagan qismini tegishli fondlarga jalb qiladi. Jalb qilingan mablag'lar iqtisodiyotning qo'shimcha resurslarga ehtiyoji mavjud tarmoqlariga qayta taqsimlanadi.

Kredit ushbu funksiyasi orqali vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larining sohiblariga qo'shimcha daromad olish imkoniyatini yaratsa, kreditorga qo'shimcha mablag'larga ehtiyoji mavjud shaxslarga tegishli foizlar berish asosida daromad olishga, kredit oluvchilarga esa ishlab chiqarish jarayonini uzluksizligini ta'minlash natijasida qo'shimcha qiymat yaratish imkoniyatini yaratadi.

Demak, kreditning qayta taqsimlash funksiyasi orqali ssuda kapitali iqtisodiyotning tarmoqlari o'rtasida, qaytarishlik asosida joylashtiriladi, bu kredit munosabatlarida bevosita ishtirok etayotgan tomonlarning iqtisodiy manfaatdorligini ta'minlash bilan birga, vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini kreditor ixtiyoriga yo'naltirgan shaxslarga tegishli daromad olishiga xizmat qiladi.

Kreditning qayta taqsimlash funksiyasini amal qilishida pulning jamg'arma funksiyasining bevosita va bilvosita ta'siri mavjud. Ushbu masalaga klassik va neoklassik maktab vakillari alohida e'tibor qaratishgan. Xususan, A.Marshall «odamlar sotib olish imkoniyatiga ega bo'lishiga qaramasdan, ular uni (pulni) ishlatmasliklari mumkin», deydi. Ko'rinib turibdiki, ushbu e'tirof Sey qonunini

³⁴ Abdullaeva Sh.Z. Pul, kredit va banklar. –T.: "Iqtisod – moliya", 2007, 168 – 170 bb.

³⁵ Dengi, kredit, banki: uchebnik/kol. avt.: pod red.zasl.deyat. nauki RF, d.e.n. prof. O.I.Lavshurina. – 5 – e izd., ster. –M.: KNORUS, 2007. –S. 251 – 252.

to'lig'icha inkor etmaydi. Aksincha, neoklassik – iqtisodchilar shunday to'xtamga kelishdiki, Sey qonuni bir shart bilan bajariladi, bu vaqtda faqat jamg'arma (S) investitsiya (I) ko'rinishini oladi. Ularning ta'kidlashicha, bu vaqtda kapital bozoridagi talab va taklifning muvozanati foiz stavkasining barqarorligi hisobiga yuz beradi. Agar jamg'arma (kapitalning taklifi) hajmi mo'ljallangan investitsiya qilish hajmidan kam bo'lsa, natijada foiz stavkasi oshadi, buning oqibatida investitsiyaga bo'lgan talab kamayadi, jamg'armaga nisbatan taklif esa ortadi.³⁶ Ushbu holat o'rtasidagi o'zaro muvozanat jamg'arma va kreditning foiz stavkasi asosida tartibga solinadi.

Agar klassik maktab vakillari investitsiya va jamg'armaning hajmiga foiz stavkasining ta'sirini asosiy omil qilib ko'rsatsalar, keynschilar esa uning hajmiga uy xo'jaligi a'zolari tomonidan olayotgan daromadlar miqdori ta'sir qiladi, deb ta'kidlaydilar. Albatta, bu jarayon kreditning qayta taqsimlash funksiyasiga bilvosita ta'siri mavjud.

Kreditning *muomala jarayonini tezlashtirish* funksiyasi mamlakat pul muomalasi, pul massasi, pulning aylanish tezligiga bevosita ta'sir qiladi. Bu jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini tegishli fondlarga jalb etish orqali ularni pul aylanmasiga kiritadi.

Ma'lumki, mamlakat pul massasining tovar massasiga nisbatning ta'minlanishi milliy valyutaning barqarorligi va sotib olish qobiliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayonda kredit mamlakat pul massasining umumiy hajmini oshirmagan holda iqtisodiyot tarmoqlarining qo'shimcha mablag'larga bo'lgan ehtiyojni ta'minlaydi.

Odatda berilayotgan kreditlar asosan moliya muassasalari orqali bir hisobvaraqdan ikkinchi hisobvaraqlarga o'tkaziladi. Bu o'z navbatida muomaladagi pullarning aylanish tezligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Kredit paydo bo'lishi bilan birga, kredit pullarining oddiy shakli bo'lgan veksellarni paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Albatta, veksellar xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning vaqtinchalik pul mablag'lari bilan bog'liq muammolarni hal etishda,

³⁶Yadgarov Ya.S. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. –M.: INFRA – M,2001, – S.313.

kredit munosabatlari yordamida muhim moliyaviy qurol sifatida maydonga chiqadi.

Kreditning *pullarni muomalaga chiqarish va ularni naqdlashtirish funksiyasi* asosan Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati orqali amalga oshiriladi. Ma'lumki, Markaziy bank muomaladagi pul massasini tartibga solish maqsadida qayta moliyalash stavkalari asosida tijorat banklariga kreditlar beradi, berilgan kreditlar iqtisodiyotdagi pul massasini oshirish bilan birga, Markaziy bank tomonidan kreditlar ko'rinishida muomalaga chiqarilgan naqdsiz pullarni u yoki bu yo'l bilan naqdlashtiradi.

Kredit *pul kapitalini jamg'arish va markazlashuvini jadallashtirish* funksiyasi yordamida yirik ssuda kapitalini tegishli fondlarda jamg'aradi. Jamg'armalar yordamida mamlakatlar, hududlar, mintaqalar, qit'alar yoki ayrim kompaniyalarda mablag'larning markazlashuvi ro'y beradi. Kredit mablag'larining markazlashuvi hududning iqtisodiyoti va moliya – kredit tizimi rivojlangan joylarda yuz beradi.

Kreditning funksiyalarini to'laqonli amal qilishida uning tamoyillari alohida o'rin tutadi. Kredit quyidagi tamoyillarni bajaradi:

–*muddatlilik tamoyili* (kreditlar kredit shartnomasiga asosan ma'lum muddatga beriladi. Mamlakatimiz bank tizimida kreditlar muddatiga qarab, qisqa yoki uzoq muddatli kreditlarga guruhlanadi);

–*to'lovlilik tamoyili* (kreditor barcha kreditlar uchun tegishli to'lovlarni foiz ko'rinishida kredit oluvchidan undiradi);

–*ta'minlanganlik tamoyili* (berilgan kreditlarning barchasi u yoki bu darajada tegishli risk bilan bog'liq bo'ladi, kreditor ushbu riskni pasaytirish maqsadida kredit oluvchidan uning ta'minlanganligini talab etadi. Odatda, kreditlar mol – mulklarni garovga qo'yish, sug'urta polisi va uchinchi shaxslarning kafolat xatlari bilan ta'minlanadi);

–*qaytarishlik tamoyili* (kreditor tomonidan vaqtincha foydalanishga berilgan mablag'lar tegishli muddatlardan so'ng to'liq qaytaralishi lozim bo'ladi);

–*maqsadlilik tamoyili* (kreditor berayotgan kredit bo‘yicha tuzilgan shartnomada kreditni yo‘naltirilishi lozim bo‘lgan aniq maqsadlarni qayd etadi va olingan kreditni shu maqsadga ishlatishi belgilab qo‘yiladi).

Xulosa qilib aytganda, kreditning funksiyalari va tamoyillarini to‘laqonli amal qilishiga qator omillar ta’sir etadi. Mazkur omillar mamlakat bank tizimining holati, milliy iqtisodiyotdagi ijtimoiy – iqtisodiy munosabatlari, davlatning ichki va tashqi siyosati natijalari sifatida namoyon bo‘ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida aynan shu munosabat va siyosatlarni samarali jarayonlarini ta’minlanganligi kredit funksiyalari va tamoyillarida o‘z aksini topadi.

„**Kredit**“ –so‘zi *lotincha* „**credit**“ so‘zidan olingan bo‘lib ishonch degan ma’noni anglatadi. Kredit – bu pul va tovar shaklidagi resurslarni qaytarib berishlik, muddatlilik va foiz to‘lashlik shartlari asosida berish natijasida yuzaga keladigan qiymatning harakatidir. Kredit munosabatlarning subekti bo‘lib kreditor va kredit oluvchi hisoblanadi, kreditning obekti bo‘lib pul va tovar hisoblanadi. Kreditning ikkita asosiy shakli mavjud:

1. Bank krediti
2. Tijorat krediti

Bank kreditining obekti bo‘lib pul mablag‘lari hisoblanadi. Tijorat kreditining obekti tovarlardir. Hozirgi kunda kreditning sudxo‘rlik shakli mavjud emas, bu shakl kredit munosabatlarning dastlabki shakllanish bosqichlarida mavjud edi.

Kredit insoniyatning buyuk kashfiyoti hisoblanadi:

- 1) Kredit xo‘jalik yurutuvchi sub’ektlar faoliyatini rivojlantirish imkonini beradi.
- 2) Kredit mamlakatning eksportning salohiyatini yuksaltirish imkonini beradi.
- 3) Kredit iqtisodiyotdagi to‘lovning uzluksizligini ta’minlash imkonini beradi.
- 4) Kredit davlatning o‘z funksiyalarini bajarilishini taminlashda muhim o‘rin tutadi.
- 5) Kredit aholining turmush farovonligini ta’minlash imkonini berdi.

Kredit o‘zining aniq prinsplariga ega.

- 1) qaytarib berishlilik prinsipi;

- 2) Muddatlilik prinsipi;
- 3) Foiz to`lashlilik prinsipi;
- 4) Ta`minlanganlik prinsipi.

Kreditlar odatda birinchi toifali garov ob`ektlari bilan ta`minlanadi. (er, oltin va boshqa metallar)

- 5) Maqsadlilik prinsipi.

Kreditnin zarurligini belgilovchi omillar.

1) Kreditning zarurligini belgilovchi eng asosiy omil bu kapitalning doiraviy aylanishi va aylanishidir.

P-ishlab chiqarish vositalari.....ishlab chiqarish jarayoni-T`-P`

bu jarayonnig takrorlanishi capital aulanmasi deyiladi

- 2) ayrim tarmoqlarda ishlab chiqarishning mavsumiy harakterga ega ekanligi.
- 3) davlat budjetining defitsitinig mavjudligi.
- 4) aholining turmush farovonligini ta`minlashning zarurligi.

Kreditning ob`ekti ikkita

- pul mablag`lari;
- tovarlar.

Bank kreditlarni pul mablag`lari shaklida beriladi.

Ob`ekti tavar bo`lgan kredit tijorat krediti deyiladi. Bunda sotilgan tavarlarning puli kechiktirib to`lanadi ya`ni ma`lum muddat o`tgandan so`ng to`lanadi. Tijorat krediti odatda tijorat vekseli bilan rasmiylashtiriladi.

Hozirgi davrda bank kreditlarini berish tizimi tijorat kreditlari berish tizimiga qaraganda yuksak darajada rivojlangan. Buning asosiy sababi *pulning yuqori likvidli akti ekanligidir.*

Kreditning sub`ektlari bo`lib quydagilar hisoblanadi.

- Banklar;
- nobank kredit tashkilotlari, kredit uyushmalari, lombardlar, mikromoliyalash tashkilotlari, kredit korperativlari va boshqalar;
- korxonalar;
- jismoniy shaxslar;

- davlat;
- davlat organi;
- halqaro moliya kredit tashkilotlari.

Kredit-qiymatning harakati bo`lib pul va tavar ko`rinishidagi mablag`larni qaytarib berishlilik, muddatlilik va foiz to`lashlilik asosida berish natijasida yuzaga keladi.

2. Kreditning mohiyati.

Mohiyat so`zi iqtisodiy yoki ijtimoiy hodisa yoki voqelikning ichki xususiyatini anglatadi. Kreditning mohiyati unung bir qator ichki xususiyatlarida namoyon bo`ldi, avvalo, kredit qiymatning harakati bo`lib ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni o`zida aks ettiradi, lekin kredit har qanday qiymatning harakati emas. U vaqtinchalik foydalanishga beriladigan pul va tovar shaklidagi mablag`larning harakatidir. Kreditning yana bir ichki xususiyati uning subektlar o`rtasidagi munosabatlarda nomoyon bo`ladi. Kreditnin su`bekylari 2 ta:

- kreditor;
- kredit oluvchi.

Kreditning 3 muhim xususiatlari shundan iboratki kredit unga bo`lgan obektiv talab tufayli yuzaga keladi.

Ayri hollarda mijozlar kreditni qaytara olmaydi. Bu esa kreditni qaytarib berishlilik xususiatlarini inkor etmaydi.

Kreditning mohiyatan farqlanuvchi asosiy jihati ham uning qaytarib olinishidir. Taraqqiy etgan davlatlarda ssuda kapitali bozori yaxshi rivojlangan. Bu bozor ikki qisimdan iborat:

- 1) birinchi segment pul bozori deyiladi. Bu bozorda qisqa muddatli kreditlarning foiz stavkalari shakillanadi.
- 2) Ikkinchi segment capital bozori deyiladi. Bu bozorda o`rt va uzoq muddatli kreditlarnintg foiz stavkalar shakillanadi.

Libor+Spraed=Libid

Bu yerda:

Libor-kredit foiz stavkasi;

Spraed-bank foydasi;
Libid-kreditning qiymati.

Marja-bank bilan mijoz o`rtasidagi munosabatlarni harakterlaydi.

Spraed-bank bilan bank o`rtasidagi munosabatlarni harakterlaydi.

Kreditning mohiyatini anglashda kredit qonunlari muhim o`rinni egallaydi.

Kreditning 3 ta qonuni bor:

- 1) qaytarilish qonuni;
- 2) qiymatning saqlanish qonuni;
- 3) muvozanat qonuni- berilayotgan kreditlar va ularning resurslar taminoti ortasida muvozanat bo`lishi kerak.

4. Kreditnig funksiyalari

Kredit 3ta funksiani bajaradi:

- 1) haqiqiy pullarni kredit operatsialari orqali almashtirish funksiasi.
- 2) Qayta taqsimlash funksiasi- kredit vositalari vaqtinch bo`sh turgan mablag`larni unga muxtojlar foydasiga qayta taqsimlanadi.
- 3) Kredit muomula vositasini yaratish funksiyasi.

Kreditning 3ta muomula vositasi bor.

- 1) veksel
- 2) banknote
- 3) chek.

Kredit funksialarini to`laqonli amal qilishi uchun zarur shart- sharoitlar bo`lishi kerak. Ana shunday sharoitlardan biri riojlangan moliya bozorining mavjudligi xisoblanadi. Mamlakat iqtisodiyotining barqarorligi kreditning funksialarini to`laqonli amal qilishiga ta`sir etuvch asosiy omillardan biri xisoblanadi. Mamlakat kredit tizimining rivojlanganligi 3-omil xisoblanadi.

8-mavzu: Kredit munosabatlarining rivojlanish bosqichlari

1.Kredit munosabatlarining rivojlanishini belgilovchi omillar.

2.Kredit munosabatlarining rivojlanish bosqichlari.

3.Kredit munosabatlari rivojlanishining zamonaviy tendensiyalari.

4.O'zbekistonda kredit munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlari.

Krediy munosabatlari rivojlanishini belgilovchi omillarga quyidagilar kiradi:

1.Iqtisodiyotning rivojlanishi;

Iqtisodiyot rivojlanish bosqichida bo'lgan davlatlarda kreditlarga bo'lgan talab ortadi. Kreditlash jarayonidagi risklar kamayadi.

Kredit munosabatlari siklik mazmunga ega bu iqtisodiyotning siklik rivojlanishi bilan bog'liq. Rus olimi Kondrativ iqtisodiyotning siklik rivojlanishi haqida fikr bildiradi.

2.Bank tizimining rivojlanganlik darajasi.

3. Kredit oluvchining to'lovga bobilligi.

4. Iqtisodiy inqirozlarning yuzaga kelishi.

5.Markaziy bank monitar siyosatining o'zgarishi.

Agar mamlakatda inflatsiyaning kuchayishi havfi yuzaga kelsa yoki milliy pulning qadirsizlanish sur'ati oshsa, Markaziy bank milliy valyutadagi pul massasini kamaytirishga qaratilgan monetar siyosatni amalga oshiradi.

Muomaladagi pul massasining 90% dan ortiq qismi tijorat banklarining kredit emissiyasidir.

6. Siyosiy risk darajasi.

Siyosiy risk – mamalakatda siyosiy vaziyat yomonlashishi natijasida zarar ko'rish havfidir.

7.Mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning rivojlanganlik darajasi. Bunda xalqaro moliya institutlari bilan bo'ladigan hamkorliklar ham kiradi.

2-reja savoli.

Kredit munosabatlari 1- rivojlanish bosqichi sudxo'rlik kreditning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Tarixiy manbalar ko'rsatadiki, sudxo'rlik krediti eramizdan oldingi IV asrda qadimgi Gretsiyada paydo bo'lgan.

Sudxorlik kreditining xususiyatlari:

1.Juda qisqa muddatga beriladi;

2.Juda yuqori foiz evaziga beriladi;

Tarixchi Plutarhning yozishicha qadimgi Gretsiyada sudxo'rlik kreditining yuqori foiz stavkasi 570% ga etgan. Evropada uning foiz stavkasi 50-100%bo'lgan.

3.Sudxo'rlik krediti 3 xil shaklda berilgan:

a)Tovar;

b)pul;

c)aktivlarni ijaraga berish shaklida.

II. Tijorat kreditining paydo bo'lishi bilan bog'liq.

Tijorat krediti tovarlarni to'lovini kechiktirgan holda sotishdir. O'rta asrlarda Evropada tijorat krediti juda rivojlandi.

III. Bank kreditining paydo bo'lishi va rivojlanishi bilan bog'liq. Agar banklarning 1-bo'lib Italiyada paydo bo'lganligini hisobga olsak, bu bosqichning boshlanish davri X asrga to'g'ri keladi.

Bank kreditlarining rivojlanishi banklarni depozitlar qabul qilishi bilan o'zining yuqori cho'qqisiga chiqdi.

Banklarning deposit qabul qilishi bilan ular faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish zarurati yuzaga keldi. Bank kreditining rivojlanishiga ta'sir etgan muhim omillardan biri pulning eng likvidli aktiv ekanligidir. Bank krediti faqat pulda beriladi.

3-reja savoli.

Kredit munosabatlari rivojlanishining zamonaviy tendensiyalari.

1. Bank krediti kreditning asosiy shakliga aylandi va uning miqdori dunyo mamlakatlarida o'sish tendensiyalariga ega bo'lmoqda.

2. Transmilliy banklarning paydo bo'lishi bilan bank kreditining davlatlararo xarakatining hajmi va miqyosi kengaydi.

3. Kreditning xilma-xil turlari va shakllari paydo bo'ldi.

4. Kredit munosabatlari bilan moliya bozorlari o'rtasida kuchli aloqadorlik yuzaga keldi. Ushbu aloqadorlik quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

a) moliya bozori instrumentlarining o'zgarishi kreditlar bahosining o'zgarishiga bevosiya ta'sir qila boshladi.

b) qimmatli qog'ozlar tijorat banklari kreditlari uchun garov obekti hisoblanadi. Hulumatning qimmatli qog'ozlari eng yuqori likvidli garov obekti hisoblanadi. Bazel qo'mitasining standartiga ko'ra kamida 3B reytingiga ega bo'lgan har qanday emitentning qimmatli qog'ozi likvidli garov obekti hisoblanadi.

c) yuqori riskli qimmatli qog'ozlar muomalasi (obsionlar, fyucherslar) kreditlarning qaytmaslik ehtimolini oshirmoqda.

d) tijorat banklari kreditlari turli valyutalarda berilmoqda. Bu esa ayrim hollarda kredit riskining chuqurlashishiga olib keldi.

6. kreditning sug'urta bilan bog'liqligi yuzaga keldi.

4-reja. O'zbekistonda kredit munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlari:

1. Bank krediti kreditning yagona shakli hisoblamadi.

Respublikamizda tijorat kreditlari mavjud emas. Shu tufayli tijorat veksellari muomalasi ham mavjud emas.

2. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subektlarini imtiyozli kreditlash maqsadida maxsus bank Mikrocreditbank tashkil etildi.

3. Davlat ehtiyojlari uchun etishtiriladigan paxta va bug'doyni etishtirish xarajatlari Agrobank tomonidan amalga oshiriladi.

4. O'zbekistonda kreditning maqsadlilik ta'moyiliga amal qilinadi. Shu sababli kredit mijozning joriy hisob raqamiga tashlab berilmaydi.

5. Respublikamizda to'lovlarning maqsadli ketma-ketligi amal qiladi. Bu esa ayrim hollarda banklar tomonidan berilgan kreditlarni o'z vaqtida qaytarilishiga to'sqinlik qiladi.

Hozirga qadar insoniyat kreditdan uch asosiy shaklini biladi

1. Sudxo'rlik krediti

2. Tijorat krediti

3. Bank krediti

Kredit munosabatlarini rivojlanishini birinchi bosqichi quldorlik tizimigato'g'ri keladi. Bu bosqichda sudxo'rlik krediti paydo bo'ldi.

Sudxo'rlik kreditini yuzaga kelishi uchun quyidagi shart sharoitlar mavjud edi:

1. Aholining kambag'al qatlamining juda og'ir sharoitlarda yashaganligi

2. Pul shaklidagi kapitalning aholining ma'lum qatlamlari qo'lida to'planib qolganligi

3. Harbiy xarajatlarni moliyalashtirishning zarurligi

Sudxo'rlik krediti juda yuqori foizda berilgan va uning muddati juda qisqa bo'lgan. Natijada sudxo'rlik krediti olganlarning asosiy qismi kreditni qaytara olmay qullarga aylangan. Natijada jamiyatda sudxo'rlik bilan qarzdorlar o'rtasida juda kuchli dushmanlik paydo bo'lgan. Natijada sudxo'rlik krediti jamiyat tomonini ham davlat tomonini ham qatti qoralandi. Tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi bilan tovarlarni kreditning sotish zaruriyati yuzaga keldi. Natijada tijorat krediti paydo bo'ldi. Bu kredit munosabatlari rivojlanishining 2-bosqichi edi. Lekin insoniyat kreditning eng qulay shakli sifatida bank kreditini tanladi.

Eng asosiy sabab bank kreditining pulga berilishidir. Pul butun dunyoda eng yuqori likvidli aktiv hisoblanadi.

Sudxo'rlik krediti jamiyat a'zolari o'rtasida kuchli dushmanlik kayfiyatining shakllanishining sabab bo'lganligi uchun butun dunyoda qonun hujjatlari bilan taqiqlandi. Sudxo'rlik krediti quldorlik tuzumining yo'q bo'lib ketishiga sabab bo'ldi. Yevropalik va Amerikalik olimlar sudxo'rlik krediti faqat pulda berilganligini e'tirof etishadi. Lekin bizning ajdodlarimiz tovar ko'rinishida ham sudxo'rlik krediti berganlar.

Tijorat kreditining paydo bo'lishining ikkita asosiy sababi bor:

1. Tovar ishlab chiqarish hajmining oshishi bilan Tovar ishlab chiqarishda tovarlarni sotish muammosi paydo bo'ldi. Natijada omborxonalarda tayyor maxsulotlar to'planib qoldi.

2. Tovarlarni sotib oluvchilar har doim ham tovarni sotib olish uchun zarur zarur bo'lgan miqdorda pul mablag'lariga ega bo'lmaydilar

Tijorat kreditida kreditning obykti tovarlar hisoblanadi. Tijorat krediti veksel bilan rasmiylashtiriladi. Bu vekselga foiz to'lanadi. Ana shu foiz tijorat kreditining foiz stavkasi hisoblanadi.

Mol yetkazib beruvchilarning ma'lum qismi pul mablag'larining muhtoj bo'lib tovarlarning summasini oldinroq olishni xohlar edilar.

Bu masalani hal qilish uchun banklar yetib keldi. Mol yetkazib beruvchini vekselni bankka sotishi iqtisodiy fanda vekselni bankda hisobni olish deb ataladi. Bank vekselini o'zining hisob stavkasi bo'yicha sotib oladi. Tijorat vekselini banklarda hisobga olinishi natijasida bank kreditining 2 yangi shakli paydo bo'ldi.

1. Faktoring

2. Forfeyting

Tijorat krediti qator kamchiliklariga ega:

1. Tijorat kreditini egiluvchanlik darajasi past ya'ni tijorat krediti hisobidan aniq bir tovar sotib olinadi. Shu kredit berilgan tovarlar xarid qilish imkoni yo'q

2. Tijorat krediti bank kreditining rivojlanishiga to'sqinlik qilishi mumkin

3. Tijorat krediti pul muomalasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Chunki tijorat vekseli pulning to'lov vositasi funksiyasini bajara oladi. Shu sababli muomalada tovarlar bilan ta'minlanmagan veksellarni paydo bo'lishi pul muomalasini izdan chiqaradi.

Tijorat krediti quyidagi avzalliklarga ega:

1. Tijorat kreditini indossament orqali boshqa shaxsga uzatish mumkin. Bu esa korxonalar o'rtasidagi debitor va kreditor qarzlarni qisqartirish imkonini beradi.

Indossament vekselning orqa tomoniga yoziladigan maxsus yozuv bo'lib u vekselni qabul qilgan shaxs indassat deyiladi

2. Tijorat krediti korxonalarining foizli xarajatlarini qisqartirish imkonini beradi.

Agar tijorat krediti bo'lmaganda korxonalar faqat bank kreditini foydalangan bo'lar edi. Bank kreditining foiz stavkasi esa har doim tijorat kreditining foiz stavkasi yuqori bo'ladi

Bank krediti faqat pul mablag'lari shaklida beriladi. Pul esa likvidlik darajasi eng yuqori bo'lgan aktiv hisoblanadi. Bank kreditlar iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim o'rin egallaydi. Banklarning qisqa muddatli kreditlari hisobidan xo'jalik yurituvchi subyektlarning aylanma mablag'lariga bo'lgan ehtiyoji qondiriladi. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsion xarajatlari banklarning o'rta va uzoq muddatli kreditlari hisobidan moliyalashtiriladi.

Korxonalarining investitsion xarajatlariga texnika va texnologiyalar sotib olish hamda ishlab chiqarish obyektlarni qurish kiradi.

So'nggi yillarda yirik investitsion loyihalarni sinditsiyali kredit hisobidan moliyalashtirish jadal rivojlanmoqda.

Sinditsiyali kredit bitta loyihani ikki yoki undan ortiq banklar tomonidan moliyalashtirish uchun berilgan kredit.

Banklarning kreditlari aholining turmush faravonligi oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Har qanday bank krediti qaytarib berishlik, muddatlilik, foiz to'lashlilik va ta'minlanganlik prinsipi orqali beriladi. Shu sababli kredit oluvchi kreditni qaytara oladigan darajada to'lovga qobil bo'lishi kerak. Kreditlar foiz stavkalari asosida beriladi. Foiz stavkasi kreditning bahosi

hisoblanadi. Shu sababli foiz stavkasining ko'tarilishi kreditlarga bo'lgan talabni kamaytiradi, stavka pasaysa, kreditlarga bo'lgan talab oshadi.

Kreditlarning foiz stavkalarining quyidagi turlari mavjud:

1. Nominal foiz stavka
2. Real foiz stavka = nominal foiz stavka + inflyatsiya
3. Qat'iy belgilangan stavka. Bu stavka kreditlash davomida o'zgarmaydi
4. Suzuvchi foiz stavkasi. Bu stavka doimiy ravishda o'zgarib turadi va kredit o'zgargan stavkada to'lanadi. Banklar har doim suzuvchi stavkada kredit berishdan manfaatdordir. Chunki kredit suzuvchi stavkada berilsa, foiz stavkasi qanday o'zgarishidan qat'iy nazar bank oladigan foyda o'zgarmaydi.

Banklarni kreditlardan foiz ko'rinishida oladigan daromadi 2 xil shaklda bo'ladi.

1. Marja
2. Spred

Marja bank bilan mijoz o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Spred bank bilan bank o'rtasidagi munosabatni xarakterlaydi.

Kreditlar mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishining salbiy ta'sir ko'rsatishi ham mumkin. Ushbu salbiy ta'sir quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

1. Hukumatning xarajatlarini Markaziy bankning kreditlari hisobidan qoplanishi, muomalaga tovar – moddiy qiymatliklar bilan ta'minlanmagan pullar paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Bu esa

inflyatsiyaning kuchayishiga va milliy valyuta qadrsizlanishiga olib keladi

2. Kreditlarning o'z vaqtida qaytmasligi, tijorat banklarida likvidlilik moammosini keltirib chiqaradi. Natijada banklar orqali o'tadigan to'lovlarni o'tmay qoladi. Bu esa iqtisodiyotga jiddiy ziyon yetkazadi.

3. Kreditlar bahosining yuqori ekanligi yoki kreditlarni suzuvchi stavkada berilishi natijasida ularning bahosining oshib ketishi kreditlarning qaytmasligiga sabab bo'ladi. Bu esa ko'plab tadbirkorlarni o'z biznesini mahrum bo'lishiga olib keladi.

4. Xalqaro kreditlarning o'z vaqtida qaytmasligi

9-mavzu: Kreditning turlari va shakllari

9.1. Kreditning shakllari va turlari

9.2. Davlat krediti.

9.3. Bank krediti

9.4. Ist'emol (ipoteka) krediti

9.5. Tijorat krediti

9.6. Xalqaro kredit

9.1. Kreditning shakllari va turlari

Iqtisodiy adabiyotlarda, iqtisodchi olimlar va mutaxassislar tomonidan kreditning turlari va shakllari xususida turlicha fikr yuritiladi va talqin etiladi. Masalan, O'zbekistonlik olim, professor Sh.Abdullaeva kreditning shakllari xususida aniq fikrlarni bayon etmagan bo'lsada, uning turlarini "qisqa muddatli kreditlash" va "uzoq muddatli kreditlash"dan iborat ekanligini ta'kidlaydilar³⁷, xuddi shuningdek, rossiyalik iqtisodchi olimlar ham kredit shakllari bo'yicha turlicha fikrlarni ilgari suradilar. Shu bois, ushbu paragrafda kreditning turlariga atroflicha to'xtalishga qaror qildik.

Kreditning turlari asosan uning mohiyatini aniqroq tushunish imkoniyatini beradi. Shu bilan birga, ta'kidlash joizki, kreditning nafaqat turlari va shakllari o'rtasida, balki tasniflanishi ham ulardan ajralgan holda o'rganilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Kredit an'anaviy ravishda qator belgilarga qarab tasniflanishi mumkin. Xususan, kredit qarzdor va kreditor toifasi bo'yicha (1), kreditni taqdim etish muddatiga qarab (2) va kreditni berish shakllariga (3) qarab tasniflanadi.

Agar kreditning bu tartibda tasniflanishiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, asosan bunday tasniflanish kredit sub'ektlari o'rtasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar jarayonida yuz beradi. Shuningdek, uning e'tiborli jihati material qiymatni o'zida aks ettirganligi bo'lib, amaliyotda taqdim etish bilan bog'liq holatlarni o'zida namoyon etishi hisoblanadi.

Yuqorida qayd etilganlarga va iqtisodiy adabiyotlardagi manbalarga tayanib, kreditning a) tovar, b) pul va v) aralash shakllari mavjudligini ta'kidlash mumkin.

Kreditning *tovar shakli* uning juda oddiy shakli hisoblanib, kredit bilan bog'liq dastlabki munosabatlar aynan ushbu shakl doirasida rivojlangan.

³⁷ Abdullaeva Sh.Z. Pul, kredit va banklar. –T.: "Iqtisod – moliya", 2007, 181 – b.

Mavjud iqtisodiy adabiyotlarda bayon etilishicha, kreditning tovar shaklida u asosan buyum ko'rinishida taqdim etilib, qarzdor kreditorning kreditini qoplashda xuddi shu miqdordagi buyumni unga qaytargan. Manbalarga ko'ra, kreditning ushbu shakli antik jamiyat davrida, qadimgi Rimda vujudga kelgan va rivojlangan³⁸.

Hattoki, o'sha davrning huquqshunoslari "ssuda" va "kredit" iqtisodiy kategoriyalari o'rtasidagi bir – biriga o'xshashlik va farqlar xususidagi ayrim fikrlarni ilgari surishgan. Ma'lumki ushbu masala hozirgi kunda ham iqtisodchi olimlar va mutaxassislar o'rtasidagi munozarali holatlardan hisoblanadi. Bir guruh olimlar, "ssuda" va "kredit" o'rtasida jiddiy farqlar mavjud emasligini ta'kidlashsa, ikkinchi guruh olimlari buni inkor etishadi.

E'tiborli jihati shundaki, Rimda o'sha davrning huquqshunoslari "ssuda" va "kredit" (qarz) o'rtasidagi farqni quyidagicha izohlab berishga urinishgan. Ularning fikricha, ssudada qarzdor, ya'ni tovar shaklida kredit oluvchi kreditni qaytarishda undan olgan aynan shu tovar yoki buyumni kreditorga taqdim etishi zarur bo'ladi. Masalan, qarzdor kreditga otni olgan bo'lsa, ushbu kreditni qaytarishda aynan shu ot unga qaytarilishi zarur bo'ladi.

Kreditda esa tovar shaklida olingan kreditning o'rniga shunga o'xshash turdagi tovar bilan qaytarilishi mumkin ekanligini e'tirof etishadi. Masalan, tovar shaklida olingan bug'doyning o'rniga shu navdagi va miqdordagi bug'doy yoki boshqa mahsulot bilan qaytarilishi kredit sifatida tavsiflanadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda kreditning tovar shaklidagi jihatlari bo'yicha ham fikrlarning xilma – xil ekanligining guvohi bo'lish mumkin. Yuqorida kreditning tovar shakliga berilgan tasnifdan farqli o'laroq, professor V.A.Shchegortsova tahriri ostida nashrdan chiqqan darslikda³⁹, kreditning tovar shaklida mashina, stanok va boshqa jihozlarga to'lovni kechiktirish, ularni ijraga va hatto lizinga berish ekanligi haqidagi fikrlar ilgari suriladi.

Fikrimizcha, bu erda rossiyalik olimlar kreditning tovar shaklini uning turi bilan aralashtirib yuborgan. Kreditning tovar shakli kishilar o'rtasida pul munosabatlari vujudga kelib, to'liq taraqqiy etgan vaqtgacha qo'llanilgan, keyinchalik ushbu kredit pul – tovar ko'rinishida qo'llanilgan.

³⁸Dengi, kredit, banki: Ucheb. – 2 – e izd., pererab. i dop./pod red. V.V.Ivanova, B.I.Sokolova. –M.: TK Velbi, izd – vo Prospekt, 2008. –S. 517.

³⁹ Dengi, kredit, banki: Ucheb. dlya vuzov. Pod. red. prof. Shchegortsova V.A. –M.: YuNITI – DANA, 2005. –S. 181.

Jamiyatda tovar – pul munosabatlarining rivojlanishi va mehnat taqsimotining taboro takomillashuvi kreditning tovar shakli zahirida uning *pul shaklini* vujudga kelishiga zamin bo'ldi. Kreditning pul shaklini vujudga kelishi, uning kreditor va qarzdorga qulaylik jihatlari xususida batafsil to'xtalishga, firkimizcha, ehtiyoj mavjud emas. Chunki, kreditor jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini tegishli shartlar asosida o'ziga jalb etib, ushbu mablag'larga ehtiyoji bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslarga qaytarishlik, to'lovlilik, muddatlilik va ta'minlanganlik asosida beradi. O'z o'rnida qarzdor ham ushbu kredit summasini belgilangan muddatlarda tegishli to'lovlar asosida kreditorga pul ko'rinishida qaytaradi.

Pul juda likvidli va qulay ayirboshlash vositasi bo'lganligi tufayli kreditning pul (qiymat) shakli keng tarqaldi, buning natijasida kreditning tovar shakli o'z o'rnini sekinlik bilan kreditning pul shakliga bo'shatib berdi.

Kreditning yuqorida qayd etilgan shakllari bilan birga uning *aralash shakli* ham amal qiladi. Kreditning ushbu shakli uning tovar va pul shaklini o'zida mujassam etadi. Bunda kredit tovar yoki pul shaklida berilishi mumkin, uni qaytarishda ham qarzdor olgan kreditini pul yoki tovar ko'rinishida kreditorga qaytarishi mumkin. Aynan mana shu teskari bog'liqlik kreditning aralash shaklini o'zida ifoda etadi. Kreditning ayirboshlash shakliga misol sifatida tijorat kreditini keltirishimiz mumkin. Masalan, tovar sotuvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi tashkilot sotib oluvchining moliyaviy muammolari mavjud hollarda sotilgan tovarlar va xizmatlarga to'lovni kechiktiradi, kechiktirilgan to'lov keyinchalik qo'shimcha to'lov asosida amalga oshiriladi. Mazkur masala keyingi paragraflarda batafsil ko'riladi.

Umuman olganda, yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, kreditning shakllari xususidagi turli fikrlarning mavjudligi mazkur masalalar ustida qator ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirishni davom ettirish zarurligidan dalolat beradi. Shu bilan birga, kreditning shakllari uning turlarida yanayam aniqroq namoyon bo'ladi.

Xususan, kreditning turlari bo'yicha ham turlicha qarashlar mavjud bo'lib, rossiyalik ayrim iqtisodchi olimlar kreditning firmalar o'rtasida (xo'jalik) krediti (1), bank krediti (2), fuqarolik (shaxslar o'rtasidagi) kredit

(3), davlat krediti (4), xalqaro kredit (5) va iste'mol kreditlari (6) mavjudligini ta'kidlaydi⁴⁰.

Rossiyalik boshqa iqtisodchi olimlar bank krediti (1), xo'jalik (tijorat) krediti (2), davlat krediti (3), xalqaro kredit (4), fuqarolar (xususiy, shaxsiy) kreditlari (5) mavjudligini e'tirof etishadi⁴¹. Yana bir taniqli iqtisodchi olim, professor O.I.Lavrushin tahriri ostida tayyorlangan darslikda kreditning bank krediti (1), xo'jalik (tijorat) krediti (2), davlat krediti (3), xalqaro kredit (4), ishlab chiqarish va iste'mol kreditlari (5) amal qilishi hamda bulardan tashqari kreditning bevosita va bilvosita, namoyon bo'luvchi va yopiq, eski va yangi, asosiy va qo'shimcha, rivojlangan va rivojlanmagan turlari mavjudligi ta'kidlanadi⁴².

Professor Sh.Abdullaeva kreditning bank, tijorat, iste'mol, davlat, xalqaro va sudxo'rlik turlari mavjudligi xususidagi fikrlarni bayon etadi⁴³.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, iqtisodchi olimlar kreditning turlariga mavjud ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlardan kelib chiqib turlicha yondashganlar. Fikrimizcha, kreditning turlariga tavsif berishda ularning amaliyotda qo'llanilishi va iqtisodiy samaradorligiga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Shu nuqtai nazardan, davlat krediti (1), bank krediti (2), iste'mol (ipoteka) kreditlari (3), tijorat krediti (4), xalqaro kredit (5) mavjudligini e'tiborga olish maqsadga muvofiq.

9.2. Davlat krediti.

Davlat krediti. Ushbu kreditning asosiy belgilaridan biri kreditni berish yoki olish jarayonida davlat bevosita ishtirok etadi. Ko'pchilik hollarda esa davlat kreditor sifatida yuridik va jismoniy shaxslarga kreditlar beradi.

Davlat krediti munosabatlari jarayonida uning sub'ektlari sifatida davlat nomidan markaziy va mahalliy davlat boshqaruv organlari maydonga chiqsa, ikkinchi tomondan yuridik va jismoniy shaxslar ishtirok etadi. Davlat kreditining vujudga kelishida an'anaviy ravishda ko'pchilik hollarda davlat byudjeti taqchilligini qoplash yoki yirik investitsion loyihalarni amalga oshirish maqsadida o'z nomidan qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqaradi.

⁴⁰ Dengi, kredit, banki: Ucheb. – 2 – e izd., pererab. i dop./pod red. V.V.Ivanova, B.I.Sokolova. –M.: TK Velbi, izd – vo Prospekt, 2008. –S. 517.

⁴¹ Dengi, kredit, banki: Uchebnik dlya vuzov. Pod. red. prof. Shchegortsova V.A. –M.:YuNITI – DANA, 2005. –S. 182.

⁴² Dengi, kredit, banki: uchebnik/kol. avt.: pod red.zasl.deyat. nauki RF, d.e.n. prof. O.I.Lavrushina. – 5 – e izd., ster. –M.: KNORUS, 2007. –Ss. 263 – 265.

⁴³ Abdullaeva Sh.Z. Pul, kredit va banklar. –T.: “Iqtisod – moliya”, 2007, 182 – 192 – bb.

Davlat byudjetining taqchilligini qoplashda davlat tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlar yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan sotib olinadi. Bunda yuridik va jismoniy shaxslar kreditor sifatida namoyon bo'ladi. Davlat byudjeti taqchilligini qoplashning boshqa manbalari ham mavjud bo'lib. Ularning asosiylari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- amaldagi soliq stavkalari miqdorini oshirish;
- muomalaga qo'shimcha pullarni (xazina biletlarini) emissiya qilish;
- Markaziy bankdan kredit qarzlarni olish;
- Halqaro kredit va moliyaviy yordam so'rash;
- Davlatning qimmatli – qog'ozlarini muomalaga chiqarish.

Davlat byudjeti taqchilligini qoplash uchun amaldagi soliq stavkalari miqdorini oshirish iqtisodiyot tarmoqlarining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday holatda, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar soliq bazasini kamaytirib ko'rsatish, ikkilamchi buxgalteriyani yuritish hamda xufyona iqtisodiyotning rivojlanishiga moyillik tug'iladi. Natijada, mamlakatda iqtisodiyotning rivojlanishi va aholining turmush farovonligini ta'minlashda salbiy holatlar yuz beradi.

Muomalaga qo'shimcha pullarni chiqarish hisobiga davlat byudjeti taqchilligini qoplanishi iqtisodiyotda tovar va pul massasi o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ya'ni, pul massasi tovar massasiga nisbatan ortib ketadi, bunday xolatda milliy valyutaning sotib olish qobiliyati pasayadi va inflyatsiya darajasining ortishiga sabab bo'ladi.

Markaziy bankning krediti davlat byudjeti taqchilligini qoplashning boshqa manbalariga nisbatan bir muncha samaraliroq hisoblanadi, lekin Markaziy bank tomonidan berilgan kreditlar asosan 3 oy muddatga berilib, ushbu muddatdan ortib ketishi mumkin emas.

Davlat byudjeti taqchilligini qoplashda halqaro kredit va xorijiy mamlakatlarning moliyaviy yordamini olish doimo ham ijobiy natijalarni bermaydi. Chunki, kreditor mamlakat qarz oluvchi mamlakatga qator shartlarni qo'yadi. Ayrim holatlarda kreditlar berish orqali kreditor mamlakat siyosiy va iqtisodiy tazyiq o'tkazish holatlari ham amaliyotda uchrab turadi. Shuning uchun davlat byudjetining taqchilligini qoplashning eng qulay usuli davlatning qimmatli qog'ozlarni yuridik va jismoniy shaxslarga sotish orqali kredit olishi hisoblanadi. Shu bilan birga, alohida ta'kidlash lozimki, davlat krediti faqatgina byudjet taqchilligini qoplash uchun emas, balki iqtisodiyotni tiklash (asosan tabiiy ofatlar yoki urushlardan so'ng),

mamlakatda ijtimoiy – iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan qurilish ishlarini bajarish yoki sanoat tarmoqlarining alohida sohalarini rivojlantirish uchun uzoq muddatlarga (5, 10 yil) olinishi mumkin.

9.3. Bank krediti

Bank krediti – kreditning eng rivojlangan shakli bo'lib, ushbu kredit tijorat banklari tomonidan vaqtincha bo'sh pul mablag'larni jalb qilish hisobiga, qo'shimcha moliyaviy resurslarga ehtiyoj tug'ilgan yuridik va jismoniy shaxslarga beriladi. Kreditning shakllari tarkibida bank krediti asosiy ulushga ega bo'lib, jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'lar asosan banklarda jamlanadi. Buning natijasida, banklar ushbu mablag'lar hisobidan foyda topish maqsadida, ularni iqtisodiyotning turli sohalariga bank krediti shaklida joylashtiradi.

Bank kreditining boshqa kredit shakllariga qaraganda afzalliklari juda ko'p bo'lib, xo'jalik yurituvchi sub'ekt istagan paytda va miqdorda kredit olish uchun bankka murojaat qilishi mumkin. Bank krediti pul shaklida namoyon bo'ladi, shu bois bu sharoitda kreditning ob'ekti bo'lib pul kapitali hisoblanadi. Bank krediti qarz oluvchiga pul shaklida berilishi tufayli tijorat kreditining hajmini chegaralashga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Pul shaklida olingan kredit qarz oluvchi tomonidan korxonada ishlab chiqarish faoliyatining istagan jarayoniga yo'naltirish imkoniyatini beradi.

Bank kreditini yo'naltirish va qarz oluvchi tomonidan foydalanish maqsadiga qarab turlicha nomlanishi mumkin. Masalan, bank krediti ishlab chiqarishni kengaytirishga, ya'ni asosiy va aylanma kapitalni ko'paytirishga yo'naltirilsa, bank krediti ssuda kapitali bo'ladi. Agar bank krediti xo'jalik yurituvchi sub'ektning kassadagi mablag'larning etishmasligiga yo'naltirilsa bank krediti pul ssudasi deyiladi. Pul ssudasi faqat xo'jalik faoliyatining oborot kapitalini to'xtovsiz davom etishini ta'minlaydi, lekin uning miqdorini ko'paytirishga olib kelmaydi. Ssuda kapitali esa qarz oluvchining kapitali miqdorini ko'paytiradi.

Banklar turli toifadagi kredit oluvchilarga bank kreditini beradi. Xususan, korxonalar, korporatsiyalar, aholi, kredit muassasalari, mahalliy xokimiyatlar shular jumlasidandir. Kredit oluvchilar faoliyatining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, banklar bilan kredit munosabatlarini tashkil etadi. Kredit munosabatlarini tartibga soluvchi asosiy hujjat ular o'rtasida tuzilgan kredit shartnomasi hisoblanadi.

Bank kreditlari xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning takror ishlab chiqarish jarayonini to'xtovsizligini ta'minlashga va oborot mablag'larining hajmini oshirishga yo'naltiriladi. Bank kreditlari muddati jihatidan **qisqa va uzoq muddatlarga** guruhlanadi.

Qisqa muddatli kreditlar bir yilgacha muddatga berilib, korxonada aylanma kapitalining xarakterini ta'minlash, joriy hisob – kitoblarni amalga oshirish, to'lov qobiliyatini mustahkamlash moliyaviy faoliyatining barqarorligini ta'minlash kabi masalalarga yo'naltiriladi. Qisqa muddatli kredit korxonada va tashkilotlarning aylanma kapitalini shakllantirishning ideal manbasi bo'lib hisoblanadi.

Uzoq muddatli kreditlar korxonada asosiy kapitali harakatini ta'minlashga yo'naltiriladi. Xususan, korxonada amalga oshirilayotgan qurilish va faoliyat yuritayotgan tashkilotlarning rekonstruktsiya qilish, yangi texnologiyalarni joriy etish va ishlab chiqarish jarayonlarini takomillashtirish bilan bog'liq sohalarga sarflanadi. Qisqa muddatli kreditlar bir kundan bir yilgacha, uzoq muddatli kreditlari esa bir yil va undan yuqori muddatlarga beriladi.

Bank kreditining asosiy turlaridan biri banklararo kredit hisoblanadi, ushbu kreditni banklar bir – biriga berishadi. Banklararo kreditlar bankning vaqtinchalik bo'sh pul mablag'laridan samarali foydalanish, o'zaro likvidlikni ta'minlash maqsadida beriladi. Banklar vaqtinchalik bo'sh turgan yoki yuqori daromadlarga quyilma sifatida yo'naltirilayotgan mablag'larini banklararo bozorga taklif etadi.

Halqaro bank amaliyotida banklararo kredit qisqa muddatli xarajatlarga ega bo'lib, bir necha soatdan, bir necha oygacha berilishi mumkin. O'zaro bitimlar telefon yoki faks orqali tuzilib, so'ngra tasdiqlovchi hujjatlar bilan ta'minlanishi ham mumkin.

9.4. Ist'emol (ipoteka) krediti

Ist'emol (ipoteka) krediti asosan aholiga yashashi uchun zarur bo'lgan buyumlarni (uy, mashina, televizor, muzlatgich, mebel va boshqalar) olishga beriladi. Iste'mol krediti pul va tovar ko'rinishida bo'lishi mumkin. Pul ko'rinishidagi iste'mol krediti bank muassasalari tomonidan jismoniy shaxslar bilan tuzilgan shartnomalar asosida savdo tashkilotlarining hisobiga o'tkazib beriladi.

O'zbekistonda keyingi yillarda iste'mol krediti hisoblangan ipoteka krediti juda tez sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda. Ipoteka krediti iqtisodiyotning markazlashgan tuzumi sharoitida mavjud bo'lmagan. Bu holat o'sha davrda nashrdan chiqqan lug'atlarda ham e'tirof etilgan. Xususan, 1988 yilda mamlakatimizda nashrdan chiqqan O'zbekiston sovet entsiklopediyasida ipotekaga "Ipoteka (yun), uzoq muddatli kredit olish uchun ko'chmas mulk (er, imoratlar)ni garovga qo'yish. Sotsialistik mamlakatlarda yo'q."⁴⁴, deb ta'rif etilgan. Agar ushbu ta'rifning "sotsialistik mamlakatlarda yo'q" degan jumlasiga e'tibor qaratadgan bo'lsak, haqiqatda ham markazdan rejalashtirish tuzumi sharoitida ushbu kredit turining amal qilmaganligining guvohi bo'lishimiz mumkin.

Shuningdek, 1984 yilda Moskva shahrida nashrdan chiqqan moliya – kredit lug'atida ipotekaga berilgan ta'rif ham buni tasdiqlaydi, unda "Ipoteka – (grekcha hypotheke so'zidan olingan bo'lib – garov, zaklad) ssuda olish maqsadida turli shakldagi ko'chmas mulklarning (asosan er va qurilish binosi) garovidir. Qarzdorning to'lovga layoqatsizligi sharoitida kreditlarning talabi garovga qo'yilgan mulkni sotish evaziga qondiriladi. SSSR va boshqa mamlakatlarda qo'llanilmaydi."⁴⁵, deb ta'kidlanadi.

Xorijiy mamlakatlar iqtisodiy adabiyotlarida ipoteka atamasi ko'chmas mulklarni garovga qo'yish natijasida vujudga keladigan moliyaviy munosabat bo'lib, uning o'ziga xos xususiyatlaridan biri garovga qo'yilgan ko'chmas mulk kredit (qarz) oluvchining tasarrufida qolishi ma'lum bo'ladi. Ipoteka atamasi va ipoteka krediti haqida so'z yuritganda, ularning iqtisodiy mohiyatini to'liq aniqlash maqsadida, quyidagi ikkita holatga e'tiborimizni qaratamiz.

Birinchi xolat, ipoteka – bu garov. Garov mavjud ekan – ipoteka mavjud bo'ladi, garov mavjud bo'lmasa ipoteka ham bo'lmaydi, bu kredit ipoteka krediti hisoblanmaydi. Ushbu holatni yanayam aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, bank qarzdorga uy joyni er, kvartira yoki uchastkani garovga qo'yish orqali kredit berdi. Ushbu kredit qarz oluvchi tomonidan qanday maqsadga ishlatilsa ham bu kredit ipoteka krediti hisoblanadi.

⁴⁴ Xonnazarov K.X. va boshqalar. O'zbekiston sovet entsiklopediyasi. Entsiklopedik lug'at. Tom – 1.–T.: 1988. 323 b.

⁴⁵ Zaxarov V.S., Drobozina L.A., Krasavina L.N. i dr. Finansovo – kreditniy slovar. Tom – 1. –M.: "MiF". 1984. – S. 477.

Demak, kreditni olishga garov sifatida ko'chmas mulk qo'yildimi, ushbu kredit qanday maqsadga ishlatilishidan qa'tiy nazar bu ipoteka hisoblanadi.

Ikkinchi xolat, bank qarz oluvchiga uy joy olish uchun ta'minlanmagan kredit berdi, ya'ni garov sifatida kredit oluvchi tomonidan hech qanday narsa qo'yilmadi. Vaholanki, bankdan olingan kredit mablag'i uy – joy (kvartira) sotib olish uchun foydalanilsa – da, ushbu kredit ipoteka krediti hisoblanmaydi. Chunki, garov mavjud emas, demak garov mavjud emas ekan ipoteka ham mavjud bo'lmaydi.

Ipoteka so'zi (atamasi)ni kelib chiqishining tub ildiziga e'tibor qaratganimizda, uning vujudga kelishi va shakllanishining asosida qadimgi greklarning qarz berish munosabatlari yotganligi ma'lum bo'ladi.

Demak, manbalarga ko'ra, ipoteka atamasi birinchi marta eramizdan oldingi VI asrda Gretsiyada vujudga kelgan. Qadimgi greklar qarz oluvchini kreditor oldidagi majburiyati evaziga erni tikishgan. Qarz oluvchining er maydonining chetiga maxsus yog'och o'rnatilgan bo'lib, unda ushbu er garov vazifasini o'tayotganligi haqidagi yozuv qayd etilgan. Bu yog'och ustun "ipoteka" deb atalgan, yunon tilida "tirgovich", "poya", "taglik" ma'nolarini anglatgan⁴⁶.

Bizning nazarimizda, ipoteka atamasining vujudga kelishi va uning ma'nosi yuqoridagi matnda, atroflicha, to'liq va aniq berilgan. Shu bilan birga, mazkur ta'rif uning dastlabki vujudga kelishi jarayonidagi mohiyatini anglatish bilan birga, hozirgi kundagi ipotekaga xos bo'lgan xususiyatlarni to'liq ochib berishga xizmat qilmaydi, albatta bu tabiiy holat, chunki iqtisodiy rivojlanish jarayonlari va munosabatlarning takomillashuvi ipoteka atamasining ham rivojlanishi va takomillashuviga sabab bo'lmoqda. Quyida ipoteka atamasiga berilgan ta'rifda fikrimizning tasdig'ini kuzatishimiz mumkin.

Demak, ipoteka – (grek. hypotheke – zaklad, garov) – ko'chmas mulk ko'rinishidagi garov (asosan er va binolar) bo'lib, asosiy maqsad ssudani olishga qaratilgan. Ipoteka shunday garov turiki u kreditorning qo'lga berilmaydi, balki qarzdorning ixtiyorida qoladi⁴⁷.

Masalan, yuqorida qayd etilgan moliya – kredit lug'atida unga quyidagi tavsiflar berilgan. "Ipoteka krediti – uzoq muddatli ssuda bo'lib, kapitalistik mamlakatlarda er va ishlab chiqarish hamda yashash uchun qurilgan

⁴⁶ Efremova V.M. Tolkoviy slovar. –M.: "Infra – M", 1997. –S. 321.

⁴⁷ <http://ru.wikipedia.org/wiki>

binolarni garovga qo'yish asosida beriladi. Quldorchilik tuzumi davrida vujudga kelgan bo'lib, feodalizm davrida kengaydi, biroq kapitalizm sharoitida rivojlandi. XIX asrning o'rtalaridan boshlab ipoteka krediti sifatida ixtisoslashgan – ipoteka banklari tomonidan, qator mamlakatlarda qishloq xo'jaligi va boshqa tijorat banklari tomonidan berila boshladi. Revolyutsiyaga qadar Rossiyada dvoryan va erli (zemelnie) banklar tomonidan berilgan”.

Taniqli iqtisodchi olim, professor O.I.Lavrushin “ipotekali kredit – ko'chmas mulk, er maydoni garovi ostida berilib, bozor iqtisodiyoti sharoitida faol ishlatiladigan kreditning bir shakli hisoblanadi. Er mulkiga ega tashkilotlar va ixtiyorida xususiylashtirilgan xonadoni (kvartira), er maydonlari bo'lgan aholiga bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan kredit munosabatlariga kirishish imkonini beradi⁴⁸, deya ta'kidlaydi. Olim ipoteka kreditiga bergan ta'rifida uning bozor iqtisodiyoti sharoitida yuz berishi, shuningdek, aholining xonadoni va erini xususiylashtirish lozimligiga alohida e'tibor qaratgan.

“Ipotekali kredit –deya ta'kidlaydi, yana bir rossiyalik olim A.S.Neshitoy, uy – joy olish, qurish yoki erni sotib olish uchun beriladigan kredit. Odatda, ushbu kreditni banklar va ixtisoslashtirilgan bank bo'lmagan moliya – kredit institutlari taqdim etadi”⁴⁹. Bu erda ipoteka kreditini olish uchun qo'yiladigan garov ob'ektining ahamiyati xususida fikr bildirilmagan. Chunki, yuqorida ta'kidlaganimizdek, agar kreditning garovi sifatida mulk qo'yilmas ekan u ipoteka krediti hisoblanmaydi⁵⁰.

9.5. Tijorat krediti

Tijorat krediti – kreditning boshqa turlariga nisbatan tarixan juda qadimda paydo bo'lgan. Uning vujudga kelishi bevosita tovarlarni ishlab chiqarish va ularning realizatsiyasi bilan chambarchas bog'liqdir. Tijorat kreditining ob'ekti bo'lib – savdo kapitali hisoblanadi.

Tijorat krediti sotuvchi tomonidan sotib olingan tovarlarning to'lovini ma'lum muddatga kechiktirish orqali amalga oshiriladi. Xalqaro bank amaliyotida ushbu kreditni *vekselli kredit* sifatida ta'kidlaydi. Veksel tijorat kreditining “quroli” hisoblanib, asosan barcha tijorat kreditlari veksel

⁴⁸ Lavrushin O.I. Bankovskie delo. –M.: “F i S.”, 2005. –S. 486.

⁴⁹ Neshitoy A.S. Finansi i kredit. –M.: “Birja i banki”, 2006. –S. 571.

⁵⁰ Mo'minova E.A. “Tijorat banklarida ipoteka krediti risklarini samarali boshqarish masalalari” i.f.n. darajasini olish bo'yicha tayyorlangan dissertatsiya ishi. –T.: 2010.

yordamida amalga oshiriladi. Bunda sotib oluvchi korxonaga sotuvchidan olgan tovarlar yoki ko'rsatgan xizmatlari uchun unga vekselni taqdim etadi. Veksellar odatda ma'lum muddatlarga (3 oy, 6 oy va 12 oy) sotib oluvchi tomonidan chiqarilgan bo'lib, sotuvchi vekselga ko'rsatilgan muddat etib kelganda uni bankka topshirish asosida asosiy summani va unga hisoblangan qo'shimcha foiz to'lovini olish huquqiga ega bo'ladi.

Ayrim iqtisodiy adabiyotlarda tijorat kreditini xo'jalik krediti sifatida ham yuritishadi. Buning sababi shundaki, tijorat kredit bilan bog'liq iqtisodiy jarayonlar xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida amalga oshirilib, ushbu kredit turi kreditor – korxonaga tomonidan tovar yoki pul ko'rinishida berilishi mumkin. Tijorat kreditida kreditning ob'ekti tovarlar hisoblanib, tovarlarga to'lovlarni kechiktirish yo'li bilan veksell asosida beriladi. Pul ko'rinishidagisida kreditning ob'ekti qiymat hisoblanadi, bu kredit korxonaning ixtiyoridagi vaqtinchalik foydalanilmaydigan pul mablag'lari hisobidan beriladi. Tijorat krediti tovar yoki pul ko'rinishida berilishidan qat'iy nazar, bank kreditiga nisbatan juda qisqa muddatlarga beriladi.

9.6. Xalqaro kredit

Xalqaro kredit – bu mamlakatlar, banklar, yuridik shaxslar tomonidan boshqa mamlakatlarga, banklarga, kompaniya va tashkilotlarga beriladigan kreditdir. Bu – xalqaro iqtisodiy aloqalar doirasida pul kapitalining valyuta va tovar moddiy qimmatliklari ko'rinishida qaytarishlik, muddatlilik va to'lovlilik asosida beriladigan harakatidir. Xalqaro kreditning sub'ektlari sifatida ikkita mamlakat, turli davlatlarning yuridik yoki jismoniy shaxslari maydonga chiqadi.

Xalqaro kreditning sub'ektlari mulkiy shakliga qarab davlat, aralash mulk va shaxsiy mulklarga guruhlanadi. Xalqaro kreditlar kreditor mamlakatning milliy valyutasida yoki uchinchi mamlakatning valyutasi (AQSh dollari, evro)da berilishi mumkin.

Xalqaro kredit, ob'ekti jihatidan pul ko'rinishida yoki natura shaklida berilishi mumkin. Bozor iqtisodiyotining rivojlanishi natijasida kreditor mamlakatlarning ko'pchiligi asosan xalqaro kreditni natura ko'rinishida berishdan manfaatdor bo'lib, bu orqali ular o'z mamlakatlarining ishlab chiqaruvchilarini iqtisodiy jihatdan rivojlanishiga imkoniyat yaratadi.

10-mavzu: Banklarning kelib chiqishi va bank tizimi

10.1. Banklarning vujudga kelishi va mohiyati

10.2. Banklarning funktsiyalari

10.3. Banklarning turlari

10.4. Banklarning iqtisodiyotdagi roli

10.1. Banklarning vujudga kelishi va mohiyati

Banklarning vujudga kelishi tovar – pul munosabatlarining asosiy elementlari sifatida, pulning qiymat shakli paydo bo'lishi bilan bir davrga to'g'ri kelgan. Iqtisodiy adabiyotlarda dastlabki banklarning vujudga kelishi haqida aniq ma'lumotlar mavjud emas. Ayrim iqtisodchi olimlar banklarni feodalizm davrida vujudga kelganligini ta'kidlashsa, ularning ayrimlari esa kapitalistik tuzumning dastlabki davrlarida paydo bo'lganligini ta'kidlaydi. Uchinchi guruh olimlar, banklar faoliyatiga xos bo'lgan operatsiyalar miloddan ilgarigi davrlarda paydo bo'lganligini qayd etadilar.

Manbalarga ko'ra, dastlabki bankirlar kichik – kichik do'konlarda mahalliy pullarni xorijiy pul birliklariga ma'lum darajadagi to'lov evaziga almashtirib berishgan. Shuningdek, yirik pul egalarining pullari va tijorat veksellarini tegishli haq evaziga saqlash bilan shug'ullangan. Keyinchalik banklar vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larni tegishli shartlar asosida jalb etib, ushbu mablag'larga ehtiyoji bo'lgan shaxslarga ma'lum to'lov evaziga bera boshlagan.

Tarixiy manbalarga ko'ra, dastlabki banklar Gretsiyada paydo bo'lgan, keyinchalik xalqaro savdo munosabatlarining rivojlanishi natijasida evropa mamlakatlarida banklar vujudga kelgan. Shuningdek, natural xo'jalikning barham topishi, tovar – pul munosabatlarining rivojlanishi natijasida hisob – kitoblar va kreditlarning roli shiddat bilan ortib bordi. Bular o'z navbatida bir maromdagi hisob – kitob va pul muomalasini tashkil etish zaruriyatini keltirib chiqardi. Bu jarayon o'z – o'zidan banklarning tashkil topishi va rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Ayrim iqtisodiy adabiyotlarda, dastlabki banklar ibodatxona (butxona)larda tashkil topganligi ta'kidlanadi⁵¹. Ibodatxonalar hukumatning va diniy tashkilotlarning zaxira fondlari sifatida xizmat qilgan. Ularda oziq – ovqat zaxiralari va boshqa qimmatbaho buyumlar saqlangan. Keyinchalik ibodatxonalar to'lov vositalarini bajaradigan oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallarni saqlash bilan birga, pul muomalasini tashkil etish jarayonlarida ham bevosita ishtirok etishgan. Bunga 2011 yil iyulida Hindistonning ibodatxonalaridan birida yirik miqdorda oltin va boshqa boyliklarni topilganligini misol sifatida keltirish

• Dengi, kredit, banki: uchebnik/kol. avt.: pod red.zasl.deyat. nauki RF, d.e.n. prof. O.I.Lavshurina. – 5 – e izd., ster. –M.: KNORUS, 2007. –S.319 – 324.

mumkin. Topilma juda katta miqdorga teng bo'lib, qachon va kim tomonidan qo'yilganligi ma'lum emas.

Ibodatxonalar qadimda banklar vazifasini bajarganligining va ularni barqarorligining asosiy sabablaridan biri, davlat va dindorlarning asrlar davomida ibodatxonalarda xizmat qiluvchilarga nisbatan yuqori darajada ishonchning shakllanganligi hisoblanadi. Bu o'z navbatida boshqalarda ham ibodatxonalarda pul mablag'larni saqlashga bo'lgan ishonchini qozongan. Dastlab ushbu an'ana qadimiy Sharqda vujudga kelgan bo'lsa, keyinchalik qadimgi Gretsiya va Rim hamda Evropaga tarqalgan.

Qadimgi Gretsiyada davlat va uning rasmiy xodimlari, zargarlar, savdogarlar va boshqa zodagonlar ibodatxonalarning (Delfiy, Deloss, Samoss, Efess kabi ibodatxonalar) alohida shaxslariga pul mablag'larini saqlash va tegishli operatsiyalarni amalga oshirishga ishonch bildirib, ularga pul mablag'lari va qimmatbaho metallarni saqlash, shuningdek, ularning topshiriqlariga binoan hisob – kitoblarni amalga oshirishga ruxsat bergan. Buning barobarida, mamlakatda mehnat taqsimoti va iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi, o'zaro moliyaviy ayirboshlash hajmining ortishi natijasida ushbu ibodatxonalarda pul ishlari bilan shug'ullangan shaxslar moliyaviy vositachilar sifatida maydonga chiqqan boshladi.

Taxminan eramizdan oldingi VII asrlarda yirik ibodatxonalarning kichik – kichik moliyaviy vositachilik do'konlariga aylanib borishi natijasida, shuningdek, pul muomalasini tartibga solishda muammolarning vujudga kelayotganligi sababli metall tangalarni muomalaga chiqarish va pul muomalasini tartibga solish huquqini davlat o'z qo'liga olib boshladi.

Hozirgi kunda, siz bilan biz bank sifatida biladigan moliyaviy muassasalarning dastlabki ko'rinishlari XVI asrda Angliyada vujudga kelgan. E'tiborli jihati shundaki, dastlabki bankirlar oltin metallardan turli zebu – ziynatlar yasaydigan zargarlar yoki yirik savdo bilan shug'ullanadigan savdogarlar ichidan chiqqan. Shuningdek, Florentsiya va Venetsiyada XVI asrda jirobanklar vujudga keldi. Keyinchalik banklar Amsterdam, Gamburg, Miland, Nyurenberg kabi yirik shaharlarda tashkil topa boshlagan. Ushbu banklar asosan yirik savdogarlarning oltin tangalarini saqlash va ularning to'lov hisob – kitoblarini amalga oshirish bilan shug'ullangan.

Hozirgi paytda faoliyat yuritayotgan Markaziy bankka o'xshagan bank birinchi marta Stokgolmda 1650 yilda, keyinchalik 1694 yilda Angliyada tashkil topgan bo'lib, bu bank pul emissiyasini amalga oshirish, mamlakatda tijorat banklari faoliyatini tartibga solish kabi ishlarni bajargan.

Banklar yirik savdogarlar, zargarlar va boshqa shaxslarning hisob – kitoblarini bajarish bilan birga, jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini jalb qilish asosida juda yirik miqdorda ssuda kapitalini jamg'aradilar, ushbu mablag' kredit sifatida iqtisodiyotning turli bo'g'inlariga yo'naltiriladi. Shu tariqa, kapitalistik jamiyatda “bank” deb yuritiladigan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi “korxonalar” tashkil topdi.

Banklarning mohiyatiga iqtisodiy adabiyotlarda turli yondashuvlar mavjud. “Bank” etimologiyasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, “bank” so'zi qadimgi

frantsuzcha “banque” va italiyancha “bansa” so’zlaridan paydo bo’lib, “almashtirish stoli” ma’nosini anglatishining guvohi bo’lamiz.

Bank – bu moliyaviy muassasa bo’lib, jamiyatdagi vaqtinchalik bo’sh pul mablag’larini tegishli shartlar bilan jalb etib, ushbu mablag’larga ehtiyoji mavjud bo’lgan yuridik va jismoniy shaxslarga qaytarishlik, muddatlilik, to’lovlilik va ta’minlanganlik asosida beradigan tijorat tashkilotidir.

Boshqa bir adabiyotda, bank – tadbirkorlik faoliyatining o’ziga xos turi bo’lib, uning faoliyati ssuda kapitalining harakati, ya’ni ularni jalb qilish va joylashtirilishi bilan bevosita bog’liqdir, degan fikr ilgari suriladi⁵².

Bankir ssuda kapitalistidan farqli o’laroq, turli ko’rinishdagi xizmatlarni taklif etadi va pul aylanmasini tashkil qiladi. Ssuda kapitalisti ishlab chiqarishni o’z kapitali hisobidan moliyalashtirsa, bankir ushbu jarayonni chetdan jalb qilingan begona shaxslarning mablag’lari hisobidan amalga oshiradi.

Tijorat banklari mohiyatini teranroq anglash uchun ayrim metodologik masalalarga e’tibor qaratish lozim. Ularning ayrimlari quyida keltiriladi:

– banklarning mohiyatini yoritishda ularning mikrodarajadagi faoliyatiga e’tibor qaratish lozim;

– banklarning mohiyatini yoritishda ular qanday shaklda va maqsadda tashkil etilganligiga emas, balki ularga yagona bank sifatida faoliyat yuritishiga e’tibor qilish lozim;

– banklarning mohiyatini ajralmas qismi sifatida ularning tashkil topish asoslari, ya’ni tashkiliy – huquqiy asoslari muhim ahamiyat kasb etadi;

– banklarning mohiyati – bu o’ziga xos xususiyatga ega bo’lgan ob’ektning tarkibini anglatadi;

– banklarning mohiyatiga qator ta’riflar shakllantirilgan bo’lib, muammoni o’rganayotgan paytda uning qanday jihatiga e’tibor qaratilayotganligi muhim hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, banklarning vujudga kelishi va ularning mohiyati kishilik jamiyatining vujudga kelishi davridan boshlab shakllanib, rivojlanib va takomillashib kelmoqda. Buning asosiy sababi jamiyatda iqtisodiy munosabatlarning takomillashuvi, mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, tovar va xizmatlar aylanmasi hajmining ortishi kabi qator omillar hisoblanadi. Shuningdek, qaerda savdo va zargarlik ishlari rivojlangan bo’lsa, shuningdek, ishonch yuqori bo’lgan joylarda dastlabki banklar paydo bo’lgan.

10.2. Banklarning funktsiyalari

Banklarning mohiyati ularning funktsiyalarida yanayam yaqqolroq namoyon bo’ladi. Banklarning funktsiyalari ularning nazariy masalalari sifatida e’tirof etiladi. Shu bois ham banklarning mohiyatini yoritishda vujudga kelgan qator mulohazali holatlar ularning funktsiyalarini yoritishda ham mustasno emas. Xususan, iqtisodiy adabiyotlarda banklarning funktsiyalari haqida qator mulohazali

⁵² Banki i bankovskie operatsii: Uchebnik dlya vuzov/ E.F.Jukov, L.M.Maksimova, O.M.Makarova i dr.; Pod red. prof.E.F.Jukova. –M.: Banki i birji, YuNITI, 2007. –S. 6.

va tushunmovchilik holatlar mavjud. Masalan, ayrim manbalarda banklar bajaradigan operatsiyalar ularning funktsiyalari sifatida qayd etiladi. Bu erda bank faoliyati natijasida ular tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalari nazarda tutiladi. Biroq, shuni ta'kidlash joizki, banklarning barcha operatsiyalari ham ularning funktsiyalari bo'la olmaydi. Bank funktsiyasi uning ma'lum ko'rinishdagi faoliyatini ifodalaydigan iqtisodiy kategoriya bo'lishi lozim.

Shunga qaramasdan, ayrim iqtisodiy manbalarda banklar to'lov aylanmasi, kassaga naqd pullarni qabul qilish va berish, kredit berish, qimmatli qog'ozlarni saqlash va boshqarish, naqd va naqdsiz ko'rinishda xorijiy valyutani sotish va sotib olish, shuningdek, bank tomonidan bajaraladigan boshqa operatsiyalar ularning funktsiyalari sifatida ta'kidlanadi.

Bundan tashqari, iqtisodiy adabiyotlarda banklarning qimmatbaho metallar va buyumlarni saqlash uchun maxsus seyflar berish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning kapitalini shakllantirishda ishtirok etishi, kreditlash uchun resurslarni jalb etish va boshqa shu kabi operatsiyalari ularning funktsiyalari sifatida talqin etiladi. Albatta, bu banklarning pul – kredit siyosatini amalga oshiruvchi muassasa sifatidagi faoliyatini aniqroq tushinishda va ularning imkoniyatlari kengligidan dalolat beradi. Biroq, ushbu operatsiyalarning barchasi banklarning funktsiyalari bo'lib hisoblanmaydi. Chunki yuqorida ta'kidlaganimizdek, banklarning har – bir operatsiyasini ularning funktsiyalari sifatida e'tirof etadigan bo'lsak, demak zamonaviy banklar 300 dan ortiq funktsiyani bajaradi degan fikr paydo bo'ladi.

Banklarning funktsiyalari haqida gap ketganda, bu jarayonni nafaqat banklar nuqtai nazaridan, balki uning mijozlari manfaatlaridan ham kelib chiqib so'z yuritish lozim. Shu jihatdan banklarning funktsiyalarini o'rganishda ularni quyidagi mezonlariga e'tibor qaratish lozim:

3. makroiqtisodiy darajada, banklar va real sektor ishtirokchilari o'rtasida iqtisodiy munosabatlar;

4. banklarning tashkiliy – huquqiy va mulkiy shakli jihatidan amal qilishi (Markaziy bank, tijorat banki, ixtisoslashgan bank va boshqalar).

Banklarning funktsiyalari to'g'risida fikr yuritganda quyidagi masalalarni e'tibordan chetda qoldirish kerak emas. Birinchidan, banklarning funktsiyalari ularning mohiyatini kengroq ochishga xizmat qilishi lozim, ikkinchidan, banklarning funktsiyasi sifatida ta'kidlangan iqtisodiy kategoriya barcha moliyaviy institutlarning xususiyatlariga xos bo'lgan jarayon emas, balki faqat banklargagina xos bo'lgan iqtisodiy kategoriya bo'lishi lozim.

Ma'lumki, banklarning asosiy operatsiyalaridan biri iqtisodiyotdagi bo'sh pul mablag'larini tegishli shartlar asosida o'ziga jalb etishga qaratilgan. Bu banklarning funktsiyasi bo'la oladimi, degan savol tug'iladi. Markaziy bankda tijorat banklarining majburiy zaxiralari jamg'ariladi, banklarda esa aholi va mijozlarning vaqtinchalik bo'sh pul mablag'lari jamg'ariladi. Iqtisodiyotda vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larni jamg'arish banklarning qadimiy operatsiyalaridan biri hisoblanadi. Bu erda asosiy masala shundan iboratki, vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larni jamg'arish faqatgina banklarga xos bo'lgan operatsiya emas, ushbu operatsiyani jismoniy shaxslar yoki boshqa yuridik

shaxslar ham amalga oshirishi mumkin. Chunki, har qanday sub'ekt u yoki bu ob'ektni moliyalashtirish uchun dastlab ma'lum miqdordagi moliyaviy mablag'larni jamg'arishi lozim. Biroq, masalaga yanayam chuqurroq yondashadigan bo'lsak, banklar ushbu operatsiyani bajarganda boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar bajaradigan operatsiyalardan jiddiy farq qiladi. Ular asosan quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi:

5. banklar pullarni jalb etganda o'z pullarini emas, balki begona shaxslarning mablag'larini jamg'aradi;

6. banklar jamg'argan mablag'larni o'zining ehtiyoji uchun emas, balki boshqa shaxslarning ehtiyojlari uchun sarflaydi (qayta taqsimlash asosida).

Banklarning funktsiyalari xususidagi mulohazalarni chuqurlashtirish fikridan yiroq ekanligimizni ta'kidlagan holda, ularning quyidagi funktsiyalari mavjudligini qo'llab – quvvatlaymiz.

Birinchi funktsiyasi, vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larni jalb qilish, jamg'arish va ushbu mablag'larni kapitalga aylantirish funktsiyasi. Banklarning juda qadimiy funktsiyalaridan hisoblanadi. Banklar jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini tegishli shartlar asosida o'zlariga jalb qiladi va ushbu mablag'larni samarali yo'nalishlarga joylashtiradi. Albatta, banklardan tashqari turli investitsion fondlar, moliya – sanoat korxonalarini ham pul mablag'larini jalb qilish va jamg'arish bilan shug'ullanadi, biroq ularning pul mablag'larini jalb qilish va jamg'arishi bilan banklarnikidan jiddiy farqlar mavjud. Banklarning itiyorida bo'lgan mablag'larning deyarli 90 foizi chetdan jalb qilingan pul mablag'lari hisoblanadi. Bu banklarning asosiy faoliyati boshqa shaxslarning mablag'lari hisobiga amalga oshirilishi anglatish bilan birga, yuqori darajada riskka bog'liqligini keltirib chiqaradi.

Ikkinchi funktsiyasi, korxonalar va tashkilotlar, davlat, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarini kreditlash. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va mehnat taqsimotining chuqurlashuvi mulkiy shaklidan qa'tiy nazar barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojini oshiradi. Xususan, korxonalar va tashkilotlar ishlab chiqarish jarayonini modernizatsiyalash va kengaytirish, mehnat taqsimotini takomillashtirish, qo'shimcha aksiyalarni sotib olish va boshqa maqsadlarni amalga oshirishda qo'shimcha moliyaviy mablag'larga kuchli ehtiyoj sezadi. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning bu ehtiyojining asosiy qismi banklarning kredit berish funktsiyasi orqali qondiriladi. Albatta, banklar ushbu funktsiyani amalga oshirishda kreditning tegishli tamoyillariga (muddatlilik, ta'minlanganlik, to'lovlilik, qaytarishlik va maqsadlilik) amal qilgan holda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga tijorat asosida taqdim etadi.

Uchinchi funktsiyasi, xo'jalik sub'ektlari pul hisob – kitoblarini amalga oshirish hisoblanadi. Iqtisodiyotda faoliyat yuritayotgan xo'jalik sub'ektlari kun davomida bir necha yuz minglab turli darajadagi pul aylanmalarini (asosan naqdsiz pul ko'rinishida) amalga oshiradi. Banklarning bevosita ishtiroki natijasida ushbu o'tkazmalar jo'natuvchidan oluvchiga etib boradi. Shuningdek, banklar pul o'tkazmalari orqali iqtisodiyotning turli tarmoqlariga kapitalni joylashtiradi va

kredit liniyalari ochadi. Bularning barchasi banklarning pul hisob – kitoblarni amalga oshirish funksiyasi orqali bajariladi va tartibga solinadi.

Banklarning pul aylanmasini tartibga solish funksiyasi orqali Markaziy bank iqtisodiyotdagi tovar massasi va pul massasi o'rtasidagi o'zaro muvozanatlikni ta'minlaydi. Ma'lumki, ushbu muvozanatning buzilishi iqtisodiyotda inflyatsiya darjasini ortib ketishi yoki pul taqchilligini vujudga kelishiga olib keladi. Shu bois ham Markaziy bank o'zining pul – kredit instrumentlari orqali pul aylanmasi uchun zarur bo'lgan to'lov vositasining miqdorini tartibga solib turadi.

To'lovni amalga oshirishda vositachilik qilishi banklarning **to'rtinchi funksiyasi** hisoblanadi. Banklar iqtisodiy munosabatlarga kirishuvchi tomonlar o'rtasida to'lovlarni amalga oshirish orqali vositachilik ishlarini amalga oshiradi. Banklar orqali bank mijozlarining, aholining, davlatning moliyaviy mablag'lari o'tadi, bank ular o'rtasida to'lovlarni amalga oshiruvchi moliyaviy muassasa sifatida vositachilik vazifasini amalga oshiradi. Banklar vositachilik funksiyasi orqali nafaqat pullarni bir xo'jalik yurituvchi sub'ektdan ikkinchisiga o'tkazadi, balki iqtisodiyotdagi moliyaviy kapitalni bir tarmoqdan ikkinchisiga o'tishini nazorat qilib boradi va ushbu tarmoqlarning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Kredit mablag'larni muomalaga chiqarish banklarning **beshingi funksiyasi** hisoblanadi. Ta'kidlash joizki, ushbu funktsiyani barcha banklar bajarish huquqiga ega emas. Bozor iqtisodiyoti sharoitida muomalaga kredit pullarni chiqarish Markaziy bank zimmasiga yuklatilgan. Markaziy bank muomalaga chiqarayotgan pul massasini mamlakatda yaratilayotgan tovar massasiga nisbatan muvozanatligini ta'minlashga e'tibor qaratadi. Markaziy bankning ushbu funktsiyani samarali bajarayotganligi milliy valyutaning sotib olish qobiliyatini mustahkamligi va inflyatsiya darajasining pastligi belgilaydi.

Demak, tijorat banklari kredit pullarini muomalaga emissiya qilish huquqiga ega emas, ular muomaladagi mavjud pul hajmi doirasida faoliyat yuritadi. Muomaladagi pul massasining hajmini o'zgarishiga tijorat banklari bevosita ta'sir qila olmaydilar, bunga faqat Markaziy bankning huquqi mavjuddir.

Iqtisodiy va moliyaviy maslahatlarni berish banklarning **oltinchi funksiyasi** hisoblanadi. Banklar iqtisodiyotdagi moliyaviy muassasa sifatida mulkiy shaklidan qa'tiy nazar mamlakatdagi barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga o'zlarining huquqiy imkoniyatlaridan kelib chiqib, turli darajadagi iqtisodiy va moliyaviy maslahatlarni beradi. Albatta, ushbu maslahatlar mijoz va bank o'rtasida tuzilgan tegishli shartnomalar yoki o'zaro kelishuvlar asosida amalga oshiriladi.

Xulosa qilib aytganda, banklarning funktsiyalari ularning mohiyatini va bajaradigan operatsiyalarining mazmunini anglashga xizmat qiladi. Banklarning funktsiyalari turli iqtisodiy adabiyotlarda turlicha talqin etilishining asosiy sababi ijtimoiy – iqtisodiy hayotda yuz berayotgan va rivojlanib borayotgan munosabatlarning doimiy ravishda yangi qirralarining vujudga kelayotganligi bilan izohlanadi.

10.3. Banklarning turlari

Kapitalistik tuzumning rivojlanishi turli mulkchilik shakllarining rivojlanishiga, moliyaviy mablag'larning alohida moliyaviy muassasalar ixtiyorida markazlashuviga olib keladi. Ikkinchi jahon urushidan keyin ko'pchilik kapitalistik mamlakatlarda ayrim banklarning milliyashtirilishi yuz berdi. Bu o'z navbatida banklarning mulkiy, huquqiy, funktsiyasi, tabiati va boshqa qator mezonlari bo'yicha tavsiflanishiga sabab bo'ldi.

Zamonaviy iqtisodiyotda banklar quyidagi mezonlar bo'yicha tavsiflanadi.

Mulkiy jihatdan – davlat banki, aksiyadorlik banki, kooperativ bank, xususiy va xorijiy kapital ishtirokida qo'shma banklariga bo'linadi. Banklarni mulkchilik nuqti nazardan tasniflanganda asosan ularning ustav kapitali tarkibida kimning ulushi 51 foizdan yuqori bo'lsa, bank shu shaxslarning nomlarini oladi.

Masalan, bank kapitalining asosiy ulushi xususiy yoki kooperativ tashkilotlar hissasiga to'g'ri kelsa, mazkur banklar xususiy yoki kooperativ bank deya yuritiladi.

Davlat banklari kapitalining asosiy ulushi davlatga tegishli bo'ladi, ko'pchilik mamlakatlarda mamlakat Markaziy banklari davlat banki hisoblanadi. O'zbekistonda Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki, Davlat – aksiyadorlik Xalq banki, aksiyadorlik tijorat "Asaka" banklarning kapitali tarkibida asosiy ulush davlatga tegishli bo'lganligi bois mazkur banklar davlat banklari hisoblanadi.

Mamlakatimizda aksiyadorlik tijorat banklari sifatida, aksiyadorlik tijorat "Agrobank"ni, Aloqabank, Turonbank va boshqalarni keltirish mumkin. Mamlakatimizda yopiq turdagi aksiyadorlik tijorat banklari mavjud emas.

Xorijiy kapital ishtirokida qo'shma banklar mamlakat qonunchiligiga asosan belgilangan miqdordagi ustav kapitali xorijiy ishtirokchilar tomonidan shakllantirilsa mazkur banklar shu maqomga ega bo'ladi. Mamlakatimizda xorijiy kapital ishtirokidagi banklarni tashkil etish O'zbekiston Respublikasining tegishli qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Huquqiy jihatdan – banklar ochiq va yopiq turdagi jamiyatlar sifatida tasniflanadi. Banklarning kapitalini asosiy ulushi yuridik shaxslar hissasiga to'g'ri keladi, ushbu banklar ochiq aksiyadorlik yoki yopiq aksiyadorlik banklari bo'lishi mumkin.

Ochiq yoki yopiq aksiyadorlik banklari deyilishiga sabab ularning aksiyalarini sotish va sotib olish jarayoni bilan bog'liq bo'ladi. Qatnashchilari o'zlariga tegishli aksiyalarini o'zga aksiyadorlarning roziligisiz boshqa shaxslarga berishi mumkin bo'lgan aksiyadorlik jamiyati ochiq aksiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi.

Aksiyalari faqat o'z muassislari yoki oldindan belgilangan doiradagi shaxslar orasida taqsimlanadigan aksiyadorlik jamiyati yopiq aksiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi. Mamlakatimizda mulkiy jihatdan tashkil topishidan qa'tiy nazar, faoliyat yuritayotgan barcha banklar ochiq aksiyadorlik banklari hisoblanadi.

Banklar bajaradigan funktsiyasi (operatsiyalari) jihatidan – emission, tijorat, investitsion, ipotekali va jamg'arma banklar sifatida tasniflanadi. Emission banklar mamlakat iqtisodiyotiga pullarni emissiya qilish, shuningdek, kredit

muassasalari faoliyatini tartibga solish va pul – kredit siyosatini amalga oshirish bilan shug'ullanadi. Bunday vazifani hozirgi paytda mamlakat Markaziy banklari bajaradi. Markaziy banklar bevosita mijozlarga bank xizmatlarini ko'rsatmaydi va tijorat faoliyati bilan shug'ullanishi ta'qiqlanadi.

Tijorat banklari mamlakat bank tizimi va kredit muassasalari tarkibidagi muhim ahamiyatga ega bo'lgan moliyaviy muassasalar hisoblanadi. Ushbu banklar banklar bajarishi mumkin bo'lgan barcha operatsiyalarni bajaradi.

Investitsion banklarning asosiy faoliyati passiv operatsiyalari natijasida shakllantirgan moliyaviy mablag'larini asosiy ulushini qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilishdan iborat bo'ladi. Mamlakatda investitsion banklar faoliyat yuritishi uchun qimmatli qog'ozlar bozori rivojlangan va etarli darajada investitsion muhit yaratilgan bo'lishi lozim.

Ipoteka banklari jismoniy va yuridik shaxslarga garov asosida uzoq muddatli kreditlar berish bilan shug'ullanadi. Ipoteka atamasi ko'chmas mulklarni garovga qo'yish natijasida vujudga keladigan moliyaviy munosabat bo'lib, uning o'ziga xos xususiyatlaridan biri garovga qo'yilgan ko'chmas mulk kredit (qarz) oluvchining tasarrufida qolishidir. Odatda ipoteka banklari faoliyatining asosiy yo'nalishini ipoteka krediti berishga qaratilgan bo'lishi lozim. Biroq, amaliyotda ushbu qoida doimo ham o'zining isbotini topmaydi, chunki hozirgi kunda faoliyat yuritayotgan ipoteka banklari kredit portfeli tarkibida nafaqat ipoteka krediti, balki boshqa maqsadlarga yo'naltirilgan kreditlarning hajmi salmoqli ulushni tashkil etadi.

Jamg'arma banklarining asosiy mijozlari jismoniy shaxslar bo'lib, ushbu banklarning asosiy faoliyati aholidan muddatli omonatlarni jalb qilishga qaratilgan bo'ladi. Jamg'arma sifatida shakllantirilgan mablag'larni yirik tijorat banklariga, savdo va qurilish tashkilotlariga investitsiya va kreditlar ko'rinishida joylashtiradi.

Banklar bajaradigan operatsiyalarining tabiati jihatidan –universal va ixtisoslashgan banklarga bo'linadi. Universal banklar banklar bajaradigan barcha operatsiyalarni bajaradi. Bunga misol sifatida tijorat banklarini keltirish mumkin. Ixtisoslashgan banklar esa iqtisodiyotning ma'lum tarmog'iga xizmat ko'rsatish va shu tarmoqni rivojlantirish maqsadida tashkil etiladi. Mamlakatimiz mustaqilligining dastlabki yillarida qator ixtisoslashgan banklar (O'zmevasabzavot, Zaminbank, Engilsanaot, G'allabank, Paxtabank) tashkil etildi. Milliy iqtisodiyotning rivojlanishi va bozor munosabatlarining chuqurlashuvi natijasida ushbu banklar universal banklarga aylantirilib, bir – biriga qo'shib yuborildi yoki universal tijorat banklariga aylantirildi.

Shuningdek, ixtisoslashgan banklar, tashqi iqtisodiy operatsiyalarni bajarish, investitsion faoliyat bilan shug'ullanishi mumkin. Biroq mamlakatimizda, alohida tarmoqqa xizmat ko'rsatadigan yoki operatsiyalarni bajaradigan ixtisoslashgan banklar faoliyat yuritmaydi.

Shu bilan birga banklarning faoliyati *xizmat ko'rsatadigan tarmoqlari, filiallarining soni, xizmat ko'rsatish doirasi, kapitalining hajmi nuqtai nazaridan ham tasniflanadi.*

Xizmat ko'rsatadigan tarmoqlari bo'yicha – banklarning faoliyatiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ayrim banklar iqtisodiyotning turli tarmoqlariga xizmat

ko'rsatadi. Jumladan, avtomobilsozlik, neft sanoati, qurilish va boshqa sohalar. Masalan, mamlakatimiz Sanoatqurilishbanki ko'plab tarmoqlarga xizmat ko'rsatadi, biroq asosiy faoliyati og'ir sanoat korxonalariga xizmat ko'rsatishga qaratilgan. Shuningdek, Agrobankning asosiy faoliyati qishloq xo'jaligi korxonalariga, Asakabank mashinasozlik sohasiga va hokazo.

Filiallarining soni bo'yicha – ayrim banklarda filiallar umuman mavjud emas, ayrimlarida esa mamlakatning barcha hududlarida filiallari mavjud. Mamlakatimizda bunday banklar sirasiga Agrobank, Xalqbank, Mikrokreditbanklarni kiritish mumkin. Ushbu banklarning mamlakatimiz tumanlarining deyarli barchasida o'z filiallari faoliyat yuritadi. Banklarning filiallari yuridik shaxs sifatida barcha huquq va majburiyatlarga ega bo'lmaydi, ular tegishli nizom asosida bosh bank tomonidan berilgan chegaralangan huquq va majburiyatlar doirasida faoliyat yuritadi.

Xizmat ko'rsatish doirasi bo'yicha – banklar ma'lum hududga, hududlararo, xalqaro darajada mijozlarga xizmat ko'rsatishi e'tiborga olinadi. Buning uchun banklar Markaziy bankning tegishli litsenziyalariga ega bo'lishi talab etiladi. Masalan, mamlakatimizda Markaziy bankning tegishli talablarni bajargan tijorat banklariga milliy valyutada va xorijiy valyutalarda faoliyat yuritishi uchun alohida – alohida litsenziyalar beradi.

Kapitalining hajmi bo'yicha – banklar kichik, o'rta va yirik tijorat banklarga guruhlanadi. Masalan, mamlakatimiz barcha banklari ustav kapitalining 40 foizdan ortig'i TIF Milliy banki hisasiga to'g'ri keladi, yoki mamlakatimizda beshta yirik bankning (TIF Milliy banki, Sanoatqurilishbank, Agrobank, Asakabank, Ipotekabank) kapitali jami banklar kapitalining 85 – 90 foizini tashkil etadi.

Yakuniy so'z sifatida ta'kidlash mumkinki, banklarning turlarini ko'pqirraligi, ularning bajaradigan operatsiyalarining sonini ortib borishi jamiyatning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishi bilan bevosita bog'liqdir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bularning barchasi tegishli qonun, qoida, tartib va mexanizmlar asosida tartibga solib boriladi.

10.4. Banklarning iqtisodiyotdagi roli

Banklarning mohiyati va funktsiyalari, shuningdek, bajaradigan operatsiyalari va ko'rsatadigan xizmatlari ularning iqtisodiyotdagi rolini belgilab beradi. Banklarning iqtisodiyotdagi roli deganda asosiy e'tiborni ularning vujudga kelish omillari, rivojlanish jarayonlari va bajaradigan operatsiyalariga qaratish lozim. Banklarning roli ularning funktsiyalari kabi ma'lum darajadagi xususiyatlarga egadir. Banklar mulkiy jihatdan qanday shaklda tashkil topgan bo'lishidan qa'tiy nazar, iqtisodiyotda umum ahamiyatga ega bo'lgan operatsiyalarni bajaradi. Shu bois ham banklar qanday mulkiy shaklda yoki ixtisoslikda tashkil topgan bo'lishidan qa'tiy nazar, ular iqtisodiyotda alohida ahamiyat kasb etadi.

Banklarning iqtisodiyotdagi roli xususida so'z ketganda, dastlab jamiyatda ularning bajaradigan operatsiyalarini zarurligi va turlari, shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va aholining ularga bo'lgan ehtiyoji doirasida so'z yuritish

maqsadga muvofiq. Bularning barchasi banklarning iqtisodiyotdagi ahamiyatini anglatadi.

Albatta, banklarning iqtisodiyotdagi ahamiyati juda ko'pqirrali bo'lib, ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

- jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larni tegishli shartlar asosida o'ziga jalb etadi;
- qo'shimcha moliyaviy mablag'larga ehtiyoji mavjud xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va aholiga qaytarishlik, to'lovlik, muddatlilik va ta'minlanganlik asosida mablag'lar beradi;
- milliy valyutaning emissiyasini tashkil etadi va uning barqarorligini ta'minlash doirasida pul – kredit siyosatini amalga oshiradi;
- pul aylanmasini tashkil etadi va uning tartibini belgilaydi;
- iqtisodiy munosabatlarga kirishuvchi sub'ektlar o'rtasida hisob – kitob va to'lovlarni amalga oshirishda vositachilik qiladi;
- bozor ishtirokchilariga turli darajadagi komission va maslahat xizmatlarini amalga oshiradi;
- aholiga va mijozlarga trast va depozitar xizmatlarini taklif etadi.

Banklarning iqtisodiyotdagi rolining asosiy jihatlaridan biri, jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini jamg'arish asosida ularni iqtisodiyotning tegishli tarmoqlariga qayta taqsimlashda namoyon bo'ladi. Ma'lumki, jamiyatda faoliyat yurituvchi xo'jalik sub'ektlarining asosiy maqsadi iqtisodiy foyda olishga qaratilgan. Shu bilan birga, ishlab chiqarish jarayoni turli tarmoqda turlicha bo'lganligi bois, ma'lum davrda ayrim xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda ishlab chiqarish jarayonini rivojlantirish uchun qo'shimcha moliyaviy mablag'larga ehtiyoj tug'ilsa, ayrimlarida aksincha. Iqtisodiyot tarmoqlarida ishlab chiqarish tsiklining turli – tumanligi (qishloq xo'jaligi, qayta ishlovchi korxonalar, qurilish sanoati va boshqalar) sababli, moliyaviy mablag'lar vaqtinchalik ishlab chiqarish jarayonidan chetlashtiriladi. Bu jarayonda bir tomondan bir guruh iqtisodiyot tarmoqlarida qo'shimcha moliyaviy mablag'larga nisbatan qo'shimcha ehtiyojni keltirib chiqarsa, iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida mablag'larning ishlab chiqarishdan chetlashishini keltirib chiqaradi.

Bu ikki tomonning iqtisodiy manfaatlarini birlashtiruvchi moliyaviy tashkilot sifatida banklar maydonga chiqadi. Birinchi guruh iqtisodiyot tarmoqlarining vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini tegishli shartlar asosida jalb etib, ushbu mablag'larga ehtiyoji bo'lgan ikkinchi guruh iqtisodiyot tarmoqlariga, ya'ni qo'shimcha moliyaviy resurslarga ehtiyoj sezgan xo'jalik sub'ektlariga qayta taqsimlab beradi.

Bizningcha, ushbu munosabatlarni bankdan bo'lak birorta moliyaviy tashkilot samarali va tez hal eta olmaydi. Banklarning ushbu o'ziga xos jihati iqtisodiyotdagi rolini belgilaydi.

Banklarning iqtisodiyotda bajaradigan yana bir o'ziga xos xususiyatlaridan biri, bu ularning xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, aholi va davlat tashkilotlari o'rtasida amalga oshiriladigan hisob – kitoblarni tashkil etishi va ularning ustidan tegishli nazorat ishlarini amalga oshirish hisoblanadi. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti

sharoitida xo'jalik sub'ektlari o'rtasida har kuni bir necha yuz minglab pul o'tkazmalari amalga oshiriladi. Bularning barchasi banklar tomonidan amalga oshiriladi va tartibga solib turiladi.

Banklarning iqtisodiyotdagi rolini yuqori yoki pastligiga qator omillar ta'sir qiladi. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

a). Aholi va mijozlarning banklarga bo'lgan ishonchining mustahkamligi. Xalqaro bank amaliyoti va mustaqillikdan keyin bosib o'tilgan qisqa davrda yig'ilgan tajribalarning natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, bozor iqtisodiyotining asosiy o'zagi asosan o'zaro ishonch va halollikka tayanadi. Agar mazkur holatni aholi va mijozlarning banklarga bo'lgan ishonchi yo'qolishi bilan bog'lab ko'radigan bo'lsak, banklarga nisbatan ishonch yo'qolishi oqibatida ularning jamiyatdagi rolini pasayishiga olib keladi.

Aholi va mijozlarning banklarga bo'lgan ishonchining zaifligiga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin:

- banklarning mijozlar oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida bajarmasa;
- aholi va mijozlarning kreditga, ayniqsa naqd pulga bo'lgan talabi to'liq va o'z vaqtida qondirilmasa;
- mijozlarning hisobvaraqlari bo'yicha mablag'lar qoldig'i va aylanmalari haqida bank siri ta'minlanmasa;
- mijozlarning pul o'tkazmalarini istalgan paytda va zarur miqdorda tegishli manzilga o'tkazilmasa;
- bankda omonatlarni saqlashning iqtisodiy manfaatdorligi pasayib ketishi va boshqalar.

b). Mamlakatda qonun ustuvorligini ta'minlash va bozor mexanizmlari samaradorligini oshirish lozim. Tijorat banklarining xo'jalik sub'ektlariga kreditlarni berishda, mijozlarning naqd pullarga bo'lgan talabini qondirish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Bularning barchasi banklarning iqtisodiyotdagi rolini yanada oshirish lozimligidan dalolat beradi.

Banklarning iqtisodiyotdagi rolini oshishi yoki pasayishiga nafaqat ularning sayi harakatlari, balki milliy iqtisodiyotning rivojlanganlik darajasi va raqobatbardoshligi bevosita ta'sir qiladi. Chunki, banklar milliy iqtisodiyotdan ajralgan holda, alohida sub'ekt sifatida samarali faoliyat yuritishi mumkin emas.

Masalan, banklarning asosiy faoliyat turlaridan biri muomalaga pulni emissiya qilishini oladigan bo'lsak, muomalaga emissiya qilingan pul massasi tovar massasi bilan ta'minlangan bo'lishi lozim. Aks holda, milliy valyutaning inflyatsiya darajasi oshishi bilan birga, uning sotib olish qobiliyati pasayib ketadi. Demak, muomalaga emissiya qilingan pullar tegishli tovar massasi bilan ta'minlangan bo'lishi lozim. Bu o'z navbatida iqtisodiyotda ishlab chiqarish va tovarlar aylanmasi samaradorligi ta'minlanganligini talab etadi.

Demak, iqtisodiyotda tovar massasi va pul massasi o'rtasidagi muvozanatlikning ta'minlanishi, birinchidan, bankning iqtisodiyotdagi rolini oshirsa, ikkinchidan, milliy iqtisodiyotning samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Biroq, bu muvozanatlikni ta'minlanishiga qator ob'ektiv va sub'ektiv omillar ta'sir qiladi.

Masalan, 90 yillarning oxirlarida Rossiyada, shuningdek, qator sobiq ittifoq respublikalarida, shu jumladan malakatimizda ham pullarni muomalaga chiqarish hajmi ishlab chiqarish hajmidan sezilarli darajada pasayib ketdi. Buning natijasida ishlab chiqarish jarayonida uzilishlarni vujudga kelishiga, shuningdek, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida debitor – kreditor summalari miqdorining sezilarli darajada oshib ketishiga olib keldi.

Banklarning mamlakat iqtisodiyotiga ta'sirini, ya'ni ularning rolini real sektorni kreditlash munosabatlari misolida ham ko'rishimiz mumkin. Mamlakat real sektori ishtirokchilari bank kreditiga nisbatan doimiy ravishda ehtiyoji mavjud bo'lib, ushbu ehtiyoj ayniqsa, iqtisodiy inqiroz sharoitida ortib ketadi. Inqiroz sharoitida iste'mol tovarlarga nisbatan talabning hamda tovar va xizmatlar bahosining pasayishi, davlat buyurtmalari hajmining qisqarishi, debitorlarning to'lovga layoqatsizligi korxonalarda qo'shimcha moliyaviy resurslarga bo'lgan kuchli talabni paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Albatta, ushbu talab to'lig'icha banklarning kreditlari hisobidan qondirilishi, birinchidan, maqsadga muvofiq emas. Ikkinchidan, banklarda iqtisodiy inqiroz sharoitida ushbu ehtiyojni qondirish uchun etarli moliyaviy resurslarning taqchilligi paydo bo'ladi.

Bundan tashqari, eng muhimi banklar tomonidan berilgan kreditlarning to'liq qaytmaslik xavfi, ya'ni kredit riski vujudga keladi. Shu bois, iqtisodiy inqiroz sharoitida banklarning kreditiga talab yuqori bo'lsada, banklar kredit quyilmalari hajmini oshirishga moyillik sezishmaydi. Bu banklarning iqtisodiyotdagi rolini pasayishiga emas, balki banklar ham tijorat muassasa sifatida asosiy e'tiborini iqtisodiy manfaatdorlik olishga qaratishini, eng muhimi banklar risk asosida kredit sifatida beradigan mablag'lari o'z mablag'lari emas, balki chetdan jalb qilingan boshqa shaxslarning mablag'lari hisobiga faoliyat yuritayotganligini unutmaslik lozim.

Xulosa o'rnida ta'kidlash mumkinki, banklarning iqtisodiyotdagi roli nafaqat banklarning o'ziga, balki milliy iqtisodiyotning rivoji va raqobatbardoshligiga bevosita bog'liq. O'z navbatida, iqtisodiyotning rivojlanishi va raqobatbardoshligi mamlakatda barqaror va samarali bank tizimining tashkil etilganligi bilan bevosita bog'liqdir. Bir so'z bilan aytganda, banklar va milliy iqtisodiyot bir – biridan ayri holda rivojlanishining imkoniyati mavjud emas. Ular biri – birini to'ldirgan holda, bir – biriga o'zaro hamoxang tarzda rivojlanib va takomillashib boradigan iqtisodiy – moliyaviy sub'ektlar hisoblanadi.

11-mavzu: Markaziy bank va uning funksiyalari

11.1. Markaziy banklarning vujudga kelishi va funksiyalari

11.2. O'zbekiston Markaziy banki, uning maqsadi va vazifalari

11.3. Markaziy bankning pul – kredit siyosati

11.1. Markaziy banklarning vujudga kelishi va funksiyalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakat bank tizimi ikki bo'g'indan tashkil topadi. Bank tizimi – bu ma'lum tarixiy davr ichida shakllangan va tegishli qonun hujjatlari asosida mamlakatda pul – kredit munosabat – larini tashkil etadigan va tartibga soladigan muassasalar majmuidir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida faoliyat yuritayotgan davlatlarning deyarli barchasida bank tizimi ikki pog'onadan iborat bo'lib, ushbu banklar mamlakatning ijtimoiy – iqtisodiy sharoiti va tarixiy shakllanishiga qarab o'ziga xos xususiyatlar asosida faoliyat yuritadi.

O'zbekistonda ham bank tizimi ikki pog'onadan iborat bo'lib, ularning faoliyati tegishli qonun hujjatlari asosida tartibga solinadi. Ikki pog'onali bank tizimida banklar – emission bank (Markaziy bank) va emission bo'lmagan (tijorat banklari, kredit uyushmalari, mikrokredit tashkilotlar, lombardlar) banklardan tashkil topadi.

O'zbekistonda ikki pog'onali bank tizimining shakllanishi 1987 – 1990 yillarda, sobiq Davlat bankini isloh qilish davriga to'g'ri keladi. O'sha davrda asosiy e'tibor monopol emission bank hisoblangan Davlat bankining tashkiliy tuzilmasini keskin o'zgartirish orqali, iqtisodiyotni rivojlantirish va mijozlar bilan ishlaydigan ixtisoslashgan banklarni tashkil etishga qaratildi.

Bank tizimida mustaqillikgacha bo'lgan davrda amalga oshirilgan islohatlarning asosiy kontseptsiyasi sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- Ikki pog'onali bank tizimini tashkil etish;
- Davlatning ixtisoslashgan banklarini xo'jalik hisobi va o'zini o'zi moliyalashtirishga o'tkazish;
- Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga yangi bank xizmatlarini taklif etish, zamonaviy hisob – kitob shakllarini va kredit munosabatlarini amaliyotga joriy etish masalalari shular jumlasidandir.

Bank tizimida 1987 yilda boshlangan iqtisodiy islohatlar va banklarni qayta qurish natijasida ularning mulkchilik shaklida, xizmat ko'rsatishida, kredit va hisob – kitob munosabatlarida ayrim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Lekin, bank tizimida printsiptial ahamiyatga ega bo'lgan ijobiy o'zgarishlar yuz bermadi. Davlat banki kredit resurslarini markazlashgan holda monopol taqsimlovchi muassasa sifatida o'z mavqieni deyarli yo'qotmadi. Natijada, sobiq ittifoq tuzumi davrida 1988 – 1989 yillarda banklarni isloh qilishning ikkinchi bosqichi boshlandi. Ushbu davrda dastlabki aktsiyadorlik tijorat banklari vujudga kela boshladi.

O'zbekiston 1991 yilda mustaqillikka erishgandan so'ng, mamlakatda xalqaro bank amaliyotidagi kabi haqiqiy ikki pog'onali bank tizimi tashkil topishi

yo'lida qat'iy qadamlar qo'yildi. «1991 yilning o'zidayoq «Banklar va bank faoliyati to'g'risida» gi qonun qabul qilindi. Ushbu qonunga ko'ra, eski Davlat bankining respublika idorasi bazasida mustaqil O'zbekistonning Markaziy banki tashkil etildi va unga respublika davlat, emission va rezerv banki mavqie berildi»⁵³.

Mamlakat bank tizimining asosiy bo'g'ini Markaziy bank hisoblanadi. Markaziy bank bevosita mijozlarga bank xizmatlarini ko'rsatmaydi, ayrim davlat tashkilotlari bundan mustasno. Barcha mamlakatlarda Markaziy banklarning bajaradigan vazifalari va funktsiyalari deyarli bir xil bo'lib, ular turli mamlakatlarda turli nomda yuritilishi mumkin. Xususan, hozirgi kunda, bizga ma'lumki, dunyoning turli mamlakatlarida ushbu banklar “markaziy bank”, “xalq banki”, “emission banki”, “milliy banki”, “zaxira banki”, “davlat banki” tarzida yuritiladi.

Masalan, AQShda Federal zaxira tizimi, Angliyada Angliya banki, Evropada Evropa Markaziy banki, O'zbekistonda Markaziy bank, Qozog'istonda Milliy bank va hokazo. Markaziy banklarning vujudga kelish tarixiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ular mamlakatda pul muomalasini tartibga solib turuvchi moliyaviy muassasa sifatida vujudga keldi.

Ma'lumki, dastlabki banklar, yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, tijorat banklari mustaqil ravishda qog'oz pullarni emissiya qilgan. Albatta, bu ma'lum davr davomida mamlakatda pul muomalasini tashkil qilish, hisob – kitoblarni amalga oshirish va muomala jarayonini tashkil etishda o'zining ijobiy natijasini berib kelgan. Biroq, vaqt o'tishi bilan tijorat banklari tomonidan muomalaga chiqarilgan qog'oz pullarning hajmi va turi juda ko'payib ketgan. Bu o'z navbatida pullarning qadrsizlanishini, ayrim hollarda tijorat banklarining bankrot holatiga tushib qolishi iqtisodiyotda pul muomasalasini buzilishiga va boshqa qator salbiy holatlarni vujudga kelishiga sabab bo'lgan.

Bularning barchasi mamlakatda pul emissiyasini markazlashgan holda amalga oshirish va pul muomalasini tartibga solish zruriyatini keltirib chiqaradi. Bu o'z navbatida tijorat banklari bazasida Markaziy banklarning vujudga kelishiga sabab bo'ldi, Markaziy banklarning vujudga kelishi davlatga pul emissiyasini markazlashgan holda amalga oshirish va pul muomalasini tartibga solish imkoniyatini berdi.

Masalan, AQShda 1836 va 1860 yillarda 2500 dan ortiq shtat banklari tashkil etilib, ularning 100 dan ortig'i birinchi o'n yil ichida yopilib ketgan. Shu davrda banklar mustaqil ravishda muomalaga pul chiqarish huquqiga ega bo'lib, muomalada ularning 5500 dan ortiq turli pul belgilari amal qilgan. Banklarning stixiyali ravishda pul muomalasini tashkil etishi, umumiy nazoratning mavjud emasligi ularni inqirozga yuz tutishiga, aholining ishonchini pasayishiga, muomaladagi pullarning qadrsizlanishiga sabab bo'lgan, shuningdek, pulning to'lov vositasi funktsiyasini bajarmaslik holatlari tez – tez sodir bo'lib turgan. Bu kompaniya va firmalarning moliyaviy yo'qotishlariga sabab bo'lgan. Jumladan, 1862 yilda banklarning inqirozga yuz tutishi natijasida AQShning yirik kompaniya

⁵³ O'zbekiston Respublikasi bank tizimi. F.Mullajonov tahriri ostida. –T.: «O'zbekiston» nashriyoti, 2001y. 34 – bet.

va firmalari 100 mlrd AQSh dollaridan ortiq zarar ko'rgan. Bularning barchasi AQSh hukumati tomonidan tijorat banklari va pul muomalasi ustidan tegishli nazoratni amalga oshirish zaruriyatini keltirib chiqargan, natijada 1913 yilda AQSh Federal zaxira tizimi tashkil etilib, ushbu bankka yagona emissiya huquqi va tijorat banklari faoliyatini litsenziyalash vazifasi yuklatilgan⁵⁴.

Iqtisodiy adabiyotlarda, dastlabki Markaziy bank 1650 yilda Shvetsiyaning Stokgolm shahrida tashkil etilganligi qayd qilingan⁵⁵. Ushbu bank oltin tangalar asosida depozit sertifikatlarini muomalaga chiqargan, mazkur depozit sertifikatlari butun shvetsiya hududida to'lov vositasini bajargan bo'lib, taqdim qiluvchiga oltin tanga berilishi bilan kafolatlangan.

Dastlabki emission bank 1694 yilda Angliya banki sifatida tashkil etilgan bo'lib, ushbu bank muomalaga pullarni emissiya qilish va banklarning tijorat veksellarini ro'yxatga olish bilan shug'ullangan⁵⁶.

Milliy iqtisodiyotning rivojlanishi, mamlakatlar o'rtasida xalqaro savdo va hisob – kitoblarning rivojlanishi Markaziy banklar zimmasiga qo'shimcha vazifalarni yuklash zaruriyatini keltirib chiqardi. Endi Markaziy banklar emission bank vazifasini bajarishdan tashqari mamlakatda kredit muassasalari faoliyatini tartibga solish, iqtisodiyotda pul – kredit siyosatini amalga oshirish bilan shug'ullanadi.

Davlat mamlakat milliy valyutasini muomalaga chiqarish, uni tartibga solish, kredit muassasalari faoliyatini nazorat qilish, hisob – kitoblarni tashkil etish bilan bog'liq qator qonunlarni qabul qildi. Shu tarzda davlat kredit muassasalari faoliyatini tashkil etish va pul muomalasini amalga oshirish bo'yicha barcha ishlarni to'liq o'z qo'liga oldi.

Markaziy banklarning tashkil topish shakliga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ular davlat kapitali asosida tashkil topgan markaziy banklar (Buyuk Britaniya, Evropa ittifoqi, Rossiya), aksiyadorlik shaklidagi markaziy banklar (AQSh, Italiya), aralash kapital ishtirokida markaziy banklar (Yaponiya, Belgiya) ko'rinishida vujudga kelgan.

Ayrim markaziy banklar dastlab aksiyadorlik shaklida tashkil topib, keyinchalik davlat tomonidan milliy lashtirilgan. Ta'kidlash joizki, markaziy banklar qanday shaklda tashkil topgan bo'lishidan qa'tiy nazar, ular o'z vazifalarini davlat bilan o'zaro kelishuv va uning siyosatiga hamoxang tarzda olib boradi. Ayniqsa, ularning o'zaro yaqinligi mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy aloqalarning rivojlanishining zamonaviy bosqichida juda chuqurlashdi.

Markaziy bank davlat bilan juda yaqin aloqada faoliyat yuritsada, mamlakatda pul – kredit siyosatini amalga oshirishda davlatdan mustaqil bo'lishi muhim hisoblanadi. Agar davlat Markaziy banklarning pul – kredit siyosatiga bevosita aralashsa, ularga pul – kredit siyosatini amalga oshirish bo'yicha zarur darajadagi mustaqillikni bermasa mamlakat milliy valyutasi va pul muomalasi

⁵⁴ Compton, Eric N. Principles of banking. Library of Congress. Printed in the USA. Fourth edition, 1991. pp. 8 – 9.

⁵⁵ Dengi, kredit, banki: uchebnik. /kol. avt.: pod red.zasl.deyat. nauki RF, d.e.n. prof. O.I.Lavrushina. – 5 – e izd., ster. –M.: KNORUS, 2007. –S. 403.

⁵⁶ Dengi, kredit, banki: uchebnik. /kol. avt.: pod red.zasl.deyat. nauki RF, d.e.n. prof. O.I.Lavrushina. – 5 – e izd., ster. –M.: KNORUS, 2007. –S. 403.

barqarorligini ta'minlashda qator muammolar vujudga keladi. Shu jihatdan, Markaziy banklar iqtisodiy va huquqiy jihatdan mustaqil hisoblanadi, ularning davlatga bog'liqligi yoki mustaqilligi turli mamlakatlarda turlichadir. Odatda mamlakat parlamentiga hisobdor bo'lgan Markaziy banklar ko'proq mustaqil hisoblanadi (AQSh, Rossiya, O'zbekiston), mamlakat Moliya vazirligiga hisobdor bo'lgan Markaziy banklar mustaqilligi nisbatan pastroq hisoblanadi, dunyoda bunday banklar ko'pchilikni tashkil etadi.

Markaziy bank pul – kredit siyosatini amalga oshirishda u yoki bu darajada davlatdan mustaqil bo'lgani bilan o'zining pul – kredit siyosati orqali hukumatning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlantirish rejasini, siyosatini qo'llab – quvvatlashga bevosita va bilvosita mas'ul hisoblanadi. Shunday ekan, Markaziy bank tomonidan amalga oshirilayotgan pul – kredit siyosati hukumatning makroiqtisodiy darajadagi siyosatini amalga oshirish nuqtai nazaridan ishlab chiqilishi va amaliyotga joriy etilishi lozim bo'ladi.

Markaziy bank mazkur jarayonida amalga oshirishda o'zining qator funktsiyalarini bajarish orqali ishtirok etadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, Markaziy banklarning asosiy maqsadi mamlakat milliy valyutasining barqarorligini ta'minlashdan iborat. Ular ushbu vazifani bajarish uchun qator funktsiyalarni bajaradi, ushbu funktsiya va vazifalar davlatning Markaziy bank to'g'risidagi qonunida belgilab qo'yiladi.

Sanoati rivojlangan shaharlarda Markaziy banklar asosan to'rtta funktsiyani bajaradi:

1. *banknotalar emissiyasi;*
2. *pul – kredit munosabatlarini tartibga solish;*
3. *banklarning banki;*
4. *hukumat banki.*

Banknotalarni emissiya qilish Markaziy bankning eng asosiy va dastlabki funktsiyalaridan biri hisoblanadi. Ma'lumki, muomaladagi pul massasi hajmini oshirish yoki kamaytirish aynan Markaziy bankning banknotlarni emissiya qilish funktsiyasi bilan bog'liq bo'lib, uning hajmi iqtisodiyotdagi pul massasining hajmi bilan belgilanadi. Ya'ni, iqtisodiyotdagi pul massasi va tovar massasi o'rtasidagi o'zaro bog'liklikni ta'minlanishi milliy valyutaning barqarorligi va to'lov qobiliyatining mustahkamligiga bevosita va bilvosita ta'sir qiladi.

Markaziy bankning *pul – kredit munosabatlarini tartibga solish* funktsiyasining asosiy maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, ushbu funktsiya qator pul – kredit instrumentlari orqali amalga oshiriladi.

Ushbu instrumentlar sifatida:

5. tijorat banklariga nisbatan o'rnatilgan majburiy zaxira siyosati;
6. tijorat banklarini qayta moliyalash siyosati (hisob stavkasi);
7. ochiq bozordagi siyosati;
8. valyuta va depozit siyosatlarini keltirish maqsadga muvofiq.

Markaziy bank *banklarning banki* sifatida mamlakatdagi barcha kredit muassasalariga litsenziya beradi va ularni qaytarib oladi, shuningdek, tegishli iqtisodiy me'yorlar asosida kredit muassasalari faoliyatini tartibga solib, ularning ustidan tegishli nazoratni amalga oshiradi.

Markaziy bank *hukumatning banki* funksiyasini bajarishda asosiy e'tibor hukumatning oltin va valyuta zaxiralarini saqlash va ularni tasarruf qilish, shuningdek, davlat byudjeti taqchilligini qoplash maqsadida tegishli moliyaviy yordamni (kredit) berishga qaratiladi.

Xulosa qilib aytganda, Markaziy banklarning vujudga kelishi va ularning faoliyatini tashkil etilishi ijtimoiy – iqtisodiy jarayon bo'lib, dastlabki Markaziy banklar tijorat banklari bazasida tashkil topgan, ularning faoliyati va bajaradigan funktsiyalari doimiy ravishda takomillashib kelmoqda.

11.2. O'zbekiston Markaziy banki, uning maqsadi va vazifalari

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so'ng, sobiq ittifoq davlat banki bazasida O'zbekiston Respublikasining ikki pog'onali bank tizimi tashkil etildi. Shu davrdan boshlab, uning birinchi pog'onosida Markaziy bank, ikkinchisida esa kredit muassasalari (tijorat banklari, kredit uyushmalari, mikrocredit tashkilotlari, lombardlar) faoliyat yurita boshladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mustaqillikning dastlabki yilarida o'z faoliyatini "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonun asosida amaga oshirdi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, etmish yildan ortiq markazdan rejalashtirish sharoitida faoliyat yuritib kelgan bank tizimining maqsadi, majburiyati, vazifalari va ishlash tartibi yangidan tashkil etilgan ikki pog'onali bank tizimidan tubdan farq qilar edi. Shu jihtdan ham uning bazasida tashkil etilgan bank tizimi oldida juda katta va mas'uliyatli vazifalar turar edi. Xususan, mamlakatda iqtisodiy jarayonlarni to'xtatmagan holda bozor iqtisodiyoti sharoitiga asoslangan kredit muassasalari tizimini tashkil etish, muomalaga milliy valyutani joriy etish, sobiq ittifoq respublikalari bilan uzoq yillardan beri davom etib kelgan hisob – kitoblarni amalga oshirish va boshqa qator vazifalar shular jumlasidandir.

Shuning uchun ham mamlakatimiz Markaziy bankining tashkil etilishi, uning mamlakatda pul muomalasini tartibga solish va kredit muassasalari faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirishi bilan bog'liq vazifalari doimiy ravishda takomillashib, rivojlanib zamonaviy xalqaro bank andozalariga o'tib bormoqda.

Markaziy bank iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lgan, yuridik maqomga ega tashkilot hisoblanadi. Markaziy bank o'z daromadlari hisobidan xarajatlarni amalga oshiradi. Agar uning xarajatlari daromadlarga nisbatan ko'p bo'lsa, ushbu farq (zarar) davlat byudjeti hisobidan qoplab beriladi. Hisobot yilining oxirida Markaziy bank ixtiyorida qolgan ortiqcha mablag' (foyda) to'lig'icha davlat byudjeti hisobiga o'tkazib beriladi.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston Markaziy banki tashkil topganidan buyon hisobot yilini moliyaviy zarar bilan qoplamagan, aksincha hisobot yilning so'nggida juda katta miqdordagi mablag'ni davlat byudjetiga o'tkazib kelmoqda.

Markaziy bankning asosiy daromad manbalari sifatida tijorat banklariga beriladigan qayta moliyalash hisobidan oladigan foizlar, hukumatning oltin va valyuta zaxiralarini tasarruf etishdan oladigan foizlar, tijorat banklaridan iqtisodiy me'yorlarni buzganligi uchun undiradigan jarimalari, tijorat banklari elektron to'lov tizimidan foydalanganliklari uchun to'laydigan to'lovlari va boshqa manbalarni keltirish mumkin.

Mustaqillikning dastlabki yillarida tashkil etilgan O'zbekiston Markaziy banki qisqa muddat ichida banklarning banki sifatida juda katta ishlarni amalga oshirdi, shuningdek, uning faoliyati takomillashib va rivojlanib bordi. Buning natijasida uning faoliyatini amalga oshirish, huquq va majburiyatlarini belgilaydigan alohida huquqiy hujjatni qabul qilish zaruriyati vujudga keldi. Natijada 1995 yil 21 dekabrda "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. Ushbu qonun 9 ta bo'lim va 60 ta moddadan iborat bo'lib, Markaziy bankning maqsadi, majburiyat va huquqlarini belgilaydi, shuningdek, Markaziy bankning barcha faoliyat turlari mazkur qonunda aniq va ravshan qilib belgilab qo'yildi.

Mazkur qonunga ko'ra, Markaziy bank tijorat faoliyati bilan shug'ullanishi, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga moliyaviy yordam ko'rsatishi va ularning kapitalini shakllantirishda ishtirok etishi ta'qiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 30 - moddasiga asosan Markaziy bank va uning Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahridagi bosh boshqarmalari, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining muassasalari barcha soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lashdan ozod qilinadi, yagona ijtimoiy to'lov bundan mustasno.

Markaziy bank mamlakat banklarining banki hisoblanib, to'g'ridan – to'g'ri aholi va mijozlarga bank xizmatlarini ko'rsatmaydi. "Markaziy bank to'g'risida"gi Qonunning 31 – moddasida belgilangan holatlar bundan mustasno. Unga ko'ra Markaziy bank, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda va shartlarda davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, ayrim davlat qo'mitasi va muassasalari, shuningdek, o'zining huzuridagi korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning asosiy hisobvaraqlariga xizmat ko'rsatish bo'yicha bank operatsiyalarini amalga oshirishi mumkin.

Markaziy bankning bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat bo'lib, ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

- monetar siyosatni hamda valyutani tartibga solish sohasidagi siyosatni shakllantirish, qabul qilish va amalga oshirish;
- O'zbekiston Respublikasida hisob – kitoblarning samarali tizimini tashkil etish va ta'minlash;
- banklar, kredit uyushmalari, mikrokredit tashkilotlari va garovxonalar faoliyatini litsenziyalash hamda tartibga solish, banklar, kredit uyushmalari, mikrokredit tashkilotlari va garovxonalarni nazorat qilish, qimmatli qog'ozlar blankalari ishlab chiqarishni litsenziyalash;
- O'zbekiston Respublikasining rasmiy oltin – valyuta rezervlarini, kelishuvga binoan hukumat rezervlarini qo'shgan holda, saqlash va tasarruf etish;

- mamlakatda yagona emission organ vazifasini amalga oshiradi.

Markaziy bank o'tgan yil faoliyatini mustaqil auditor tashkilotlar tekshiruvidan keyin hisobotni keyingi yilning 15 mayidan kechiktirmasdan Oliy Majlis Senati ko'rib chiqishi uchun taqdim etadi va hisobot beradi.

Markaziy bankning oliy organi uning Boshqaruvidir. Boshqaruv Markaziy bank siyosati va faoliyatining asosiy yo'nalishlarini belgilab beradi, bankni boshqaradi. Boshqaruv o'n bir kishidan iborat bo'ladi. Boshqaruv tarkibiga Markaziy bank Raisi, uning o'rinbosarlari, shuningdek, bankning asosiy bo'linma rahbarlari kiradi.

Boshqaruvning majlislari oyiga kamida bir marta o'tkazib turiladi, boshqaruv majlisida quyidagi masalalar ko'rib chiqiladi va hal etiladi:

- monetar siyosatning asosiy yo'nalishlarini, shu jumladan, Markaziy bankning ochiq bozordagi operatsiyalari ko'lami, Markaziy bankning hisob va ssuda berishdagi foiz stavkalari hamda banklarning Markaziy bankdagi majburiy rezervlari normasini belgilaydi;

- Markaziy bankning normativ hujjatlarini tasdiqlaydi;
- Markaziy bankning xalqaro tashkilotlardagi ishtiroki masalasini hal qiladi;
- banknotlar va tangalarning nominal qiymati va namunalarini, shuningdek, pul belgilarini muomaladan chiqarish shartlarini belgilaydi;

- O'zbekiston Respublikasi Hukumatiga beriladigan ssudalar miqdori va shartlarini tasdiqlaydi;

- banklar uchun iqtisodiy normativlarni va kredit uyushmalari, mikrocredit tashkilotlari hamda garovxonalar uchun moliyaviy operatsiyalar o'tkazish qoidalarini tasdiqlaydi, shuningdek ularga rioya etilishini ko'rib chiqadi;

- bank faoliyati bilan shug'ullanish uchun litsenziyalar berish va ularni chaqirib olish to'g'risida qarorlar qabul qiladi, kredit uyushmalari, mikrocredit tashkilotlari va garovxonalar faoliyati, shuningdek qimmatli qog'ozlar blankalari ishlab chiqarish litsenziyalanishini amalga oshiradi;

- Markaziy bankning tashkiliy tuzilmasini belgilaydi;
- Markaziy bank muassasalari hamda korxonalarini tashkil etadi, qayta tuzadi va tugatadi;

- Markaziy bank xarajatlari va daromadlari smetasini tasdiqlaydi;
- Markaziy bankning yillik va moliya hisobotlarini ko'rib chiqadi;
- Markaziy bankning tarkibiy bo'linmalari, muassasalari va korxonalarini rahbarlarini tasdiqlaydi;

- Markaziy bank tarkibiy bo'linmalari, uning muassasalari va tashkilotlari rahbarlarining hisobotlari hamda ma'ruzalarini tinglaydi;

- Markaziy bank xodimlarini ishga yollash, ishdan bo'shatish, ularning mehnatiga haq to'lash shartlarini, shuningdek ularning kreditlar olishi va aksiyalar sotib olishi tartibini qonun hujjatlariga muvofiq belgilaydi;

- Markaziy bank vakolati doirasidagi boshqa masalalarni ko'rib chiqadi va hal qiladi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Markaziy banki mamlakat banklarining banki hisoblanib, milliy valyutaning barqarorligiga, kredit muassasalarining

moliyaviy jihatdan barqaror faoliyat yuritishiga mas'ul bo'lgan davlatning moliyaviy tashkiloti hisoblanadi.

11.3. Markaziy bankning pul – kredit siyosati

Markaziy bankning bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashdan iborat bo'lib, ushbu maqsadni amalga oshirish uchun qator vazifalarni bajaradi. Ushbu vazifalar ichida eng muhimlaridan biri uning pul – kredit siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish hisoblanadi.

Pul – kredit siyosatining qator usullari mavjud bo'lib, ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

- *tijorat banklariga nisbatan o'rnatilgan majburiy zaxira siyosati;*
- *tijorat banklarini qayta moliyalash siyosati (hisob stavkasi);*
- *ochiq bozordagi siyosati;*
- *valyuta va depozit siyosati.*

Iqtisodiy adabiyotlarda va xalqaro bank amaliyotida Markaziy banklarning pul – kredit siyosati monetar siyosat, monetar instrumentlar tarzida ham yuritiladi. Biroq, Markaziy bankning pul – kredit siyosati qanday tarzda yuritilishiga qaramasdan, ularning maqsadi bitta masalaga, ya'ni mamlakat milliy valyutasining barqarorligini ta'minlashga qaratiladi.

Xalqaro bank amaliyoti va xo'jalik yuritish tajribasidan ma'lumki, milliy valyuta sotib olish qobiliyatining tushib ketishi iqtisodiyotda inflyatsiya darajasining oshishiga va mamlakatda ishsizlik darajasining pasayishiga olib keladi va aksincha. Ya'ni, inflyatsiya darajasining pasayishi esa mamlakatda ishsizlik darajasining oshishiga olib keladi.

Markaziy bank aynan shu iqtisodiy jarayonni milliy iqtisodiyotga salbiy ta'sir etmaydigan darajada ushlab turish va milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash uchun pul – kredit siyosati usullarini amaliyotga joriy etadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining pul – kredit siyosati "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi Qonunning 23 – moddasiga binoan kelgusi yil uchun mamlakat monetar siyosatining asosiy yo'nalishlari sifatida ishlab chiqiladi.

Xususan, ushbu siyosat:

- iqtisodiy kon'yunkturaning tahlili va istiqbol ko'rsatkichlarini;
- muomalada bo'lgan pul massasining iqtisodiy jihatdan asoslangan chegaralarini;
- pul massasi yillik o'sish sur'atining aniq maqsadli ko'rsatkichlarini, shu jumladan, Markaziy bank ichki aktivlarining o'zgarishini;
- valyuta hamda foiz siyosatining asosiy yo'nalishlarini;
- pul – kredit sohasini tartibga solishga doir harakatlarning aniq maqsadli asosiy ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi.

Tijorat banklariga nisbatan o'rnatilgan majburiy zaxira siyosati. Markaziy bankning pul – kredit siyosatini asosiylaridan biri tijorat banklariga o'rnatgan majburiy zahiralar siyosati hisoblanadi. Markaziy bank ushbu siyosati orqali, birinchidan banklarning resurslarini chegaralashi natijasida iqtisodiyotda pul massasini tartibga soladi, ikkinchidan bank iqtisodiy jihatdan to'lovga layoqatsiz

holatiga tushib qolgan paytda, qisman bo'lsada uning mijozlarining manfaatlarini himoya qiladi.

Tijorat banklari majburiy zahiralarga mablag'ni «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida» gi Qonunning 28 – moddasi, «Banklar va bank faoliyati to'g'risida» gi Qonunning 24 – moddasiga asosan Markaziy bank tomonidan 2000 yil 25 martda ishlab chiqilgan «Banklar tomonidan Markaziy bankda majburiy zaxiralarni deponentlash tartibi to'g'risida» gi 449 – sonli Nizom asosida o'tkazadi.

Majburiy zaxiralarning ob'ektlari bo'lib, tijorat banklari tomonidan jalb qilingan mablag'lari hisoblanadi. Banklar chet – el valyutasidagi mablag'lar, jismoniy shaxslar depozitlari, depozit va jamg'arma sertifikatlari, ipoteka obligatsiyalari chiqarish yo'li bilan jalb qilingan mablag'lar hisobidan zahiralarni amalga oshirmaydi.

Banklar yoki ularning filiallari har bir oy boshlangandan so'ng uch ish kuni mobaynida Markaziy bankning hududiy Bosh boshqarmasiga bank rahbari va bosh buxgalteri imzolagan majburiy zaxiralar hisob – kitobini taqdim etadi. Bunda bankning jalb qilingan mablag'larining hajmi oshishi natijasida zaxiraga qo'shimcha o'tkazish yoki jalb qilingan mablag'lar hajmining kamayishi natijasida oldin zaxiraga o'tkazilgan summaning bir qismini qaytarish zarurligi ko'rsatiladi.

Markaziy bankning hududiy Boshqarmalari har oyning 8 – kunigacha banklar tomonidan majburiy zaxiralarni deponentlashga doir talablar bajarilishi to'g'risida hisob – kitobni Markaziy bankka taqdim etadi.

Tijorat bankida majburiy zaxiralar summasi 10309 – «Markaziy bankdagi majburiy zaxira hisobvarag'i» da hisobga olinadi. Markaziy bankda esa ushbu summa 21312 – hisobvaraqda yuritiladi.

Markaziy bank o'z faoliyatini boshlagandan buyon mamlakatda samarali majburiy zaxiralar siyosatini olib bormoqda, buning natijasida tijorat banklarining jalb qilingan mablag'lariga nisbatan o'rnatilgan majburiy zaxiralarining me'yorini pasayib borish tendentsiyasiga ega bo'lgan.

Tijorat banklarini qayta moliyalash siyosati (hisob stavkasi). Bozor iqtisodiyotining doimiy ravishda rivojlanib va takomillashib borishi iqtisodiyotda qo'shimcha pul resurslariga bo'lgan talabni keltirib chiqaradi. Tijorat banklari xo'jalik yurituvchi sub'ektlarining moliyaviy resurslariga bo'lgan talabini iqtisodiyotda vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini o'ziga jalb qilish orqali qondiradi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ushbu talabining o'z vaqtida va past kredit foizlari asosida ta'minlanmasligi mamlakat iqtisodiyotining rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Albatta, bu jarayonni iqtisodiyotda pul taqchilligi sifatida ham izohlash mumkin. Bir jihatdan, iqtisodiyotda vujudga kelgan pul taqchilligi milliy valyutaning inflyatsiya darajasini pasayishiga olib keladi, lekin iqtisodiyotda pul taqchilligi darajasining ortib borishi ishlab chiqarish sur'atining pasayishi va ishsizlik darajasining oshishi kabi xavfli ijtimoiy – iqtisodiy tanglikni keltirib chiqaradi. Markaziy bank aynan mana shunday ijtimoiy – iqtisodiy xavfni tijorat banklarining qo'shimcha moliyaviy resurslarga bo'lgan talabini o'zining qayta moliyalash siyosati orqali bartaraf etadi. Ya'ni, Markaziy bank tijorat banklariga

arzon moliyaviy resurslarini berishi orqali iqtisodiyotda pul massasi va tovar massasi o'rtasidagi muvozanatni ta'minlaydi.

Demak, Markaziy bank qayta moliyalash siyosati orqali mamlakatdagi pul resurslari bozoridagi foiz stavkasiga ta'sir etib, miliy valyutaning barqarorligini mustahkamlaydi. Chunki qayta moliyalash stavkasining pasaytirilishi iqtisodiyotda pul massasining ortishiga, aksincha uning oshirilishi esa tijorat banklarining pul resurslariga bo'lgan talabini kamayishi natijasida iqtisodiyotda pul massasining pasayishiga olib keladi.

Markaziy bank qayta moliyalash stavkasi orqali faqat pul bozoriga emas, balki mamlakat fond bozoriga ham ta'sir o'tkazadi. Qayta moliyalash stavkasining ortishi pul bozoridagi depozit mablag'larning foizini va bank krediti foizining oshishiga olib keladi. Pul bozorida depozit mablag'larning va bank krediti foizining ortishi o'z navbatida fond bozorida qimmatli qog'ozlarga bo'lgan talabning pasayishiga va ularning taklifini ortishiga olib keladi. Chunki pul bozorida depozit mablag'larga to'lanadigan foizlar miqdorining ortishi pul bozori ishtirokchilarini to'g'ridan – to'g'ri moliyalashtirishga bo'lgan manfaatdorligini oshiradi.

Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati tarixidan.

Markaziy bank mustaqillikning dastlabki yillarida o'zining qayta moliyalash stavkasidan inflyatsiyaga qarshi kurashda asosiy qurollardan biri sifatida foydalandi. Milliy valyuta muomalaga kiritilgan paytda qayta moliyalash stavkasi yiliga 150 foizni tashkil etar edi. Ammo milliy valyutani muomalaga kiritilgungacha bo'lgan davrda inflyatsiyaning inertsiya kuchi shu darajada katta ediki, tezda qayta moliyalash stavkasining bu darajada etarli emasligi ma'lum bo'lib qoldi. Inflyatsiyani kamaytirish borasida yanada qat'iyroq siyosat yuritish maqsadida Markaziy bank 1994 yil oktyabr oyidan boshlab qayta moliyalash stavkasini 150 foizdan 225 foizgacha ko'tardi. 1995 yil fevral oyida 250 foizgacha oshirilgan bo'lsa, mart oyidan boshlab 300 foiz etib belgilandi*.

Inflyatsiya darajasining anchagina kamaytirilishi Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasini ham asta – sekin tushirib borishi uchun zamin yaratdi. 1996 yili qayta moliyalash stavkasi 50 foizni tashkil etgan bo'lib, keyinchalik pasayib borish tendentsiyasiga ega bo'lgan. Xususan, 2003 yil 16 iyulda 24%, 2003 yil 10 sentyabrda 20%, 2004 yil 5 iyulda 18%, 2004 yilda 12 yanvarda 16%, 2006 yil 15 iyulda 14%, 2011 yil 1 yanvarda 12% belgilandi**.

* *O'zbekiston Respublikasi bank tizimi. F.Mullajonov tahriri ostida. – T.: «O'zbekiston» nashriyoti, 2001y. 59 – 60 – betlar.*

** *O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining e'lon qilingan ma'lumotlari asosida tayyorlandi.*

Ochiq bozordagi siyosati. Markaziy bankning ochiq bozordagi siyosati – bu davlatning obligatsiyalari, xazina veksellari va boshqa qimmatli qog'ozlarini

yuridik va jismoniy shaxslarga sotishi va sotib olishi bilan bog'liq operatsiyalaridir. Markaziy bank davlatning va o'zining qimmatli qog'ozlarini sotish orqali iqtisodiyotda pul massasini pasaytiradi. Bu o'z navbatida milliy valyutaning sotib olish qobiliyatini mustahkamlash va inflyatsiya darajasining pasayishiga olib keladi.

Markaziy bank sotilgan qimmatli qog'ozlarni qayta sotib olish orqali muomaladagi pul massasining oshishiga va tijorat banklarining qo'shimcha pul resurslariga bo'lgan ehtiyojini qondirishga zamin yaratadi.

Markaziy bank hozirgi kunda Davlatning qisqa muddatli obligatsiyalarini va o'zining obligatsiyalarini muomalaga chiqarish orqali ochiq bozordagi operatsiyalarini amalga oshiradi. Markaziy bank ushbu operatsiya orqali tijorat banklarining likvidligiga va qimmatli qog'ozlarning foiz stavkasiga ta'sir qiladi. Markaziy bank obligatsiyalari va davlatning qimmatli qog'ozlarini sotish iqtisodiyotda pul massasini kamaytiradi, ularni muomaladan qaytarib sotib olish esa teskari natijani beradi.

Markaziy bankning ochiq bozordagi operatsiyalari orqali pul – kredit siyosatini amalga oshirishning samarali usullaridan biri hisoblanib, mamlakatning pul va fond bozoriga bevosita ta'sir ko'rsatadi, shuningdek, milliy iqtisodiyotda muhim ahamiyat kasb etadi.

Markaziy bank va hukumat tomonidan chiqariladigan qimmatli qog'ozlar eng avvalo ta'minlanganligi va foizining nisbatan yuqoriligi ularning jozibadorligini oshiradi va yuridik hamda jismoniy shaxslarni sotib olishga undaydi.

Shuningdek, ushbu qimmatli qog'ozlarga fond bozorlarida talabning yuqoriligini ta'minlashga erishish, ularni sotib oluvchilarning likvidli aktivlarining hajmini ortishiga xizmat qiladi. Shu bois, investorlarda qo'shimcha mablag'larga zaruriyat tug'ilganda ularni fond bozorlarida qiyinchiliklarsiz sotish orqali talabini qondirish imkoniyatiga egadirlar.

Shu bilan birga, ochiq bozordagi operatsiyalar o'zining zaif jihatlariga ham ega. Birinchidan, iqtisodiyotda inflyatsiyaning mavjudligi yuridik va jismoniy shaxslarda davlatning va Markaziy bankning qimmatli qog'ozlarini sotib olishga bo'lgan manfaatdorligini tushirib yuboradi. Ikkinchidan, qimmatli qog'ozlarning qaytarish muddati etib kelganda ularga to'lanadigan foizlar bilan qaytarib sotib olinishi mamlakatda dastlabki pul massasini ortishiga olib keladi, qimmatli qog'ozlarga to'lanayotgan foizlarning hajmi tovarlar bilan ta'minlanmagan bo'lsa iqtisodiyotda baho va inflyatsiya darajasining oshishiga zamin yaratadi.

Hukumat tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlardan tushgan mablag'lar asosan davlatning strategik ahamiyatga ega bo'lgan vazifalarini bajarishga va byudjet taqchilligini qoplashga yo'naltiriladi. Davlat byudjetining taqchilligini noinflyatsion qoplash manbasi bo'lgan qisqa muddatli obligatsiyalar (DQMO) 1996 yil mart oyidan muomalaga chiqarildi.

Markaziy bank 1998 yil yanvardan boshlab ikkilamchi bozorda davlatning qisqa muddatli obligatsiyalarini sotish va sotib olish operatsiyalarini o'tkaza boshladi⁵⁷.

Markaziy bankning ochiq bozordagi operatsiyalari «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan Davlat qisqa muddatli obligatsiyalari bilan REPO bitimlarini amalga oshirish to'g'risida» muvaqqat Nizom, «O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining yuridik shaxslar uchun obligatsiyalarini chiqarish va ular muomalasi to'g'risida», «O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining jismoniy shaxslar uchun obligatsiyalarni chiqarish va ular muomalasi to'g'risida», «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan banklarga lombard krediti berish tartibi to'g'risida nizom» va boshqa me'yoriy hujjatlar asosida tartibga solinadi.

Valyuta va depozit siyosati. Markaziy bank **valyuta siyosatining** asosiy maqsadi milliy valyuta kursining xorijiy mamlakatlar valyutasi kursiga bo'lgan nisbatining barqarorligini ta'minlashga qaratilgan. Markaziy bank o'zining vakolati doirasida hukumat bilan hamkorlikda davlatning valyuta munosabatlari bo'yicha siyosatining asosiy yo'nalishlarini belgilaydi. Mamlakatda valyuta siyosatining joriy va kelgusi davrdagi holati yuzasidan rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqadi. Bularning ichida eng asosiylari sifatida mamlakatning to'lov balansi, hukumatning valyuta munosabatlari bo'yicha ichki va tashqi pul – kredit siyosati va milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan kursini aniqlashning tartibini ta'kidlash mumkin.

Markaziy bank valyuta siyosatini olib borishda quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

7. Tijorat banklariga xorijiy valyutalarda operatsiyalarni amalga oshirish uchun bir marotabalik va Bosh litsenziyalarni beradi hamda qaytarib oladi;

8. Vakolatli tijorat banklarining o'zlari va mijozlari nomidan chet el valyutalarini sotish va sotib olishning miqdorini, ya'ni ochiq valyuta pozitsiyalarini belgilaydi.

Ochiq valyuta pozitsiyasi deganda, bankning tegishli chet el valyutasidagi aktivlarini uning majburiyatidan ortiqchaligi (uzun valyuta pozitsiyasi) yoki ushbu aktivlarning majburiyatdan pastligi (qisqa valyuta pozitsiyasi) tushuniladi.

9. O'zbekiston Respublikasi valyuta bozorida chet el valyutalarini sotish va sotib olishni tartibga solib boradi;

10. Tijorat banklarida chet el valyutasi va to'lov hujjatlari hamda boshqa qimmatliklar bo'yicha kassa operatsiyalarini tashkil etish va amalga oshirishning tartibini belgilaydi;

11. Vakolatli banklarda norezedentlarning O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasidagi hisob – varaqlarining yuritish tartibini belgilaydi;

12. Vakolatli banklarda rezident va norezedent (yuridik va jismoniy shaxs)larga chet el valyutasida hisobvaraqlarni ochish va yuritish tartibini belgilaydi;

⁵⁷ O'zbekiston Respublikasi bank tizimi. F.Mullajonov taxriri ostida. –T.: «O'zbekiston» nashriyoti, 2001y. 62 – bet.

13.O'zbekiston Respublikasida korxonalar va tashkilotlarning chet el valyutalarini qabul qilish, hisobga olish, saqlash va kassa intizomiga rioya etishni tartibga soladi;

14.Investitsion loyihalarni erkin valyutalarda kreditlashning tartibini belgilaydi.

Markaziy bank valyuta siyosatini amalga oshirishda valyuta intervensiyasidan keng miqiyosda foydalandi. *Valyuta intervensiyasi* –bu Markaziy bankning milliy valyuta kursi va pulning yalpi taklif va talabiga ta'sir etishi uchun moliya bozorida chet el valyutasini sotish va sotib olish bilan bog'liq operatsiyasidir.

Markaziy bank *depozit siyosati* orqali mamlakat resurs bozori, tijorat banklari depozit siyosati va depozit operatsiyalari holatiga ta'sir ko'rsatadi. Odatda Markaziy bank tijorat banklari depozit operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalarining eng yuqori darajasini belgilaydi. Shuningdek, tijorat banklari depozit siyosatini ishlab chiqish, depozit siyosatining asosiy yo'nalishlari bo'yicha asosiy mezonlarni aniqlab beradi.

12-mavzu: Tijorat banklari va ularning funktsiyalari

12.1. Tijorat banklari va ularning tashkil topishi

12.2. Tijorat banklarining funktsiyalari

12.1. Tijorat banklari va ularning tashkil topishi

Tijorat banklari mamlakat bank tizimining ikkinchi bo'g'inidagi moliyaviy muassasa hisoblanadi. Qonunchilik hujjatlari va iqtisodiy adabiyotlarda tijorat banklari jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini jalb qilib, ushbu mablag'larni tegishli shartlar (to'lovlilik, qaytarishlik, muddatlilik, ta'minlanganlik, maqsadlilik) asosida iqtisodiyotning turli tarmoqlariga joylashtiradigan, shuningdek jismoniy va yuridik shaxslarga to'lov hisob – kitoblarni amalga oshirish bo'yicha xizmat ko'rsatadigan tijorat tashkilotlari sifatida tasniflanadi.

Zamonaviy sharoitda tijorat banklarining jismoniy va yuridik shaxslarga ko'rsatadigan vositachilik operatsiyalari va xizmat turlari ortib bormoqda. Tijorat banklarining ushbu munosabatlari tijorat asosida tashkil etiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, tijorat banklarining faoliyati tijoratga asoslangan bo'lib, ularning asosiy faoliyati yuqori darajada foyda olishga yo'naltiriladi. Biroq, tijorat banklari ishlab chiqarish korxonalaridan farqli o'laroq, o'z foydasini qo'shimcha qiymat ishlab chiqarish hisobidan emas balki, korxonalar, tashkilotlar va aholi ixtiyoridagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini tegishli shartlar asosida jalb qilib, ushbu mablag'larga ehtiyoji mavjud bo'lgan shaxslarga tijorat yo'sinda berish orqali foydasini shakllantiradigan o'ziga xos moliyaviy muassasa hisoblanadi.

O'zbekistonda tijorat banklarining tashkil etilishi bevosita mustaqillik yillariga to'g'ri keladi. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgunga qadar "bank tizimini faqatgina bir necha banklar, ya'ni SSSR Davlat banki, Tashqi

iqtisodiy faoliyat banki, Qurilish banki va Davlat mehnat omonat jamg'armalari kassalari mavjud bo'lib, ittifoqdosh respublikalarda ushbu banklarning respublika, viloyat idoralari va tuman bo'limlari faoliyat ko'rsatar edi⁵⁸.

O'zbekistonda dastlabki tijorat banklarini tashkil etilishining huquqiy asosi bo'lib 1991 yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonuni xizmat qildi.

Albatta, mamlakatimizda bozor munosabatlarning takomillashuvi va iqtisodiy islohotlarning chuqurlashuvi natijasida tijorat banklari maqomi, kapitali va faoliyatiga qo'yilgan talablar doimiy ravishda o'zgarib bormoqda. Bularning natijasi o'laroq, O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunining yangi tahrirdagi matni 1996 yil 25 aprelda qabul qilindi. Mazkur qonun mamlakatimiz bank tizimi, xususan tijorat banklarini tashkil topishi va rivojlanishiga mustahkam huquqiy baza bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbekistonda tashkil etilgan dastlabki tijorat banki Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki hisoblanadi. Keyinchalik, "1994 – 1995 yillarda ixtisoslashtirilgan "Asaka" bank (avtomobil sanoatini qo'llab quvvatlash uchun), "G'allabank" (g'alla etishtirishni moliyalashtirish uchun), "Paxtabank" (qishloq xo'jaligi korxonalarini qo'llab – quvvatlash uchun) yakka xo'jaliklarni qo'llab – quvvatlash uchun "Tadbirkor" tijorat banki tashkil etildi"⁵⁹.

O'zbekistonda tijorat banklari faoliyatiga litsenziya berish, ularning faoliyatini nazorat qilish va to'xtatish Markaziy bank zimmasiga yuklatilgan bo'lib, tijorat banklarini tashkil etishda asosiy omillardan biri ularning ustav kapitaliga qo'yilgan talab hisoblanadi. Ta'kidlash joizki, mamlakatimiz

⁵⁸ O'zbekiston Respublikasi bank tizimi. F.Mullajonov tahriri ostida. –T.: «O'zbekiston» nashriyoti, 2001y. 73 – bet.

⁵⁹ Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. 2 – tom. –T.: "O'zbekiston", 1996. 16 – 17 – betlar.

tijorat banklari kapitalining minimal miqdoriga qo'yilgan talab doimiy ravishda oshib bormoqda. Quyidagi jadvalda bu haqda ma'lumotlar keltirilgan.

**O'beistonda tijorat banklari kapitaliga o'rnatilgan
minimal talab darajasi va dinamikasi**

Joriy etilgan sana	Tijorat banklari uchun	Chet el kapitali ishtirokida ochilayotgan banklar uchun	Xususiy banklar uchun
1.01.1998 y.	1,5 mln. AQSh dol. ekvivalent.	5 mln. AQSh dol. ekvivalent.	0,3 mln AQSh dol. ekvivalent.
1.01.2000 y.	2,5 mln.	5,0 mln.	0,3 mln.
1.01.1999 y.	2,5 mln.	5,0 mln.	1,25 mln.
1.01.2005 y.	5,0 mln.	5,0 mln.	2,5 mln.
1.01.2008 y.	5,0 mln.Evro ekvivalent.	5,0 mln.Evro ekvivalent.	2,5 mln.Evro ekvivalent.
1.01.2011y.- hozirgi kungacha	10,0 mln.	5,0 mln.	5,0 mln.

Tijorat banklari kapitalining minimal miqdoriga qo'yilgan talab 2007 yil 31 dekabrgacha AQSh dollari ekvivalentida amalga oshirilgan bo'lsa, 2008 yil 1 yanvardan boshlab evro ekvivalentida jang'arilishi joriy etildi. Ta'kidlash joizki, tijorat banklari o'z faoliyatini dastlab boshlayotgan davrda kapitalning minimal miqdorini shakllantirilishi zarur bo'ladi. Tijorat banklari Markaziy bankdan litsenziya olib, faoliyatini boshlagandan so'ng esa

kapitalning ushbu minimal miqdorini doimiy ravishda oshirib borishlari lozim bo'radi, kapitalni oshirishning asosiy mezon sifatida ularning riskka tortilgan aktivlari hisoblanadi. Hozirgi paytda ushbu daraja umumiy kapitalga nisbatan 0,1 koeffitsientda, asosiy kapitalga nisbatan esa 0,05 koeffitsientda bo'lishi talab etiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklari aktsiyador mulkchilik shaklida tashkil etiladi. Bu borada 1998 yil 2 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Aktsiyadorlik – tijorat banklari faoliyatini takomillashtirish chora – tadbirlari to'g'risida" Farmoni qabul qilindi. Ushbu farmonga ko'ra, tijorat banklarini boshqarishda aktsiyadorlarning va bank Kengashlarining roli oshirildi. Quyidagi rasmda tijorat banklari tashkiliy tuzilishining namunaviy ko'rinishi keltirilgan.

1-расм. Тижorat banklarining tarkibiy tuzilishi namunaviy ko'rinishi.

Tijorat banklari faoliyati uning boshqaruv organlari tomonidan amalga

oshiriladi. Bankning boshqaruv organi quyidagilar hisoblanadi:

15. aktsiyadorlar umumiy yig'ilishi;
16. bank Kengashi (kuzatuv kengashi);
17. bank Boshqaruvi.

Aktsiyadorlar umumiy yig'ilishi bankning oliy boshqaruv organi hisoblanadi. Aktsiyadorlar umumiy yig'ilishining mutloq vakolatiga kiruvchi masalalar bank Kengashi yoki Boshqaruviga topshirilmaydi. Bank Kengashining miqdoriy tarkibi ustav yoki aktsiyadorlar umumiy yig'ilishi qaroriga ko'ra belgilanadi. Aktsiyadorlar soni 500 gacha bo'lgan ochiq turdagi aktsiyadorlik jamiyati shaklidagi banklarning bank Kengashi miqdoriy tarkibi kamida besh a'zodan, 501 dan 1000 gacha bo'lgan banklarda kamida etti a'zodan va 1000 dan ortiq bo'lgan banklarda kamida 9 a'zodan iborat bo'lishi lozim.

Yopiq turdagi aktsiyadorlik jamiyati shaklidagi banklarning bank Kengashi a'zolari umumiy soni aktsiyadorlar sonidan qat'i nazar beshtadan kam bo'lmasligi kerak.

O'zbekistonda tijorat banklarini tashkil etish va ularning faoliyatini nazorat qilish Markaziy banki boshqaruvi tomonidan 1998 yil 9 sentyabrda tasdiqlangan "Banklarni ro'yxatga olish va ularga litsenziya berish tartibi to'g'risida"gi 22 – sonli Nizom asosida amalga oshiriladi. Mulkchilik shaklidan qat'iy nazar mamlakatimizdagi barcha tijorat banklari mazkur nizomga asosan tashkil etiladi va tugatiladi.

Markaziy bank tijorat banklariga bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun litsenziya berish yuzasidan qaror qabul qilishda asosiy omil bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

18. biznes rejaning maqbulligi;
19. kapitalning adekvatligi;
20. daromadlilikning kelgusi istiqbollari;

21. ko'zda tutilayotgan rahbarning malakasi va obro' – e'tibori;
22. bankni ochish uchun taqdim etilgan hujjatlarning amaldagi qonunchilikka muvofiqligi;
23. monopoliyaga qarshi choralar.

Dastlab tashkil etilayotgan banklarning ustav kapitalida banklarning ishtirok etishiga yo'l qo'yilmaydi, xorijiy kapital ishtirokidagi banklar va shu'ba banklarni tashkil etish hollari bundan mustasno.

Tashkil etilayotgan bankning ustav kapitalida bir aktsiyadorning ulushi yigirma foizdan ortsa Markaziy bankdan oldindan rozilik olinishi lozim. Bir aktsiyador yoki o'zaro bog'langan aktsiyadorlar guruhining tijorat banki ustav kapitalidagi ulushi ustav kapitali umumiy miqdorining 25 foizdan ortiq bo'lishi mumkin emas.

Yangidan tashkil etilayotgan tijorat banklarining muassislari moliyaviy jihatdan barqaror bo'lishlari lozim. Muassislarning moliyaviy barqarorligi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

24. balansning nolikvidligi;
25. to'lovga qobiliyatsizlik yoki bankrotlik;
26. yuridik shaxs rasmiy ravishda bankrot deb e'lon qilinishidan qat'i nazar uning passivlari aktivlaridan oshib ketishi;
27. yuridik shaxs taqdim etgan shaxs zarur hollarda ustav kapitalini oshira olmasligini ko'rsatsa;
28. bankda mulk sotib olinishi ko'zda tutilishi natijasida bankka yoki uning omonatchilariga moliyaviy xavf solinishi mumkinligini ko'rsatuvchi boshqa hollar ma'lum bo'lsa.

Tijorat banklarini tashkil etishda barcha shaxslar ham ishtirok etishi maqsadga muvofiq kelmaydi. Bunday shaxslar tarkibiga:

29. bankrotlikka uchragan yuridik shaxsning sobiq rahbarlari, boshqaruvi va kuzatuv kengashi a'zolari yoki yirik ishtirokchisi va

yuridik shaxsning bankrotligi ularning harakatlari oqibatida yuzaga kelganligi faktlari ma'lum bo'lsa;

30. o'zining ishbilarmonlik va shaxsiy xattiharakatida ishlarni noto'g'ri boshqarish va vijdonan yuritish mumkin emasligini namoyish qilgan shaxslar.

31. offshor hududlarda ro'yxatga olingan norezident yuridik shaxslar;

32. davlat hokimiyati organlari, mahalliy boshqaruv organlari, jamoat birlashmalari, jamoat fondlari, byudjetdan tashqari fondlar, byudjet muassasalari va tashkilotlari, agar boshqa holat qonunlarda ko'zda tutilmagan bo'lsa.

Yangidan tashkil etilayotgan tijorat banklari quyidagi ta'sis hujjatlarini Markaziy bankka taqdim etishi lozim:

a) muassislar tomonidan imzolangan va ularning muhrlari bilan tasdiqlangan ta'sis shartnomasi;

b) muassis – aktsiyadorlar yig'ilishi tomonidan tasdiqlangan va bank Kengashi raisi tomonidan imzolangan bank ustavi;

v) ta'sis yig'ilishining bayoni. Bu hujjatda bankni tashkil etish, ustav kapitali miqdori, ustav va biznes – rejani tasdiqlash, bank Kengashi, taftish komissiyasi va boshqaruvini saylash to'g'risidagi qaror bo'lishi lozim.

Mustaqillikka erishgandan hozirgi kungacha bo'lgan davrda turli mulk shaklidagi qator banklar tashkil etildi, ularning asosiy qismi mamlakatimiz moliya – kredit bozorida samarali faoliyat yuritib kelmoqda. Mamlakatimizda bozor munosabatlarning takomillashuvi va iqtisodiy islohotlarning chuqurlashuvi natijasida ularning ayrimlarini maqomi o'zgartirildi, ayrimlari boshqa banklarga qo'shilib yoki umuman faoliyatini to'xtatdi. 2010 yil 1 yanvar holatiga mamlakatimizda jami 30 ta tijorat banklari tashkil etilgan bo'lib, ularning uchtasi davlat banki, beshtasi xorijiy

kapital ishtirokidagi qo'shma banklar, 13 tasi xususiy banklar, qolganlari aktsiyadorlik tijorat banklari hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, tijorat banklar iqtisodiyotning muhim moliyaviy "qon tomirlari" hisoblanib, ularning faoliyatini tashkil etish va nazorat qilish mamlakatning tegishli qonun va me'yoriy hujjatlari asosida amalga oshiriladi. Mamlakatimizda bu boradagi jarayon doimiy ravishda rivojlanib va takomillashib bormoqda.

Taniqli iqtisodchi olimlar, jumladan Laurishin "tijorat banki → bu tashkilot emas balki korxonalar" deb hisoblaydi. Ularning fikriga ko'ra tijorat banklari ham mahsulot yaratadi. Tijorat banklari nomoddiy shaklga ega bo'lgan mahsulotlarni yaratadi. Misol: depozit va kredit. Lekin amaliyotda tijorat banklarini kredit muassasasi va kredit tashkiloti deb atash keng tarqalgan. Tijorat banklarining yuridik shaxs sifatidagi o'ziga xos maqomni quyidagi holatlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

- ✓ Tijorat banklari butun iqtisodiyotda subektlari hamda aholini kreditlaydigan qudratli moliya institutlari hisoblanadi. Bugungi kunda ularning kreditlarisiz biror bir mamlakatda iqtisodiy o'sishni ta'minlash va uy-joy muammosini hal qilish mumkin emas.
- ✓ Tijorat banklari aholiga va xo'jalik yurituvchi subekt, hisob-kitob kassa xizmat ko'rsatadigan moliyaviy institut hisoblanadi.
- ✓ Tijorat banklari faoliyati davlat tomonidan qattiq nazorat qiladigan moliya institutidir. Davlat odatda tijorat banklari faoliyatini Markaziy bank orqali nazorat qiladi. Bunday qattiq nazoratning asosiy sababi banklarga depozitlar va omonatlar berish huquqini berilganligidir.
- ✓ Tijorat banklari shartnoma asosida mijozlarga moliyaviy xizmatlar ko'rsatadigan kredit institutlari hisoblanadi.

Bu moliyaviy xizmatlarning bahosi bank va mijoz o'rtasidagi kelishuvga asoslandi. Hech qaysi davlat organi bank xizmatlari bahosini shakllanish jarayonida aralashishiga haqqi yo'q.

- ✓ Tijorat banklari mijozlarning bankka jalb etilgan mablag'larini sir tutishi ni kafoltlaydigan moliya institute hisoblanadi. Bu kafolatlar bank siri to'g'risidagi qonunda o'z ifodasini topadi.
- ✓ Tijorat banklari ishlab chiqarish, sug'urta va savdo faoliyati bilan shug'ullanish man etilgan instituti.

Tijorat banklari boshqaruv organlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi.

- A. Aksiyadorlarning umumiy yig'lishi → bu organ tijorat banklarini boshqaruvchi eng yuqori organ hisoblanadi. Aksiyadorlarning umumiy yig'lishi bankning ustav kapitalini ko'paytirish, bank kengashi va boshqa a'zolarini ta'yinlash kabi muhim vazifalarnihal qilish vakolatiga ega. Aksiyadorlarga dividend to'lash ham muhim masalalardan hasoblanadi.
- B. Bank kengashi bank aksiyadorlari tarkibidan tashkil topadi. Kengash bankning kredit siyosati varivojlantirish strategiyasini tastiqlaydi. Bank kengashi a'zolari sonini har bir mamlakat qonunchiligiga asoslanadi. Misol: O'zbekiston Respublikasi bank kengashi a'zolari soni aksiyadorlari 500gacha bo'lgan banklarda kamida 5ta, aksiyadorlari soni 501-1000ta gacha bo'lgan banklarda 7ta, aksiyadorlar soni 1000tadan ortiq bo'lsa 10 kishidan iborat bo'lishi kerak.
- C. Bank organi → xorijiy banklarda bank boshqaruvi direktorlar kengashi deyiladi. Bank boshqaruvi bankning asosiy bo'linmalarida rahbarlaridan tashkil topadi.
 - ✓ Buxg'altir
 - ✓ Kredit deposit
 - ✓ Valyuta va pul muomalasi direktorlari kiradi.

Bank boshqaruvi banklarning joriy faoliyatini amalga oshiradi.

D. Taftish komissiyasi → bu komissiya bankda doimiy faoliyat yuritadi va asosan bank xarajatlarni nazorat qiladi.

Tijorat banklarida turli xil qo'mitalar ham tashkil qilinib ularni boshqarish organi sifatida e'tirof etish mumkin.

Misol: O'zbekiston Respublikasi 2010-yil 26-noyabrda 1438 qaroriga muvoffiq tijorat banklarida bank aktivlari sifatini nazorat qiluvchi qo'mitalar tashkil qilingan.

Tijorat banklarning barqarorligi deganda uni iqtisodiy-siyosiy risklardan ishonchli himoya qilish imkonini beradigan darajada likvidli va to'lovga qobil bo'lishi tushuniladi.

13-mavzu: Tijorat banklarining aktiv va passiv operatsiyalari

13.1. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari

13.2. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari

13.3. Tijorat banklarining noa'naviy operatsiyalari

13.4. Tijorat banklari daromad va xarajatlari

13.1. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari

Tijorat banklari asosan jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larni jalb qilish va ushbu mablag'larni tegishli maqsadlarga joylashtirish orqali tegishli foydani shakllantiradi. Banklarning vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini jalb qilish bilan bog'liq operatsiyalari passiv operatsiyalar hisoblanadi. Banklarning passiv operatsiyalari tegishli xarajatlar evaziga amalga oshiriladi.

Demak, tijorat banklari passiv operatsiyalari natijasida moliyaviy resurslarni shakllantiradi. Resurslar ikkita yirik manba: jalb qilingan mablag'lar va o'z mablag'laridan iborat. Resurslar bank balansining passivida hisobga olib boriladi. Tijorat banklari balansi passivining asosiy ulushini majburiyatlar (jalb qilingan mablag'lar) tashkil etib, ular jami bank resurslari tarkibida 85–90 foizdan iborat bo'ladi.

Majburiyatlarni muddati va vujudga kelish manbasiga qarab: –barqaror va –beqaror mablag'larga, ular uchun to'lanadigan xarajatlar miqdoridan kelib chiqib: –arzon va –qimmat mablag'larga ajratish mumkin.

Jalb qilingan mablag'larning manbasi:

1. Depozitlar

2. Chaqirib olinguncha saqlanadigan depozitlar;
3. Muddatli depozitlar;
4. Jamg'arma depozitlar.

Xalqaro bank amaliyotida bank resurslari tarkibida depozit mablag'lar, ayniqsa muddatli depozitlar asosiy ulushni tashkil etadi. Bank resurslari tarkibida muddatli depozitlar ulushining yuqoriligi banklarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga va to'lovga layoqatliligini ta'minlashga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Ta'kidlash lozimki, respublikamiz tijorat banklari resurslari tarkibida muddatli mablag'larning ulushi o'sib borish tendentsiyasiga ega bo'lib, ushbu ko'rsatkich 2001 yil 1 yanvar holatiga taxminan 7 – 8 foizni tashkil etgani holda, 2008 yil 1 yanvar holatiga 17 foizga, 2010 yilda 35 – 40 foiz yaqin darajani tashkil etgan.

5. Depozitsiz mablag'lar

1. Banklararo kredit resurslari;
2. Hukumat hisobvaraqlaridagi vaqtincha bo'sh mablag'lar;
3. Tijorat banklaridan olingan resurslar;
4. Boshqa mablag'lar.

Banklarning depozit bo'lmagan mablag'lari tarkibida moliya bozoridan jalb qilingan banklararo kredit resurslari asosiy salmoqni egallaydi. Banklararo kreditlar asosan qisqa muddatli xarakterga ega bo'lib, odatda ushbu kreditlarni berish va olish jarayoni o'zining tezkorligi bilan muhim ahamiyatga ega. Ushbu jarayon bo'yicha asosiy operatsiyalar banklarning vakillik hisobvaraqlari doirasida amalga oshiriladi. Ya'ni, tijorat banklari o'zaro kelishuvga erishganda mablag'lar vakillik hisobvaraqlari orqali o'tkazib beriladi. Shu bilan birga, ushbu kreditlar tijorat banklari uchun nisbatan arzon va muddati jihatidan «uzun» mablag'lar hisoblanadi.

Xalqaro bank amaliyotida banklarning depozit bo'lmagan resurslari tarkibida asosiy yirik manbalardan biri qimmatli qog'ozlar hisoblanadi. Banklar moliyaviy resurslarni shakllantirish maqsadida aktsiya, obligatsiya, depozit va jamg'arma sertifikatlarni muomalaga chiqaradi. Shuningdek, tijorat banklari uzoq muddatli resurslarini shakllantirishda ipoteka va subordinar qimmatli qog'ozlari muhim o'rin tutadi. Banklarning qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish orqali resurslarni shakllantirish bilan bog'liq operatsiyalarini ikkita guruhga ajratish maqsadga muvofiq.

Birinchi guruhga, tijorat banklari ustav va qo'shimcha kapitalini shakllantirish maqsadida aktsiya va subordinar qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish bo'yicha operatsiyalari, ikkinchi guruhga esa qisqa va uzoq muddatli resurslarga bo'lgan ehtiyojini qoplash uchun obligatsiya va ipoteka qimmatli qog'ozlari, depozit va jamg'arma sertifikatlari bilan bog'liq operatsiyalari kiradi.

Aktsiya va sertifikatlarning bozor bahosi banklarning ushbu bozordagi faoliyatini baholovchi iqtisodiy ko'rsatkich hisoblanadi. Tijorat banklari aktsiyalari va sertifikatlarning bozor bahosi ortib borishi ularning oldi-sotdisiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'pchilik hollarda tijorat banklari o'z aktsiyalari va sertifikatlarining ikkilamchi qimmatli qog'ozlar bozorida bahosini oshirish maqsadida investitsion kompaniyalar orqali investor sifatida ham maydonga chiqishi mumkin.

Tijorat banklari aktsiyalari va sertifikatlarning bozor bahosi moliya bozorida mavjud talab va taklif asosida o'rnatiladi. Aktsiya va sertifikatlarning nominal va bozor bahosi o'rtasidagi farq ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Agar ushbu farq ijobiy bo'lsa, tijorat banklari moliyaviy jihatdan barqaror va raqobatbardosh ekanligidan dalolat beradi. Mazkur holat banklarning qimmatli qog'ozlar orqali resurslarini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tijorat banklari aktsiya va sertifikatlarining bahosiga ta'sir qiladigan asosiy omillardan biri ularga to'lanadigan dividend va foiz to'lovlari hisoblanadi. Aktsiya va sertifikatlariga to'lanadigan to'lovlar miqdorining yuqoriligi va barqarorligi banklarning qimmatli qog'ozlar bozorida emitent nufuzini oshirishga bevosita ta'sir qiladi. Chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida har qanday faoliyatning asosida iqtisodiy foyda olish yotadi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozorida emitent, investor yoki vositachi sifatidagi ishtirokiga iqtisodiyotdagi inflyatsiya darajasi bevosita ta'sir qiladi. Shu bois, banklar qimmatli qog'ozlar

bozorida, ayniqsa emitent sifatida qatnashganida inflyatsiya darajasini inobatga olishi lozim.

Tijorat banklari mablag‘lari ikkinchi yirik manbasini ularning kapitali tashkil etadi. Bank kapitali tarkibida ustav kapitalining tashkil topishi va barqarorligi jihatidan muhim moliyaviy manba bo‘lib hisoblanadi.

O‘z mablag‘lari manbasi:

6. *Umumiy kapital*
7. ***Asosiy (birinchi darajali) kapital:***
8. Ustav kapitali;
9. Emission daromad;
10. Maxsus zaxiralar;
11. Taqsimlanmagan foyda.
12. ***Qo‘shimcha (ikkinchi darajali) kapital:***
13. Joriy yilning sof foydasi;
14. Qayta baholash zaxirasi;
15. Subordinatsiyalashgan qarz majburiyatlari;
16. Sho‘ba korxonalariga qilingan quyilmalar.

Yuqoridan ko‘rinib turibdiki, tijorat banklari regulyativ kapitali birinchi va ikkinchi darajali kapitaldan tashkil topadi. Iqtisodiy adabiyotlar, me‘yoriy hujjatlar va Bazel andozalariga ko‘ra birinchi darajali kapital asosiy kapital sifatida ham e‘tirof etiladi.

Tijorat banklari asosiy (birinchi darajali) kapitali xalqaro Bazel andozalariga asosan ustav kapitalining to‘langan qismi, muddatsiz nekumulyativ imtiyozli aksiyalar, emission daromad, sof foyda hisobidan shakllantirilgan zaxira summalari va o‘tgan yillarning taqsimlanmagan foydasidan tashkil topadi.

Tijorat banklari ikkinchi darajali (qo‘shimcha) kapitali kreditlardan ko‘riladigan zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zaxiraning riskka tortilgan aktivlar miqdori 1,25 foizidan oshib ketmaydigan qismi, qayta baholash zaxirasi, subordinatsiyalashgan qarz majburiyatlari va konsolidatsiyalashgan sho‘ba korxonalarini tashkil etish maqsadiga yo‘naltirilgan qo‘yilmalarni o‘z ichiga oladi.

O‘zbekiston tijorat banklari kapitalining tarkibi va uning yetarliligiga qo‘yilgan talablar Markaziy bankning 1998 yil 2 noyabrda tasdiqlangan 420–sonli «Tijorat banklari kapitalining yetarliligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida Nizomi» asosida tartibga solinadi.

O‘zbekiston tijorat banklari birinchi darajali kapitali tarkibiga xalqaro Bazel andozalaridan farqli o‘laroq, bankning ustav kapitalidagi valyuta qismiga teng bo‘lgan valyuta aktivlarini qayta baholanish hisobiga tashkil etilgan devalvatsiya zaxirasi alohida manba sifatida e‘tirof etiladi. Shuningdek, tijorat banklarining joriy yildagi sof foydasi ikkinchi darajali kapitali tarkibiga kiritilgan.

Mazkur paragrafning poyonida ta’kidlash mumkinki, tijorat banklari passiv operatsiyalari natijasida aktiv operatsiyalar uchun zarur bo‘lgan resurslarni shakllantiradi, banklarning passiv operatsiyalari xarajatlarni keltirib chiqaradi.

13.2. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari

Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari – bu banklarning passiv operatsiyalari natijasida shakllantirilgan mablag‘larini iqtisodiy jihatdan daromad (foyda) olish maqsadida turli maqsadlarga joylashtirish va likvidligini ta‘minlash bilan bog‘liq operatsiyalardir. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari ularning faoliyatida juda muhim hisoblanadi. Chunki ular ushbu operatsiyalar orqali daromadlarni shakllantiradilar va aktiv operatsiyalar doimo ma‘lum darajada risk, ya‘ni qarzdorning defolti (to‘lovga qobiliyatsizlik) bilan bog‘liq bo‘ladi.

Tijorat banklari aktiv operatsiyalari iqtisodiy mohiyatiga ko‘ra:

-ssuda operatsiyalari (kreditlash);

-hisob – kitob operatsiyalari;

-kassa operatsiyalari;

-investitsiya va fond operatsiyalari;

-valyuta operatsiyalari va kafolatlar berish bilan bog‘liq operatsiyalardan iborat.

Ssuda operatsiyalari orqali banklar mamlakatdagi faoliyat yuritayotgan mulkiy shaklidan qat‘iy nazar barcha xo‘jalik sub‘ektlariga tegishli kerditlarni beradi. Ma‘lumki, bank kreditlari bir yilgacha – qisqa muddatli, bir yil va undan ko‘p davrga – uzoq muddatli kreditlarga bo‘linadi.

Hisob – kitob operatsiyalarida banklar mijozlarning topshiriqlariga asosan turli maqsadlarga ularning hisobvaraqlarini debetlash orqali o‘tkazadi, shuningdek, ssuda operatsiyalari ham bevosita kredit oluvchining ssuda hisobvarag‘ini debetlash orqali amalga oshiriladi.

Investitsiya operatsiyalarida banklar ho‘jalik yurituvchi sub‘ektlar va davlatning qimmatli qog‘ozlariga moliyaviy mablag‘larni joylashtiradi. Albatta ushbu operatsiyalar banklar uchun ma‘lum darajadagi riskli operatsiyalar hisoblanib, banklarning foydasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Fond operatsiyalarida banklar qimmatli qog‘ozlar bilan operatsiyalar bajarish bilan birga, fond birjalarida oldi – sotdi qilinadigan qimmatli qog‘ozlar va veksellar bilan operatsiyalarni amalga oshiradi.

Banklar **kassa operatsiyalari** orqali mijozlarga naqd pullarni berish va ulardan naqd pullarni qabul qilish bilan bog‘liq ishlarni amalga oshiradi.

Banklarning **valyuta operatsiyalari** bevosita xorijiy mamlakatlar milliy valyutasini oldi – sotdisi bilan bog‘liq operatsiyalar hisoblanib, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan kursini o‘zgarishi hisobiga foyda yoki zarar ko‘rishi mumkin.

Banklar yirik va yuqori darajadagi to‘lov qobiliyatiga ega moliyaviy muassasa sifatida kompaniya, korporatsiya va boshqalarga uchinchi shaxs sifatida **kafolatlar** berishi mumkin. Albatta, berilgan kafolatlar evaziga banklar ma‘lum darajadagi foydani olishni rejalashtiradi.

Yuqorida qayd eilganlarga asosan, banklarning aktiv operatsiyalarini to‘rtta guruhga ajratish mumkin.

1. Erkin zahiralari – bunga kassadagi naqd pullar, Markaziy bankdagi vakillik hisobvaraqlaridagi qoldiqlar, boshqa kredit tashkilotlarning vakillik

hisobvaraqlaridagi mablag'lar. Erkin zahirlar yuqori likvidli mablag'lar hisoblanib, bankka qisman yoki umuman daromad keltirmaydi.

2. Berilgan kreditlar va depozit ko'rinishida boshqa moliya muassasalariga, shuningdek Markaziy bankka joylashtirilgan mablag'lar.

3. Investitsiyalar – bu bankning qimmatli qog'ozlarga va nomoddiy aktivlarga, shuningdek pay ko'rinishida xo'jalik faoliyatiga yo'naltirilgan resurslari.

4. Bankning o'ziga (ichki investitsiyalar) moddiy va nomoddiy aktivlarga yo'naltirilgan mablag'lari. Bunga bank faoliyatini tashkil etish uchun zarur bo'lgan binolar, jihozlar va boshqa uskunalar kiradi.

Tijorat banklarining daromadi bankning 2 va 3 guruhiga kiruvchi aktiv operatsiyalari hisobidan tashkil topib, bank aktivlarining risk darajasi qancha yuqori bo'lsa, ushbu operatsiyalardan kelayotgan daromadlar miqdori ham shuncha yuqori bo'ladi va aksincha.

Demak, banklarning aktiv operatsiyalari daromad keltirish darajasiga qarab:

17. Daromad keltiradigan (kredit va investitsiyalar) aktivlar;

18. Daromad keltirmaydigan (erkin zaxiralar, moddiy) aktivlarga bo'linadi.

Aktivlar Markaziy bankning 2000 yil 26 apreldagi 420 – sonli yo'riqnomasiga asosan riskka tortilgan darajasiga qarab to'rtta guruxga bo'linadi.

19. Birinchi guruxga – riskdan ozod bo'lgan aktivlar – 0;

20. Ikkinchi guruxga – minimal risk darajasiga ega aktivlar – 20;

21. Uchinchi guruxga – o'rta risk darajasiga ega aktivlar – 50;

22. To'rtinchi guruxga – yuqori riskli aktivlar – 100.

Markaziy banki boshqaruvi tomonidan 1998 yil 9 sentyabrda tasdiqlangan 242 – sonli "Tijorat banklari va ularning filiallari tomonidan aktivlar sifatini tasniflash, ssudalar bo'yicha yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlar o'rnini qoplash uchun tashkil etiladigan zaxirani shakllantirish va undan foydalanish" tartibiga asosan bank kreditlari yaxshi kreditlar, standart kreditlar, substandart kreditlar, shubhali kreditlar va umidsiz kreditlar sifatida tasniflanadi.

Bank kreditlarini tasniflashdan asosiy maqsad ularni to'liq qaytarishini ta'minlash bo'yicha tegishli ishlarni amalga oshirishga qaratiladi. Bank kreditlari "Yaxshi" deb tasniflanganda ular qaytarilmasligi alomatlarini bo'lmaydi, shu bois ushbu kreditlar bo'yicha tegishli zaxiralar ajratilmaydi. Foizlar muddati o'tgan ssudalar "Yaxshi" deb tasniflanishi mumkin emas.

Kreditlar "Standart" sifatida tasniflangan aktivlar bo'yicha qaytarilmagan kredit summasining 10 foizi miqdorida zaxiralar tuzishi shart.

"Substandart" sifatida tasniflangan aktivlar bo'yicha bank asosiy qarzning to'lanmagan summasining 25 foiziga teng bo'lgan zaxiralarni shakllantirishi lozim.

"Shubhali" deb tasniflangan aktivlar bo'yicha bank asosiy qarz to'lanmagan summasining 50 foizi miqdorida zaxirani tashkil etishi shart.

Bank tomonidan berilgan kreditlar kamida 180 kunga kechiktirilganda bular "umidsiz" deb tasniflanadi. Umidsiz deb tasniflangan aktivlar bo'yicha bank asosiy qarzning to'lanmagan summasining 100 foizi miqdorida zaxiralar yaratishi kerak.

Bank aktivlari likvidli, ya'ni tez naqd mablag'ga aylantirish imkoniyati bo'lishi kerak. Bank aktivlari likvidlilik nuqtai nazaridan quyidagilarga bo'linadi:

23. Yuqori likvidli aktivlar – bevosita pul ko'rinishidagi mablag'lar bo'lib, ushbu aktivlar istalgan paytda bank maburiyatini bajarishga yo'naltirilishi mumkin;

24. Qisqa muddatli likvidli aktivlar – qisqa muddatli kreditlar va ikkilamchi bozorga ega bo'lmagan qimmatli qog'ozlar;

25. Qiyin realizatsiya qilinadigan aktivlar – o'rta va uzoq muddatli kreditlar, ikkilamchi bozorga ega bo'lmagan qimmatli qog'ozlar, pay ulushlari va boshqalar;

26. Past likvidli aktivlar – bankning asosiy vositalariga yo'naltirilgan mablag'lar kiradi.

Xulosa qilib aytganda, banklarning aktiv operatsiyalari ularning foydasini shakllantirishga xizmat qilish bilan birga, ma'lum darajadagi risklarni vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Banklar aktiv operatsiyalarni bajarishda asosiy e'tiborni mavjud risklarning darajasini pasaytirish orqali balansning likvidligini ta'minlashga qaratadi.

13.3. Tijorat banklarining noa'nanaviy operatsiyalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklari mijozlarning moliyaviy xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish va foyda manbasini oshirish maqsadida qator noa'nanaviy operatsiyalarni bajaradi. Bunday operatsiyalar sirasiga *faktoring, kredit – ijara (lizing), kontokorrent (overdraft), forfeyting, trast* kabi operatsiyalarni kiritish mumkin.

Faktoring operatsiyalari

Faktoring operatsiyalarida banklar tovar sotib oluvchining qarz hujjatlarini sotib oladi, unda asosan uchta tomon ishtirok etadi.

Birinchisi, *faktor – vositachi*, bankning faktoring operatsiyalarini bajaruvchi bo'limi. Odatda, rivojlangan mamlakatlar tajribasida faktoring operatsiyalarini amalga oshirishga ixtisoslashgan faktoring kompaniyalari tashkil etish amaliyoti ham mavjud.

Ikkinchisi, *mijoz (tovar sotuvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi)*, faktor – vositachi bilan kontrakt tuzuvchi sanoat yoki savdo firmasi.

Uchinchisi, *tovar sotib oluvchi*.

Mijoz sotilgan tovar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun olinishi lozim bo'lgan pul mablag'ini talab qiluvchi hujjatlar asosida “faktor – vositachi” bilan faktoring operatsiyasi bo'yicha shartnoma tuzadi. Faktor – vositachi imzolangan faktoring shartnomasi asosida, ma'lum komission to'lov hisobiga mijozga sotilgan tovar yoki ko'rsatilgan xizmatlarga to'lovni amalga oshiradi. Sodaroq qilib aytganda, faktor – vositachi mijozdan tovar sotib oluvchiga mablag'larni to'lash bilan bog'liq to'lov hujjatlarni komission to'lov asosida “sotib oladi”.

Faktor – vositachi mijoz bilan faktoring operatsiyasini imzolayotganda tovar sotib oluvchining moliyaviy holatini oqilona baholashi juda muhim hisoblanadi. Agar sotib oluvchining moliyaviy holati yomonlashib, faktoring operatsiyasi bo‘yicha faktor – vositachi tomonidan mijozga to‘lagan summani to‘lay olmasa, ushbu zarar faktor – vositachining gardaniga tushadi.

Iqtisodiyotda faktoring operatsiyalarni vujudga kelishining asosiy omillari sifatida quyidagilarni ta’kidlash mumkin:

– sotib oluvchi korxonalar va tashkilotlar olingan tovar yoki ko‘rsatilgan xizmatlarga to‘lashi lozim bo‘lgan mablag‘larni o‘z vaqtida to‘lash imkoniyatlarining mavjud emasligi. Bu qator ijtimoiy – iqtisodiy oqibatlar tufayli vujudga keladi;

– tovar sotuvchi yoki xizmat ko‘rsatuvchi mijozning ishlab chiqarish jarayonini doimiy ravishda davom ettirib turishi uchun moliyaviy mablag‘larga bo‘lgan ehtiyojini ta’minlashning zarurligi;

– banklarning moliyaviy mablag‘lardan samarali foydalanish hisobiga qo‘shimcha foydani shakllantirishga bo‘lgan ehtiyojining mavjudligi.

Kredit – ijara (lizing)

Iqtisodiy nuqtai nazardan, ***kredit – ijara (lizing)*** murakkab savdo – moliya – kredit operatsiyalarining bir shakli hisoblanadi. Kredit – ijaraning asosiy xususiyatlari sifatida lizing muddati davomida ijaraga berilgan vositalarga nisbatan egalik huquqini saqlab qolishdir. Uning asosiy shakllaridan biri mashina va jihozlarni ijaraga berish, asosiy usullaridan biri investitsiyalarni moliyalashtirish va ta’minotni faollashtirish hisoblanadi.

Kredit – ijara (lizing) operatsiyasida odatda uch tomon ishtirok etadi:

27. ishlab chiqaruvchi (tovar sotuvchi), bo‘lajak lizing beruvchiga tegishli mashina va jihozlarni sotuvchi yuridik shaxs;

28. lizing beruvchi, tovar sotuvchidan mashina va jihozlarni sotib oluvchi, mulkning egasi sifatida lizing shartnomasiga asosan ma’lum muddatga va to‘lov evaziga mashina va jihozlarni lizing oluvchiga beruvchi. Odatda, lizing beruvchi sifatida yetarli darajada moliyaviy mablag‘ga ega bo‘lgan banklar, ixtisoslashgan lizing kompaniyalari, korxonalar maydonga chiqadi;

29. lizing oluvchi, lizing shartnomasiga ma’lum muddat va to‘lovga asosan mashina va jihozlarni oluvchi shaxs.

Odatda, lizing oluvchi sifatida asosan yuridik shaxslar maydonga chiqadi. Lizing beruvchi va lizing oluvchi o‘rtasida tuzilgan shartnomaga ko‘ra, lizinga olingan mashina va jihozlarning shartnoma muddati tugagandan so‘ng lizing beruvchiga qaytariladi yoki lizing oluvchining ixtiyorida qoladi. Lizing o‘ziga xos bo‘lgan shartnoma hisoblanadi, unda ijara elementlari va kredit elementlari mujassamlashtiriladi. Shu bois, lizing so‘zi “kredit – ijara” tarzida talqin etiladi.

Lizing iqtisodiy mohiyatiga ko‘ra, kredit munosabatlariga xos bo‘lib, kreditning iqtisodiy mohiyati va elementlarini o‘zida aks ettirsada, kredit sifatida to‘liq e’tirof etilmaydi. Chunki, kreditor va qarzdor kapital sifatida pul mablag‘i

bilan emas, balki ishlab chiqaruvchi jihozlar vositasida o‘zaro munosabatga kirishadi. Shu bilan birga, lizing kredit hisoblanib, unda kreditning barcha tamoyillari o‘z aksini topadi, shu jihatdan lizing qiymat shaklidagi kredit ko‘rinishida emas, balki tovar shaklidagi kredit sifatida namoyon bo‘ladi.

Iqtisodiyotda lizingning qator ijobiy jihatlari mavjud bo‘lib, ularning asosiylari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

– lizing oluvchi korxonalar va tashkilotlarda mashina va jihozlarni sotib olish uchun zarur bo‘lgan moliyaviy mablag‘lar yetishmovchiligi yoki mavjud emasligi bilan bog‘liq muammolarni bartaraf etishga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, o‘z faoliyatini yangidan boshlayotgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub‘ektlariga qimmat va zamonaviy mashina va jihozlarni sotib olish bilan bog‘liq muammolarni yechishga yordam beradi. Bu iqtisodiyotda ishlab chiqarishni tashkil etishga va boshqa qator ijtimoiy – iqtisodiy ziddiyatlarni oldini olishda muhim rol o‘ynaydi;

– ishlab chiqaruvchi tomonidan ishlab chiqarilgan mashina va jihozlarni sotish bilan bog‘liq muammolar bartaraf etilishi natijasida ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligi ta‘minlanadi;

– lizing beruvchining ixtiyorida pul mablag‘lari samarali manbalarga joylashtiriladi va buning natijasida ma‘lum darajada foyda olish imkoniyati vujudga keladi.

Kontokorrent operatsiyalari

Banklarning noa‘naviy operatsiyalaridan biri ***kontokorrent operatsiyalar*** hisoblanadi. Kontokorrent (overdraft) operatsiyalarda mijozlarning banklardagi talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlari bo‘yicha ma‘lum miqdorda debet qoldiq (overdraft) qolishiga ruxsat beriladi. Albatta, bu iqtisodiy jarayon bank va mijoz o‘rtasida tegishli shartnoma asosida rasmiylashtiriladi, kontokorrent shartnomasiga binoan mijozning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlarida mablag‘lar mavjud bo‘lmagan holda, unga to‘lovlarni amalga oshirish uchun tegishli summani debet qoldig‘i hisobidan o‘tkazilishiga yo‘l qo‘yiladi.

Kontokorrent (overdraft) operatsiyalarida mijozning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvarag‘ining aktiv qismida qolgan qoldiq asosida bank hisobiga tegishli foiz hisoblanadi. Mijoz tomonidan sotilgan tovarlar va ko‘rsatilgan xizmatlar uchun kelib tushgan mablag‘lar uning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvarag‘i tushishi orqali debet qoldiq (overdraft) summasi yopiladi.

Shu tariqa, bank va mijoz o‘rtasida tuzilgan shartnomada kelishilgan muddat davomida kontokorrent (overdraft) operatsiyasi amalga oshiriladi. Uning ishtirokchilari bank va bankning mijoz hisoblanib, bank kontokorrent (overdraft) shartnomasini tuzayotganda mijozning moliyaviy holati, balansining likvidligi va boshqa mezonlariga alohida e‘tibor qaratadi. Bunda asosan bank bilan uzoq yillardan buyon hamkorlik qilib kelayotgan va asosli to‘lov qobiliyatiga ega bo‘lgan hamda ishonchli mijozlari yuqori mavqiega ega bo‘ladi.

Kontokorrent (overdraft) operatsiyalarining qator afzalliklari mavjud bo‘lib, ularning asosiylari quyidagilar hisoblanadi:

– mijozning qisqa muddatli moliyaviy resurslarga bo‘lgan ehtiyojini ta‘minlaydi va qo‘shimcha hujjatlarni rasmiylashtirish uchun ketadigan vaqt va moliyaviy mablag‘larni tejash imkoniyatini beradi;

– banklarga moliyaviy mablag‘larni ishonchli va samarali maqsadlarga joylashtirish imkoniyatini berish bilan birga, qo‘shimcha foyda olishga sharoit yaratadi.

Forfeyting operatsiyalari

Forfeyting operatsiyalari asosan yirik banklar va kompaniyalar o‘rtasida uzoq muddatga, juda katta miqdordagi moliyaviy mablag‘larni to‘lashda qo‘llaniladigan operatsiyalar hisoblanadi.

Forfeyting operatsiyasida, faktoring operatsiyasidagi kabi uch tomon ishtirok etadi. Birinchisi, mol yetkazib beruvchi, ikkinchisi, mol sotib oluvchi va uchinchisi, vositachi – bank yoki moliyaviy muassasa.

Forfeyting operatsiyalarining faktoring operatsiyalaridan asosiy farqi sifatida ushbu operatsiyalar uzoq muddatga (6 oydan 5 – 6 yilgacha) va yirik summalarga tuzilishini ta’kidlash mumkin.

Forfeyting iqtisodiy termeni odatda majburiyatni sotib olish ma’nosida qo‘llaniladi, uni so‘ndirish tovar va xizmatlarni sotib olish jarayonida kelgusida yuz beradi. “a forfait” so‘zi frantsuzchadan vujudga kelgan bo‘lib, “huquqdan voz kechish” ma’nosini anglatadi. Forfeytingda pul mablag‘ini olishga talabgor bo‘lgan sotuvchi o‘tkaziladigan veksel inodassamentiga⁶⁰ “to‘lovni qaytarish shartisiz” so‘zini qayd etish orqali to‘lov regressidan⁶¹ o‘zini himoya qiladi. Forfeyting vekselni sotuvchi asosan yirik eksporterlar hisoblanib, ular vekselni to‘lov hujjati sifatida aktseptlab sotilgan tovar yoki ko‘rsatilgan xizmatlarning summasini diskont asosida zudlik bilan to‘lash hisobiga barcha risk va majburiyatlar bilan birgalikda forfetterga (ya’ni vekselidagi summani to‘lab beruvchi va o‘zida qayd etib boruvchi bankka) o‘tkazadi.

Agar importer birinchi darajali to‘lov qobiliyatiga va yuqori moliyaviy mavqiega ega bo‘lmasa, har qanday forfetterlangan qarz summa aval⁶² shaklida kafolatlangan yoki chaqirib olinmaydigan bank kafolatiga ega bo‘lishi lozim.

Vekselni forfeterlash paytida undagi summa forfet krediti berilayotgan to‘liq muddatga diskont asosida forfetter tomonidan avans tarzida ushlab qolinadi. Eksporter forfet krediti bo‘yicha hech qanday majburiyatni o‘ziga olmaydi, faqatgina u jo‘natayotgan tovarlar va ko‘rsatilayotgan xizmatlarning sifati va tuzilayotgan hujjatlarning qonuniyligi hamda haqoniyligini ta‘minlashga mas’ul hisoblanadi.

Forfeyting operatsiyalariga misol sifatida AQShning Boeing samolyotini ishlab chiqaradigan kompaniya bilan yirik avikompaniyalar o‘rtasidagi o‘zaro oldi – sotdilarni keltirish mumkin. Chunki, boeng samolyotlarining bahosi juda yuqori

⁶⁰Индоссамент – векселни бошқа шахсга ўтказиш ҳуқуқини берувчи орқа тарафидаги ёзув.

⁶¹Регресс – олдин тўланган суммани қайтаришни талаб этиш.

⁶²Авал – вексел бўйича тўланмай қолган суммани тўлаб бериш ҳақида мажбуриятни олиш.

bo'lishi aviakompaniyalarga ushbu mablag'larni birdan to'lash imkoniyatini bermaydi, biroq o'z navbatida ishlab chiqarilgan samolyot uchun tegishli to'lovni ololmagan samolyotsozlik kompaniyasida ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlashda muammolar vujudga keladi. Aynan shu muammo banklarning ishtirokida forfeyting operatsiyalari orqali hal etiladi. Bundan bank samolyotni sotib olgan aviakompaniyaning boeng kompaniyasi oldidagi majburiyatlarini sotib oladi (savdo trattasi, o'tkazma yoki oddiy veksel shaklida) va to'lovni bir yo'la amalga oshiradi, kelgusida esa bank va aviakompaniya o'rtasida tuzilgan shartnomaga bo'yicha asosiy summa tegishli jadval asosida, qo'shimcha foiz to'lovlari bilan birgalikda undirib boriladi.

Trast operatsiyalari

Xalqaro bank amaliyotida ***trast operatsiyalari*** banklar mijozlarning topshirqlariga asosan ularning mulkini boshqarish yoki ishonchli vakil sifatida ularning nomidan xizmatlarni bajaruvchi shaxs.

Tijorat banklarida trast – bo'limlari trast operatsiyalari doirasida quyidagi uch yo'nalishdagi ishlarni bajaradi:

- mijozlarning vasiyatlariga binoan ularning meroslarini boshqarish;
- ishonchli vakil sifatida xizmatlarni bajarish va otaliqqa olish;
- agentlik (vositachilik) xizmati.

Mijozlarning vasiyatlariga binoan ularning meroslarini boshqarish. Meroslarni boshqarishda ularning asosiy vazifalari sud qarorini olish, meros bilan bog'liq mol – mulklarni butligi va xafsizligini ta'minlash, ma'muriy xarajatlarni amalga oshirish, qarzlarni to'lash yoki undirish, mol – mulk bilan bog'liq soliqlarni to'lash va vasiyatchining merosxo'rlariga tegishli xizmatlarni ko'rsatish va yordam berish. Masalan, amaliyotda bunday holat mulkdorning farzandlari voyaga yetmaganda erta olamdan ko'z yumushi natijasida vujudga kelishi mumkin.

Mijozning ishonchli vakili sifatida ishlarni bajarish yoki shartnoma asosida vaqtinchalik mol – mulkini boshqarish. Bu shakldagi operatsiyalar mijoz uzoq muddatga safarga yoki jismoniy zaifligi oqibatida o'ziga tegishli mol – mulk (uy – joy, mashina, uy hayvonlari va boshqalar)ni boshqarish imkoniyatiga ega bo'lmagan holatda yuz beradi.

Agentlik (vositachilik) xizmati.

30. qimmatli qog'ozlarni saqlashga qabul qilish;
31. qimmatli qog'ozlar bo'yicha daromadlarni undirish;
32. qimmatli qog'ozlar bo'yicha olinadigan daromadlar haqida benefitsarga ma'lumot berib turish;
33. muddati tugagan qimmatli qog'ozlarni so'ndirish;
34. qimmatli qog'ozlarni sotish va sotib olish;
35. benefitsarning hisobvaraqlari bo'yicha to'lovlarni amalga oshirish;
36. sug'urta polislarini rasmiylashtirish;
37. seyflarni ijaraga berish.

Yakunlovchi fikr sifatida ta'kidlash mumkinki, har qanday iqtisodiyotda banklarning noa'naviy operatsiyalarini rivojlanishiga qator omillar ta'sir qiladi. Xususan, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan kursining barqarorligi, real inflyatsiya darajasining xalqaro amaliyotda umumqabul qilingan me'yorlarini ta'minlanishi, bank tizimiga aholi va mijozlar ishonchining mustahkamligi kabilar shular jumlasidandir.

13.4. Tijorat banklari daromad va xarajatlari

Tijorat banklarining daromadi foizli va foizsiz daromadlardan iborat. Tijorat banklarining daromadlari tarkibida foizli daromadlar asosiy salmoqni egallaydi. Daromadlar bank balansining passivida hisobga olib boriladi.

Tijorat banklari daromadlarini manbalari turli – tuman bo'lib, ularni quyidagi tartibda guruhlash mumkin.

38. Mulkiy shaklidan qa'tiy nazar yuridik va jismoniy shaxslarga qisqa, o'rta va uzoq muddatga so'mda va xorijiy valyutalarda berilgan kreditlar bo'yicha daromadlar.

39. Markaziy bankdagi va boshqa banklardagi vakillik hisobvaraqlar bo'yicha daromadlar.

40. Qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar bo'yicha daromadlar.

41. Trast, lizing, faktoring va forfeyting operatsiyalari bo'yicha daromadlar.

42. Qimmatbaho metallar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar bo'yicha daromadlar.

43. Qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan RYePO bitimlari bo'yicha daromadlar.

44. Xorijiy valyutalar kursining o'zgarishi natijasida olinadigan daromadlar.

45. Berilgan kafolatlar va tijorat faoliyatidan olinadigan daromadlar.

46. Qaram xo'jalik jamiyatlariga, qo'shma korxonalariga va sho'ba xo'jalik jamiyatlariga qilingan investitsiyalardan olingan foyda va dividendlar.

47. Maslahat va vositachilik xizmatlaridan olingan daromadlar.

48. Boshqa daromadlar.

49. Tijorat banklarining foizli daromadlari asosan ular tomonidan berayotgan kreditlar hisobidan shakllanadi.

Tijorat banklarining xarajati foizli va foizsiz xarajatlardan iborat bo'ladi. Xarajatlar bank balansining aktiv tomonida hisobga olib boriladi.

Tijorat banklari o'z faoliyatini tashkil etish jarayonida turli xarajatlarni amalga oshiradi, shu bois xarajatlarni moddalar bo'yicha guruhlarga ajratib o'rganish maqsadga muvofiq.

50. Bankning moliyaviy resurslarini shakllantirish va uning bevosita faoliyatini tashkil etish bilan bog'liq xarajatlar. Ushbu xarajatlar tarkibiga:

1. mijozlarning talab qilib olinguncha saqlanadigan depozit hisobvaraqlariga xarajatlar;

2. depozit sertifikatlar, omonatlar va aktsiyalarga to'lanadigan xarajatlar;

3. boshqa bank va bank bo'lmagan tashkilotlardan olingan kreditlar bo'yicha xarajatlar;

4. Markaziy bankdan qayta moliyalash tarzida olingan resurslarga to'lanadigan xarajatlar;

5. naqd pullarni olib kelish, jo'natish va saqlash bilan bog'liq xarajatlar;

6. qimmatli qog'ozlar va qimmatli metallar bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha to'lanadigan xarajatlar;

7. mahalliy banklarning vakillik hisobvaraqlariga to'lanadigan xarajatlar;

8. xorijiy banklarning «Loro» vakillik hisobvaraqlariga to'lanadigan xarajatlar;

9. qaytarilmagan kreditlar bo'yicha xarajatlar;

10. boshqa xarajatlar.

1. Xodimlarining ish haqi, ijara va boshqa ma'muriy xarajatlar:

11. ish haqi va moddiy yordam xarajatlari;

12. sug'urta va badallarga xarajatlar;

13. xodimlarni ijtimoiy himoya va meditsina xarajatlari;

14. ijara, suv, elektr energiya, ta'mirlash, qo'riqlash va boshqa xarajatlar.

3. Xizmat safari, tarnsport va amortizatsiya xarajatlari.

15. bank xodimlarining xizmat safari va yashash xarajatlari;

16. transport va yoqilg'i xarajatlari;

17. bank binosi va boshqa imoratlariga amortizatsiya xarajatlari;

18. transport, mebel va boshqa jihozlarning amortizatsiya xarajatlari;

19. nomoddiy aktivlar va ijaraga topshirilgan binolarga amortizatsiya xarajatlari;

20. soliq to'lovlari bilan bog'liq xarajatlar;

21. boshqa xarajatlar.

4. Bankning imidjini ko'tarish va xizmatlarining turini ko'paytirish bilan bog'liq xarajatlar:

22. reklama va e'lonlarga qilinadigan xarajatlar;

23. prezentatsiya va boshqa tadbirlarlarni o'tkazish bilan bog'liq xarajatlar;

24. kitoblar va davriy nashrlarga qilinadigan xarajatlar,

25. homiylik va vasiylik xarajatlari;

26. boshqa xarajatlar.

Tijorat banklarining xarajatlari tarkibida asosiy salmoqni yuqorida keltirilgan birinchi va ikkinchi guruxdagi xarajat moddalari egallaydi.

Tijorat bankining yuqori darajada foydaga ega bo'lishi va kapitalning yetarliligini ta'minlanganligi uning iqtisodiy jihatdan mustahkamligini anglatadi. Bankning yuqori foydaga ega bo'lishi uning raqobatbardoshligini va xizmatlarining sifatini oshirishga xizmat qiladi. Kapitalning yetarliligini ta'minlanganligi esa bankning aktiv operatsiyalarining hajmini oshirishga va risk darajasini pasaytirishga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

14-mavzu: Nobank kredit tashkilotlari va ularning turlari

14.1. Kredit uyushmalari va ularning operatsiyalari

14.2. Lombardlar va ularning tashkil topishi

14.2. Mikrokredit tashkilotlari

14.3. Nobank kredit tashkilotlarining resurs bazasi

14.4. Nobank kredit tashkilotlarining aktiv operatsiyalari

14.1. Kredit uyushmalari va ularning operatsiyalari

Kredit uyushmasi – mikromoliyalash tashkilotlari tarkibidagi asosiy moliya muassasasi hisoblanib, vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larini jalb qilish asosida mikrokredit va kreditlar berish bilan shug‘ullanadigan tijorat tashkilotidir.

Kredit uyushmasiga Markaziy bankning tegishli me‘yoriy hujjatlarida, kredit uyushmasi – kreditlar berish hamda boshqa moliyaviy xizmatlar ko‘rsatish maqsadida yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ixtiyoriy teng huquqli a‘zolik asosida tuziladigan kredit tashkiloti sifatida ta’rif berilgan.

Kredit uyushmalariga iqtisodiy adabiyotlarda notijorat moliyaviy tashkilot sifatida ta’riflar berilgan. Bizningcha dastlabki kredit uyushmalari notijorat asosida tashkil topgan bo‘lishi mumkin, biroq hozirgi kunda mamlakatimizda tashkil etilayotgan va faoliyat yuritayotgan barcha kredit uyushmalarining asosiy maqsadi foyda olishga qaratilgan.

Kredit uyushmalari faoliyatiga kengroq ma’noda e’tibor qaratadigan bo‘lsak, kredit uyushmalari kooperativ tashkilot bo‘lib, jismoniy va yuridik shaxslarning vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘larini tegishli shartlar asosida o‘ziga jalb etadi va o‘zining a‘zolariga ushbu mablag‘lar hisobidan kreditlarni taqdim etadi.

Ayrim ma’nbalarga ko‘ra, dastlabki kredit uyushmalari 1844 yilda Angliyaning Rochdeyl shahrida to‘qimachlik korxonasi ishchilari tomonidan tashkil etilgan. XIX – asrning 60 yillarida kredit uyushmalari tashkil etish g‘oyalari Germaniya va Avstriyalik Fridrix Rayffayzen va German Shultse – Delichlar tomonidan ilgari surildi. Shu davrda kredit uyushmalari faoliyati rivojlandi va moliyaviy muassasalar sifatida mamlakat moliya tizimiga kirib keldi.

Rayffayzen dastlabki qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatadigan kredit klasslari, shuningdek, savdo – sotiqni kreditlaydigan uyushmalarning asoschisi hisoblanadi.

Shultse – Delich tomonidan tashkil etilgan kredit uyushmalarining asosiy faoliyati shaharlarda faoliyat yuritadigan hunarmand, kosib va mayda tadbirkorlarga xizmat ko'rsatishga qaratildi.

Hozirgi kunda, kredit uyushmalari AQSh, Kanada, Irlandiya, Avstraliya, Janubiy Koreya, Tayvan mamlakatlarida juda keng rivojlangan, shuningdek, ayrim MDX mamlakatlarida (Rossiya, Qozog'iston, Estoniya) ham jadal rivojlanish bosqichini o'z boshidan kechirmoqda.

Kredit uyushmalari passiv operatsiyalari– bu mablag'larni jalb qilish bilan bog'liq operatsiyalaridir. Kredit uyushmalari mablag'larni *pay badallari, muddatli va jamg'arma depozitlar, boshqa moliyaviy muassasalardan kredit* sifatida jalb qilishi mumkin. Shuningdek, kredit uyushmalarining daromad va foydani shakllantirish bilan bog'liq operatsiyalarini ham ularning passiv operatsiyalari sifatida tasniflash mumkin.

Kredit uyushmalarini tashkil etishning asosiy passiv operatsiyalari va ularni tashkil etishning talablaridan biri ustav kapitalini shakllantirish hisoblanadi. Kredit uyushmalari pay badallari (ustav kapitali) uning ta'sischi tomonidan shakllantiriladi.

Kredit uyushmalari ustav fondi pul mablag'laridan, shuningdek, mazkur tashkilot ustav fondi miqdorining yigirma foizidan oshmaydigan boshqa mol – mulk hisobidan shakllantirilishi mumkin. Kredit hisobidan va garovga olingan mablag'lardan hamda boshqa jalb etilgan mablag'lardan kredit uyushmalari ustav fondini shakllantirishga ruxsat berilmaydi.

Kredit uyushmalarining muddatli va jamg'arma depozitlari unga a'zo jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, yakka tartibdagi tadbirkorlik sub'ektlari hisobidan shakllantiriladi.

Ta'kidlash joizki, kredit uyushmalarida muddatli va jamg'arma depozitlar bo'yicha to'lanayotgan foiz stavklarining yuqoriligi aholining kredit uyushmalarida omonatlarni jamg'arishga bo'lgan ishtiyoqini oshirmoqda. Biroq, bu omonatlar bilan bog'liq risklarni vujudga kelishiga sabab bo'ladi.

Kredit uyushmalari, moliyaviy muassasa sifatida qo'shimcha resurslarga kuchli ehtiyoj sezadi. Kredit uyushmalari, albatta ushbu ehtiyojni

ustav kapitali, omonatlar, taqsimlanmagan foyda hisobidan qondirishga alohida e'tibor qaratadi. Shunga qaramasdan, ushbu moliyaviy manbalar hisobidan shakllantirilgan mablag'lar yetarli bo'lmaganda tijorat banklaridan qisqa va uzoq muddatli kreditlarni jalb etadi.

Kredit uyushmalari aktiv operatsiyalari – bu passiv operatsiyalar natijasida shakllantirilgan moliyaviy mablag'larni tegishli foydani shakllantirish maqsadida samarali maqsadlarga joylashtirishi bilan bog'liq faoliyati majmuidir. Kredit uyushmalari aktiv operatsiyalari iqtisodiy mohiyatidan kelib chiqqan holda *moddiy va nommoddiy aktivlarga, riskli va risksiz aktivlarga, daromad keltiradigan va daromad keltirmaydigan aktivlar* sifatida guruhlash mumkin.

Kredit uyushmalarining *moddiy aktivlariga* bevosita qiymat va buyum ko'rinishida mavjud bo'lgan aktivlar kiradi. Masalan, kassadagi naqd pullar, kreditlar, asosiy vositalar shular jumlasidandir. *Nomoddiy aktivlarga* kredit uyushmasini faoliyatini tashkil etish uchun sotib olingan dasturiy mahsullar, gudvill va boshqa shu kabilarni kiritish mumkin.

Ma'lumki, kredit muassasalari tomonidan amalga oshirilayotgan barcha operatsiyalarning asosiy qismi bevosita risk bilan bog'liq. Shuningdek, kredit uyushmalarining faoliyati ham bundan holi emas. Shu jihatdan ularning aktiv operatsiyalari ham *riskli va risksiz aktivlardan* iboratdir. Kredit uyushmalarining riskli operatsiyalari bevosita ularning daromadlarini shakllantirish bilan bog'liq operatsiyalari jarayonida vujudga kelib, risk darajasi qanchalik yuqori bo'lsa ularning daromadlari hajmi ham shu darajada yuqori bo'ladi va aksincha.

Kredit uyushmalarining riskli operatsiyalari sifatida berilgan kreditlar, investitsiyalar, lizinglar va boshqa shaxslardagi omonatlarini keltirish mumkin. Risksiz aktivlar tarkibiga esa kassadagi naqd pullar, tijorat banklaridagi mablag'lari, asosiy vositalar va shunga o'xshash aktivlarini kiritish maqsadga muvofiqdir.

Kredit uyushmalarining barcha operatsiyalari ham daromad keltirmaydi, shunday bo'lsada, uyushmaning faoliyatini tashkil etish maqsadida ular daromad keltirmaydigan operatsiyalarni amalga oshirishga ham majburdirlar. Masalan, kassadagi naqd pul bilan bog'liq operatsiyalari, asosiy vositalar, bankdagi hisobvaraqlaridagi mablag'larni *daromad keltirmaydigan aktivlar* sifatida ta'kidlash mumkin.

Kredit uyushmalarining *daromad keltiradigan aktivlari* tarkibiga

kreditlar, investitsiyalar, lizing va boshqa muassasalarga qo'yilgan muddatli jamg'armalarni kiritish mumkin.

Kredit uyushmalarining *daromad va xarajatlari*. Kredit uyushmalarini foizli va foizsiz daromad va xarajatlarga guruhlash mumkin.

Kredit uyushmalarining foizli daromadlari ularning riskli operatsiyalari hisobidan shakllantiriladi. Kredit uyushmalari daromadlarining asosiy ulushi ularning kredit operatsiyalari hisobidan shakllantiriladi. Foizli va foizsiz daromadlar uyushma balansining passiv hisobvaraqlarida hisobga olib boriladi, barcha daromadlar har oyda, chorakda va hisobot yilining oxirida uyushmaning tegishli hisob varaqlariga (31206 – Sof foyda (zarar) (aktiv – passiv)) kreditlash orqali yopiladi.

Kredit uyushmalarining *xarajatlari* ularning passiv operatsiyalari natijasida vujudga keladi. Xarajatlarning asosiy ulushi resurslarni jalb qilish (foizli xarajatlar) va uyushma xodimlariga ish haqi berish (foizsiz xarajatlar)ga to'g'ri keladi.

Foizli va foizsiz xarajatlar uyushma balansining aktiv hisobvaraqlarida hisobga olib boriladi, barcha xarajatlar har oyda, chorakda va hisobot yilining oxirida uyushmaning tegishli hisob varaqlariga (31206 – Sof foyda (zarar) (aktiv – passiv)) debetlash orqali yopiladi.

14.2. Lombardlar va ularning tashkil topishi

Lombardlar – ixtisoslashgan tijorat tashkiloti bo'lib, asosiy faoliyati fuqarolarning harakatdagi mulklari garovi ostida, qisqa muddatli kreditlar berish va buyumlarni saqlash bilan shug'ullanadi. Lombardlarning ixtisoslashganlik darajasiga qarab buyumlar, oltin buyumlar va avtoulavlar garov sifatida qabul qilinadi. Buyumlar tomonlarning o'zaro kelishuvi asosida baholanadi. Lombard va kredit oluvchi shaxs o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida kredit beriladi.

Dastlabki lombardlar XV asrlarda Frantsiyaning Lombard shahrida savdogarlar tomonidan tashkil etilgan. Hozirgi kunda amaliyotda qo'llanilib kelinayotgan "lombard" termani shu tariqa paydo bo'lgan.

Lombardlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, ushbu muassasalar mijozning ehtiyoji uchun zarur bo'lgan summani juda tez fursatda berish imkoniyatiga egaligidir. Bunda lombard va qarz oluvchi o'rtasida, ko'pchilik hollarda qimmatbaho buyumlar garov sifatida

foydalaniladi. Lombard tashkiloti berilgan kredit uchun undirilishi lozim bo'lgan foiz to'lovini, ko'pchilik hollarda, oldindan kredit summasidan chegirib qoladi.

Lombard kredit uchun hisoblanadigan foiz summalari quyidagi tartibda hisoblanadi.

Masalan, kredit summasi – 1,0 mln so'm, oylik foiz to'lovi – 3 %, kreditdan foydalanish muddati – 20 kun.

Kredit summasidan kelib chiqib, ushbu kredit summasiga nisbatan to'lanadigan foiz to'lovi quyidagicha aniqlanadi: $1000000 * 0,003 * 20 = 60000$ so'm. O'zbekistonda lombardlar bank tizimining ikkinchi pog'onasidagi kredit muassasalari tarkibiga kiradi.

Ilk marotaba kredit kooperativini tashkil etish kontseptsiyasi 1850 yilda Germaniyada, aholining kam ta'minlangan qatlamlarining moliyaviy ehtiyojlarini qondirish maqsadida paydo bo'lgan. Tegirmonchi va novvoylarning dastlabki kooperativ kredit jamiyatini tuzgan German Shultse-Delich va kredit uyushmalari faoliyatining asosiy qoidalarini birinchi bo'lib bayon etgan hamda keyinroq kredit uyushmalari federatsiyasi (assotsiatsiyasi)ni shakllantirishga ko'mak bergan Frederik Rayfayzen kooperativ harakatiga asos solganlar. Frederik Rayfayzen bu inson birinchi bo'lib kredit uyushmalar uchun faoliyat printsiplarini yozadi va keyinchalik kredit uyushmalari assotsiatsiyasini tashkil etadi. Bu assotsiatsiyani tashkil etib, yangi ochilgan kredit uyushmalarni qonun, mijozlar bilan ta'minlash bilan shug'ullangan.

14.2. Mikrocredit tashkilotlari

Mikrocredit tashkiloti ustav fondining eng kam miqdori litsenziya olish uchun murojaat qilingan kunga qadar faqat pul mablag'laridan shakllantirilgan bo'lishi kerak.

Mikrocredit tashkilotining firma nomi va muhri. Mikrocredit tashkilotining firma nomida "mikrocredit tashkiloti" so'z birikmasi ifodalanishi va mazkur nom boshqa mikrocredit tashkilotlarining firma nomiga o'xshash bo'lmasligi kerak. Ushbu Qonun talablariga javob bermaydigan yuridik shaxs o'z nomida "mikrocredit tashkiloti" so'z birikmasidan foydalanishga haqli emas.

Mikrokredit tashkiloti o'zining firma nomi davlat tilida to'liq yozilgan hamda joylashgan eri ko'rsatilgan muhriga ega bo'lishi kerak. Muhrda ayni vaqtning o'zida firma nomi boshqa tilda ham ko'rsatilishi mumkin. Mikrokredit tashkiloti o'z nomi yozilgan shtamplarga, blankalarga va o'z emblemasiga ega bo'lishga haqlidir.

Mikrokredit tashkilotlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish. Mikrokredit tashkilotlari qonun hujjatlariga muvofiq davlat ro'yxatidan o'tkazilishi kerak.

Mikrokredit tashkiloti faoliyatini litsenziyalash. Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda mikrokredit tashkiloti mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish faoliyatini litsenziya olganidan keyin amalga oshiradi.

Mikrokredit tashkilotiga litsenziya berish to'g'risidagi yoki litsenziya berishni asoslantirilgan holda rad etish to'g'risidagi qaror litsenziya berish haqidagi ariza bilan murojaat qilingan va litsenziya olish uchun zarur bo'lgan hujjatlar taqdim etilgan kundan e'tiboran o'ttiz kalendar kun ichida qabul qilinadi. Litsenziya olish uchun taqdim etiladigan hujjatlar

Mikrokredit tashkiloti litsenziya olish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga yoki uning hududiy boshqarmalariga quyidagi hujjatlarni taqdim etishi kerak:

1. litsenziya berish xaqidagi ariza;
2. mikrokredit tashkilotining ta'xis hujjatlari;
3. mikrokredit tashkiloti davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnomaning notarial tartibda tasdiqlangan nusxasi;
4. mikrokredit tashkiloti boshqaruv organlarining tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar;
5. mikrokredit tashkilotining ustav fondi shakllanganligini tasdiqlovchi bank hujjati.

Litsenziya berishni rad etish. Taqdim etilgan hujjatlar qonun hujjatlarida belgilangan talablarga nomuvofiq bo'lgan va taqdim etilgan hujjatlarda ishonchsiz yoki buzib ko'rsatilgan ma'lumotlar mavjud bo'lgan hollarda, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki mikrokredit tashkilotiga litsenziya berishni rad etishi mumkin.

Litsenziya berishni rad etish to'g'risidagi qaror buyurtma beruvchiga rad etish sabablari hamda buyurtma beruvchi mazkur sabablarni bartaraf etib, hujjatlarni qaytadan ko'rib chiqish uchun taqdim etishi mumkin bo'lgan muddat ko'rsatilgan holda yozma shaklda yuboriladi.

Litsenziya berishni rad etish to'g'risidagi qaror ustidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda sudga shikoyat qilinishi mumkin.

Litsenziyaning amal qilishini to'xtatib turish, tugatish va uni bekor qilish. Litsenziyaning amal qilishini to'xtatib turish to'g'risidagi qaror quyidagi hollarda qabul qilinadi:

- ❖ mikrocredit tashkiloti tomonidan ushbu Qonun hamda boshqa qonun hujjatlari talablari, shu jumladan litsenziya talablari va shartlari buzilganda;
- ❖ mikrocredit tashkilotining faoliyatida aniqlangan qoida-buzarliklarni bartaraf etish majburiyatini yuklovchi qarorlar mazkur tashkilot tomonidan bajarilmaganda.

Litsenziyaning amal qilishini tugatish to'g'risidagi qaror quyidagi hollarda qabul qilinadi:

mikrocredit tashkiloti to'lovga qobiliyatsiz bo'lganda;
hisobot ma'lumotlari muntazam ravishda buzib ko'rsatilganda;
mikrocreditlar berish bo'yicha faoliyatni amalga oshirish litsenziya berilgan paytdan e'tiboran olti oydan ortiq muddatga kechikkanda.

Litsenziyaning amal qilishini tugatish to'g'risidagi qaror qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ham qabul qilinishi mumkin.

Litsenziyaning soxta hujjatlardan foydalanilgan holda olinganligi fakti aniqlangan taqdirda, u bekor qilinadi.

Mikrocredit tashkiloti tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar

Mikrocredit tashkiloti quyidagi turlardagi mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatishi mumkin:

mikrocreditlar yoki mikroqarzlarni berish;
qarzni majburiyatlarini sotib olish va sotish (faktoring);
mikrocredit tashkiloti lizing beruvchi sifatida ishtirok etadigan mikrolizing (moliya ijarasi);
qonun hujjatlariga muvofiq boshqa turdagi mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish, shu jumladan iste'mol kreditlari berish.

Mikrocredit tashkiloti mikrocreditlar, mikroqarzlarni, mikrolizing berish va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish bilan bsg'liq maslahat va axborot xizmatlari ko'rsatishi mumkin.

Mikrocredit tashkiloti qarzni majburiyatlarini chiqarishga hamda yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar (depozitlar) qabul qilishga haqli emas. Mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish uchun mablag'larning manbalari

Mikrokredit tashkiloti quyidagilar hisobidan mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatadi:

1. o'z mablag'lari, shu jumladan olgan daromadlari;
2. investorlar, shu jumladan chet ellik investorlar tomonidan investitsiya shartnomalari asosida berilgan mablag'lar;
3. banklarning kreditlari va davlat maqsadli jamg'armalarining mablag'lari;
4. xalqaro moliya institutlari, nodavlat notijorat tashkilotlarining, shu jumladan chet el nodavlat notijorat tashkilotlarining grantlari va qarz mablag'lari;
5. qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mikrokredit tashkilotlari faoliyatini tartibga solishga doir vakolatlari. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki moliyaviy tizimning barqarorligini saqlash, qarz oluvchilar va kreditorlarning manfaatlari himoya qilinishini ta'minlash maqsadida "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq mikrokredit tashkilotlari faoliyatini tartibga solishni amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda:

❖ mikrokredit tashkilotlari ustav fondining eng kam miqdorini hamda moliyaviy va kassa operatsiyalari o'tkazishning, buxgalteriya hisobi va hisobotini yuritishning mazkur tashkilotlar uchun majburiy bo'lgan qoidalarini belgilaydi;

❖ mikrokredit tashkilotlarining faoliyatini tekshiradi va ularning faoliyatida aniqlangan qoidabuzarliklarni bartaraf etishga oid bajarilishi majburiy bo'lgan ko'rsatmalar beradi;

❖ mikrokredit tashkiloti ijro etuvchi organi rahbarining malakasiga doir talablarni belgilaydi;

❖ mikrokredit tashkiloti tomonidan ayrim moliyaviy operatsiyalar o'tkazishni uch oygacha bo'lgan muddatga cheklaydi;

❖ mikrokredit tashkiloti litsenziyasining amal qilishini to'xtatib turadi, tugatadi yoki litsenziyani bekor qiladi.

Mikrokredit tashkilotining filiallari. Mikrokredit tashkiloti qonun hujjatlarida belgilangan tartibda filiallar tashkil etishga haqli.

Mikrokredit tashkilotining filiali o'z faoliyatini mikrokredit tashkiloti uchun berilgan litsenziya asosida amalga oshiradi. Mikrokredit tashkilotini

qayta tashkil etish va tugatish. Mikrokredit tashkilotini qayta tashkil etish va tugatish qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

14.5. Nobank kredit tashkilotlarining resurs bazasi

Nobank kredit tashkilotlari faoliyatidagi quyidagi xos xususiyatlariga ega:

1. Nobank kredit tashkilotlari faqat alohida olingan bank operatsiyalarini amalga oshirdi.
2. Nobank kredit tashkilotlari faoliyati tor doirada ixtisoslashgan bo'ladi. Bu ularni raqobatbardoshligini ta'minlash imkoniyatini beradi. Chunki nobank kredit tashkilotlari bitta sohada sifatli va arzon bitta mahsulot yarata oladi.
3. Nobank kredit tashkilotlari faoliyati past riskli hisoblanadi.
4. Nobank kredit tashkilotlari faoliyati Markaziy Bank tomonidan Tijorat banklari faoliyati kabi qattiq nazorat qilinmaydi

Nobank kredit tashkilotlarining resurs bazasi quyidagi manbalardan tashkil topadi:

- a)Ustav kapitali
- b)Boshqa tashkilotlarga berilgan moliyaviy yordam
- c)O'zining a'zolaridan jalb qilingan pul mablag'lari
- d)Tijorat banklarining kreditlari
- e)Sof foyda
- f)Foyda hisobidan shakllantirilgan zaxiralar
- g)O'tgan yillarning taqsimlanmagan goydasi

Nobank kredit tashkilotlarining aktiv operatsiyalari ularning faoliyati yo'nalishlariga mos ravishda shakllanadi. Masalan: Kredit uyushmalari o'zlariga a'zo bo'lgan subektlarni kreditlash maqsadida tashkil etiladi. Shu sababli kredit uyushmalari bitta aktiv operatsiyaga ega. U ham bo'lsa kredit operatsiyasidir.

Mikrokredit tashkilotlari aholining iqtisodiy lekin kambag'al qatlamlariga kredit beradi. Mikrokredit tashkilotlarining asosiy aktiv operatsiyasi bu kichik summada, past foiz stavkasida kredit berish operatsiyasidir.

Faktoring kompaniyasi jo'natilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha debitor qarzdorlarini inkassatsiya qilish bilan shug'illanadi. Ular

Tovar hujjatlarini 2 ta shart asosida regress huquqi bilan va regress huquqsiz sotib oladi .

Tovar hujjatlari regress huquqi bilan sotib olingan to'lovchi to'lovga noqobil bo'lib qolganda faktoring kompaniyasiga to'lovni mol yetkazib beruvchiga undirish huquqi saqlanib qoladi.

Agar tovar hujjatlari regress huquqsiz sotib olinsa , to'lov riski to'liq ya'ni 100 % faktoring kompaniyasining zimmsida qoladi. Chunki to'lovchi to'lovga noqobil bo'lib qolganda factoring kompaniyasi to'lovni undirish bo'yicha mol yetkazib beruvchiga murojat qila olmaydi.

O'zbekiston Respublikasida faktoring kompaniyalari mavjud emas. Faktoring operatsiyalarini tijorat banklari bajaradi. Ammo ular tovar hujjatlarini regress huquqi bilan sotib olish mumkin emas. Bundan tashqari , O'zbekiston banklari faktoring operatsiyalarini amalga oshirilayotganda bu operatsiyalarning buxgalteriya hisobini yuritmaydi. Xolbuki taraqqiy etgan mamlakatlarda factoring kompaniyalari faktoring operatsiyalarining buxgalteriya hisobini ham yuritadi.

Lizing kompaniyalari uzoq muddatli kreditlar bozorida tijorat banklari bilan raqobat qila oladi . Ular bahosi yuqori va uzoq muddat faydalaniladigan tovarlarni uzoq muddatli ijaraga beradi. Lizing shartnomalarining o'rtacha muddati 3-5 yilni tashkil qiladi. Ammo lizing kompaniyalarining zaif jihati bor , ya'ni lizing kompaniyalarida resurslar yetishmaydi. Ular faoliyatini asosan o'z mablag'lari hisobidan moliyalashtirishga majbur. Shu sababli ular tijorat banklarining uzoq muddatli kreditlarini keng ko'lamda jalb qiladilar.

14.6. Nobank kredit tashkilotlarining aktiv operatsiyalari

O'zbekiston Respublikasida lizing operatsiyasi bilan tijorat banklari va lizing kompaniyalari shug'illanadi. Asosiy muammo shundaki, to lizing obekti lizing-oluvchi tomonidan qabul qilib olinmagunga qadar tijorat banklari lizing kreditiga foiz hisoblay olmaydi.

Kliring uylari (palatalari) nobank kredit tashkiloti hisoblanadi va ular chek va hosilaviy qimmatli qog'ozlar bo'yicha o'zaro hisob-kitoblarni amalga oshiradi.

Kliring palatasi har bir ishtirokchi bankka schyotlar ochadi. Bu schyotlar mazmuniga ko'ra aktiv-passiv schyotlar hisoblanadi, ya'ni bu schyotlar

debitli qoldiqqa ham ega bo'lishi mumkin, kreditli qoldiqqa ham ega bo'lishi mumkin. Kliring palatasi bir ish kuni mbaynida barcha hisob-kitoblarni amalga oshiradi va ish kuni so'ngida har bir bankka uning hisob-raqamidan ko'chirma beradi. Agar bank ko'chirmani debitli qoldiq bilan olgan bo'lsa, demak unga to'la berishadi.

Ko'pchilik mamlakatlarda nobank kredit tashkilotlari faoliyati markaziy bank Markaziy bank tomonidan tartibga solinadi va nazorat qilinadi. Ammo Angliya, Germaniya, Lyuksenburg kabi mamlakatlarda nazorat funksiyasiga ega emas. Shu sababli ushbu mamlakatlarda nobank kredit tashkilotlarining faoliyati moliya bozorining rugulyatori tomonidan nazorat qilinadi. Nazorat jarayonida nobank kredit tashkilotlarining ustav kapitalining minimal miqdoriga nisbatan talablar qo'yiladi.

O'zbekiston Respublikasida Lombard ochish uchun minimal ish haqining 40 baravarining miqdorida pul mablag'lari kerak. Mikrocredit tashkiloti uchun 100 ming yevro ekvivalenti miqdorida pul mablag'lari kerak. Iqtisodiy adabiyotlarda olimlarning bir guruhi "Mikrocredit tashkilotlarining faoliyati nazorat qilinmasligi kerak" degan fikrni ilgari surishadi. Kredit uyushmalari taraqqiy etgan mamlakatlarda tijorat banklari bilan raqobat qila oladigan darajada shakllangan kredit muassasalari hisoblanadi. Ular o'z a'zolaridan depozitlar qabul qilish huquqiga ega. Shu sababli ularning faoliyati nazorat organlari tomonidan qattiq nazorat qilinadi.

16-mavzu: Xalqaro valyuta munosabatlari va ularni tartibga solish masalalari

16.1. Valyuta tizimi va uning elementlari

16.2. Valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari

16.3. Valyuta kursi va uning turlari

16.1. Valyuta tizimi va uning elementlari

Xalqaro valyuta munosabatlarining rivojlanishida mamlakatlar o'rtasida xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, xalqaro bozorlarning paydo bo'lishi, xo'jalik yuritishning xalqaro tizimini shakllanishi va xalqaro iqtisodiy aloqalarning globallasuvi hamda internatsionallasuvi asosiy omillardan bo'lib hisoblanadi.

Xalqaro valyuta munosabatlari xalqaro ijtimoiy – iqtisodiy munosabatlarni rivojlanishi bilan bevosita bog'liq. Xalqaro takror ishlab chiqarish va valyuta munosabatlari o'rtasida bevosita va qarama– qarshi aloqa mavjud bo'lib, ular xalqaro daromadli tovarlar, moliyaviy kapital va xizmatlarni ayirboshlash jarayonida namoyon bo'ladi.

Mamlakatlar o'rtasida valyuta munosabatlarining holati milliy va xalqaro iqtisodiyotning rivojlanishi, mamlakatlar o'rtasidagi siyosiy muhit, shuningdek, boshqa qator omillar bilan baholanadi.

Xalqaro iqtisodiyotning globallasuvi va internatsionallasuvi sharoitida ichki ishlab chiqarish jarayonlar tashqi omillarga bog'liq bo'lib qoladi. Jumladan, xalqaro ishlab chiqarish, savdo, fan va texnika taraqqiyoti, xorijiy kapitalning migratsiyasi kabi boshqa jarayonlar valyuta munosabatlari orqali tartibga solib boriladi. Xalqaro valyuta munosabatlarining zaiflashuvi, jahon moliyaviy inqirozlari mahalliy va xalqaro darajadagi takror ishlab chiqarish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Mamlakatlar o'rtasida xalqaro ijtimoiy – iqtisodiy munosabatlar – ning rivojlanishi xalqaro valyuta munosabatlarining shakllanishi va mazmungan rivojlanib, takomillashib borishiga zamin yaratdi. Bu o'z navbatida valyuta tizimini shakllanishiga xizmat qildi.

Valyuta tizimi – valyuta munosabatlarini tashkil etish va tartibga solish shakli bo'lib, maxalliy qonunchilik yoki xalqaro kelishuv asosida mustahkamlanadi. Xalqaro iqtisodiy adabiyotlarda – milliy, xalqaro va hududiy valyuta tizimlari mavjudligi e'tirof etiladi.

Dastlab milliy valyuta tizimlari vujudga kelgan. Milliy valyuta tizimlari xalqaro amaliyotdagi normalarni inobatga olgan holda mahalliy qonunchilik hujjatlari asosida tartibga solinadi. Milliy valyuta tizimi mamlakat pul tizimini tashkil etib, erkin ravishda mamlakat hududidan o'zga hududlarda to'lov vositasini bajarishi mumkin. Buning uchun qator omillar mavjud bo'lishi lozim. Xususan, milliy iqtisodiyotning barqarorligi va raqobatbardoshligi taminlangan bo'lishi, milliy valyutani sotib olish qobiliyati mustahkam bo'lishi, mamlakat jahon xo'jaligida yuqori mavqie va reytingga ega bo'lishi kabilar shular jumlasidandir.

Xalqaro valyuta tizimining vujudga kelishining asosini mamlakatlarning milliy valyuta tizimi tashkil etadi va mamlakatlar o'rtasida o'zaro kelishuvlar asosida mustahkamlanadi. Dastlabki xalqaro valyuta tizimining vujudga kelishi 1850 yillarga to'g'ri keladi. Xalqaro valyuta tizimining barqaror samarali amal qilishi, uning tegishli tamoyillariga rioya etilishi, mamlakatlar o'rtasida siyosiy iqtisodiy barqarorlik ta'minlanishini talab etadi, aks holda xalqaro valyuta tizimi vaqti – vaqti bilan inqirozga uchraydi, buning natijasida amaldagi valyuta tizimi barham topib, uning o'rniga yangisi tashkil topadi.

Milliy va xalqaro valyuta tizimining amal qilishi, ularning elementlarida namoyon bo'ladi.

Milliy valyuta tizimining asosiy elementlari quyidagilardan iborat:

- milliy valyuta;
- konverterlash shartlari;
- milliy valyuta pariteti;
- milliy valyuta kursining rejimi;
- valyutaviy chegaraning mavjudligi yoki chegaralanmaganligi, valyuta nazorati;
- mamlakatning xalqaro valyuta likvidligini tartibga solish tartibi;
- xalqaro kredit mablag'laridan to'lov vositasi sifatida foydalanishi reglamenti;
- mamlakatning xalqaro hisob – kitoblar reglamenti;
- mahalliy valyuta va oltin bozorlarini faoliyat ko'rsatish rejimi (tartibi);
- mamlakat valyuta munosabatlarini tartibga soladigan va boshqaradigan mahalliy organlar.

Xalqaro valyuta tizimining elementlari:

- jahon pulining funktsional shakli;
- valyutalarni o'zaro konvertirlash shartlari;
- valyuta pariteti rejimining reglamenti;
- davlatlararo valyutaviy chegaralarni tartibga solish;
- xalqaro valyuta likvidligini davlatlararo tartibga solish usuli;
- xalqaro kredit mablag'lari muomalasini unifikatsiyalash qoidalari;
- xalqaro hisob–kitoblar shakllarini qo'llashning qoidalari;
- xalqaro valyuta va oltin bozorlarining faoliyat yuritish rejimi;
- davlatlararo valyutani tartibga soluvchi xalqaro tashkilotlar;

Milliy valyuta tizimining asosini shu mamlakat milliy valyutasi tashkil etadi. Ushbu valyuta tegishli qonunchilik xujjatlari asosida mamlakatda yagona to'lov vositasi sifatida mustahkamlanadi. Xalqaro hisob –kitoblarda qo'llaniladigan pul (milliy valyutalar) valyuta deb yuritiladi.

16.2. Valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari

Klassik oltin standarti

(1815 – 1914 yy.)

Jahon tsivilizatsiyasining asrlar davomida rivojlanishi, dunyodagi turli mamlakatlar ijtimoiy – iqtisodiy hayot tarziga turlicha ta'sir ko'rsatdi. Shu nuqtai

nazardan XIX asrni tom ma'noda g'arb tsivilizatsiyasining oltin asri yoki klassik oltin standarti hukmronligi asri deyishimiz mumkin. Bu davrda muomalada oltin bilan birga kumush ham to'lov vositasini bajargan, lekin mamlakatlar o'rtasidagi hisob – kitoblar oltinda amalga oshirililar va jahon mamlakatlari iqtisodiyoti oltin standarti ostida birlashgan edi.

Mamlakatda amal qilgan milliy valyutalar (dollar, funt, frank va h.k.) esa, faqatgina belgilangan oltin qiymatini o'lchov birligi bo'lib xizmat qilgan. Masalan, dollarning nomlanishi – 1/20 untsiya og'irlikka teng bo'lgan oltinni anglatgan, funt sterling nomi esa – oltinning j untsiya og'irligini anglatgan. Shundan kelib chiqib, ayirboshlash kurslari davlat ishtirokisiz qat'iy belgilangan baholarda amalga oshirilgan. Mamlakat milliy valyutalari o'lchov birligiga bog'liq ravishda bir – biriga doimo mos kelgan. Ya'ni, 1 funt (o'lchov birligi) doimo 16 untsiyaga, xuddi shunday 1 funt sterling (oltin o'lchov birligi) 4,86 dollarga teng bo'lgan.

Xalqaro oltin standarti insonlarga juda katta imkoniyatlar yaratgan va butun jahonda amal qiluvchi universal pul vazifasini o'tagan. AQShning rivojlangan va boy mamlakat darajasiga etishining asosiy sabablaridan biri sifatida, dunyoning deyarli barcha davlatlarida dollarning to'lov vositasi sifatida amal qilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Buni iqtisodiyotning rivojlanishida mehnat taqsimotida, xalqaro kapital oqimida, xalqaro ishchi kuchi migratsiyasida va boshqalarda ko'rishimiz mumkin.

Shuni qayd etish joizki, oltinni erkin iqtisodiyotda amal qilishi, barcha tovarlarga erkin ayriboshlanadigan umumiy ekvivalent “maxsus tovar” sifatida tan olinishi uchun 100 yillar talab qilindi va davlatning bu jarayonlardagi o'rni unchalik katta emas. Chunki, oltinni muomalaga chiqishi davlat ixtiyori bilan emas, balki bozor talabidan kelib chiqib belgilangan. Xalqaro oltin standartining amal qilishi mamlakatda sun'iy inflyatsiyani yuzaga kelishiga yo'l qo'ymasligi bilan birga, mamlakat to'lov balansining muvozanatini ta'minlagan.

Mamlakatda pul taklifini ortishi mahalliy tovar va xizmatlar bahosining ortishiga olib keladi. O'z navbatida aholining nominal daromadlari ortadi, bu esa importning o'sishiga ta'sir ko'rsatadi. Chunki, import tovarlar bahosi mahalliy tovarlarga nisbatan ancha past bo'ladi. Natijada mamlakatda eksportning hajmi importga nisbatan qisqaradi. O'z navbatida mamlakat tashqi savdo balansida taqchillikni keltirib chiqaradi. Bu esa mamlakat oltin valyuta zaxiralarini kamayishiga olib keladi. Shu o'rinda aytish joizki, bank depozitlarining sun'iy ravishda oshishi va bank tomonidan beriladigan kreditlar hajmining ortishi ham oltin – valyuta zaxiralarini kamayishiga olib keladi. Chunki, bu holda ham importerlar yoki bank mijozlari depozitlarni oltin miqdorida qaytarishni talab qiladilar. Shuning uchun mamlakatda pul taklifini kamaytirish va uning tegishli me'yorini saqlash lozim bo'ladi. Pul taklifining pasayishi tovarlar narxini tushishiga olib keladi va shu tariqa bozorda narxlar muvozanati ta'minlanadi. Bu esa eksport hajmini oshirish ehtiyojini tug'diradi va mamlakatga oltin oqimining ortishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu holat o'zaro savdo – iqtisodiy munosabatda bo'lgan barcha davlatlarda narxlar muvozanati ta'minlangunga qadar davom etadi.

O'z davrida davlatning oltin standarti pul tizimini mustaqil amal qilishiga aralashuvi, uning samaradorligiga salbiy ta'sir qilgan va ushbu pul tizimining

mukammalligidan qat'iy nazar inflyatsiya, retsessiya natijasida iqtisodiy tsiklning izidan chiqish holatlari yuz bergan. Oltin tangalarni zarb etish ustidan davlat nazoratini o'rnatilishi, qonuniy to'lov vositalarining davlat tomonidan belgilab qo'yilganligi, qog'oz pullarni joriy etilishi va inflyatsiyani rag'batlantirilishi kabi yo'nalishlar orqali davlat erkin pul bozorini boshqarishga xarakat qilgan. Davlatning pul muomalasiga ta'sir etish choralarini joriy etilishiga qaramay, ushbu sohadagi o'zgarishlar asosan bozor talabidan kelib chiqib amalga oshirilgan.

Birinchi jahon urushi va undan keyingi davr (1914 – 1926 yy).

Klassik oltin standarti pul tizimi mukammal bo'lib, hozirgi kungacha insonlar undan samaraliroq va qulayroq pul tizimini o'ylab topa olishmagan. O'z navbatida "Agar oltin standarti mukammal amal qilgan bo'lsa, nima uchun muomaladan yo'qoldi degan savol tug'iladi." Buning asosiy sababi, davlatning pul tizimiga aralashuvining ortishi va banklarning o'z majburiyatlarini to'liq bajarmasligi oqibatida pul tizimining izdan chiqishidir. Birinchi jahon urushi natijasida urushda ishtirok etgan barcha davlatlarda xarajatlarning oshishi natijasida pul taklifini haddan ziyod ko'paytirishga majbur bo'ldilar. O'zaro urushda ishtirok etayotgan mamlakatlarda inflyatsiya darajasi shu darajada yuqori ediki, ular xarajatlarni qoplash maqsadida emissiya qilingan qog'oz pullar oltin va boshqa qimmatbaho metallar bilan ta'minlanmagan edi. Shu tariqa ushbu davlatlar oltin standartidan voz kechdilar va o'zlarini bankrot deb e'lon qildilar.

Urushda ishtirok etgan davlatlar ichidan faqatgina AQShda dollarning taklifi belgilangan me'yoridan orttirilmadi. O'z vaqtida boshqa davlatlarda devalvatsiyaning ortishi, o'zaro turli valyutaviy to'siqlarning yuzaga kelishi, bojxona tariflari va kvotalarining joriy qilinishi natijasida xalqaro savdo va investitsiya faoliyati izdan chiqdi, bu esa mamlakat pul tizimiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatdi. Inflyatsiya oqibatida Angliya funti, Frantsiya franki, Germaniya markasi oltinga nisbatan qadrsizlandi. Bu hol keyinchalik dollarning ham oltinga nisbatan kursini tushishiga olib keldi. Ushbu vaziyatda dunyo pul tizimi inqirozga uchragan va dunyoning etakchi ekspertlari va siyosatchilari iqtisodiy barqarorlikni ta'minlovchi oltin standartiga qaytish ustida bosh qotirayotgan edi.

Oltin quyma va oltin deviz standarti (1926 – 1931 yy.)

Birinchi jahon urushi natijasida jahon valyuta tizimi inqirozga uchragan edi. Urushdan keyingi davrga kelib, mamlakatlararo valyuta – pul tizimini yo'lga qo'yish maqsadida oltin standartini joriy qilishning imkoniyatlarini ko'rib chiqish zaruriyatini yuzaga keltirdi. O'sha davrda yuzaga kelgan vaziyat shuni taqozo etar ediki, evropa mamlakatlari pullarini oltinga nisbatan qadrsizlanishidan kelib chiqib, valyuta kurslari o'rtasidagi nisbatni pul taklifi va narxlar darajasiga bog'liq ravishda qaytadan o'rnatish kerak edi. Chunki, agar urushdan oldingi davrda funt sterling 4,86 dollarga teng bo'lgan oltin birligiga ayriboshlangan bo'lsa, urush

so'ngida inflyatsiya oqibatida valyuta bozoridagi funt sterlingning kursi 3,50 dollargacha tushib ketdi. Boshqa davlatlarni pullari ham shu tariqa qadrsizlangan edi. Shuning uchun Buyuk Britaniya oltin standartiga qaytadigan bo'lsa, funtning haqiqiy qiymati 3,50 dollar nisbatida belgilanishini talab etar edi. O'z navbatida oltin standarti amal qilishi uchun barcha davlatlar ushbu holatga rozi bo'lishi kerak edi. Lekin bu borada mamlakatlarning bir to'xtamga kelishi qiyin bo'ldi. Masalan, Buyuk Britaniyaning kamchiligi shunda ediki, nafaqat oltin standartini qayta tiklash, balki funtning avval amalda bo'lgan 4,86 dollar darajadagi kursiga qaytarish edi.⁶³

Buyuk Britaniyaning bunday siyosati dunyoning moliyaviy markazi bo'lgan Londonning obro'sini saqlashga qaratilgan edi. Buni amalga oshirish uchun Buyuk Britaniya eng avvalo pul taklifini kamaytirish va tovarlar narxini pasaytirishga erishishi kerak edi. Lekin, funt kursi 4,86 dollarga tenglashgan holda Buyuk Britaniya tovarlarlarini jahon bozoridagi narxi ortib raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatar edi. Kasaba uyushmalari ta'sirining ortishi va davlat tomonidan ishsizlik uchun nafaqalarni joriy qilinganligi pul taklifini kamaytirish imkonini bermas edi. Deflyatsiyani amalga oshirish (pul taklifini kamaytirish bilan aholi nominal daromadlarini pasaytirish) uchun Buyuk Britaniya ijtimoiy himoyaga asoslangan davlat qurish nazariyasidan voz kechishi yoki ayrim "ijtimoiy kafolat"larni muzlatishi kerak edi. Buning o'rniga Buyuk Britaniya ijtimoiy himoyaga asoslangan davlat dasturlarini bajarish maqsadida pul taklifini yanada orttirib bordi, o'z navbatida inflyatsiya darajasi ham o'sib bordi.

Yigirmanchi asrning 20 yillarga kelib, Buyuk Britaniyada inflyatsiya va ishsizlik darajasi yuqori nuqtaga kelgan, mamlakat eksport hajmi ham tushib ketgan edi. Bu davrda boshqa evropa davlatlarida iqtisodiy o'sish kuzatilayotgan edi. Shuning uchun Buyuk Britaniyada qabul qilingan qarorlardan voz kechmagan holda yuzaga kelgan vaziyatdan chiqish muammosi ko'ndalang turgan edi. Shu maqsadda 1922 yili Genuya shahrida bo'lib o'tgan konferentsiyada Buyuk Britaniya yangi pul standarti bo'lgan oltindeviz standartini taklif qildi.

Dunyo mamlakatlari ichida AQShda klassik oltin standarti saqlangan bo'lib, Buyuk Britaniya va boshqa evropa mamlakatlari 1926 yilga kelib klassik oltin standartiga tenglashtirilgan yangi pul tizimiga o'tishdi. Unga ko'ra Britaniya funti va boshqa valyutalar oltin tangalarga emas, balki faqatgina yirik tashqi savdoni amalga oshiruvchilar uchun oltin quymalarga ayriboshlanar edi. Buyuk Britaniya va boshqa Evropa mamlakatlari fuqarolari kundalik hayotda oltin tangalardan foydalana olmas edilar. Bu bank kreditlarini va inflyatsiyani rag'batlantirishga xizmat qilar edi. Yangi oltindeviz standartiga asosan Buyuk Britaniya funtni so'ndirishda oltin bilan birga dollardan ham foydalanar, boshqa davlatlar esa o'zlarining valyutalarini oltinga emas, funtga ayirboshlar edilar. Shu yo'l bilan aksariyat mamlakatlarda milliy valyutalar kursi sun'iy oshirildi va oltin standartiga qaytishdi. Natijada oltinga asoslangan moliyaviy piramida tashkil topdi. Uning asosini qisman funt bilan ta'minlangan Evropa mintaqasi valyutalari, qisman dollar

⁶³ О принципиальной ошибке Великобритании и ее последствиях, пришедших к депрессии 1929 г., см.: Robbins L. The Great Depression. New York: MacMillan, 1934.

bilan ta'minlangan funt, qisman oltin bilan ta'minlangan dollar tashkil etgan va bu "oltindeviz standarti" deb ataldi, dollar va funt esa "tayanch valyutalar" hisoblangan.

Buyuk Britaniya iqtisodiyotida pul taklifi hamda kredit hajmining ortishi hisobiga tashqi savdo balansda taqchillik yuzaga keldi. Bunday vaziyatda oltin standarti inflyatsiyani cheklashga xizmat qilmay qo'ydi. Oltindeviz standarti Buyuk Britaniyaga milliy valyuta taklifini oshirish va inflyatsiya darajasini oshishiga sharoit yaratgan. Evropaning boshqa davlatlari funtni oltin bilan qoplashni talab qilmas edi. Shu tariqa Evropa va Buyuk Britaniyada inflyatsiya darajasi taboro chuqurlashayotgan, tashqi savdo kamomadi ortib borayotgan edi. Undan tashqari, Buyuk Britaniya mamlakatdan oltin va dollarni chiqib ketishini oldini olish maqsadida AQSh Federal zaxira tizimining dollar taklifini oshirishiga erishgan edi.

Oltindeviz standartining alohida xususiyati shunda ediki, u uzoq muddat amal qilishi mumkin emas edi. Chunki ushbu moliyaviy piramidaning izdan chiqishi qochib bo'lmas haqiqat bo'lgan. AQSh, Frantsiya va boshqa davlatlar iqtisodiyotida katta hajmda ta'minlanmagan Buyuk Britaniya funt sterlingi yig'ildi. 1931 yilda Evropa mamlakatlarida inflyatsiya darajasi yuqoriligidan Frantsiya "qattiq pul" siyosatini olib bordi va Buyuk Britaniyadan iqtisodiyotda yig'ilgan funt sterling o'rniga oltin ayirboshlashni talab qilishi evropa banklarini bankrot bo'lishiga olib keldi. Bu esa Buyuk Britaniyani butunlay oltin standartidan voz kechdi. Buning natijasida barcha Evropa mamlakatlari o'zini bankrot deb e'lon qildilar.

Ta'minlanmagan qog'oz pullar (1931 – 1945 yy.)

Birinchi jahon urushidan keyin amaldagi oltin standarti pul tizimi o'zining hususiyatini yo'qotib, davlatlar klassik oltin standartini saqlab qolish maqsadida turli choralarni qo'lladi. Lekin yigirmanchi asrning 30 yillarida dunyo mamlakatlari iqtisodiyotida yuzaga kelgan moliyaviy tartibsizliklar oqibatida muomalada oltin standartini amal qilishini butunlay to'xtadi. Mamlakatlar iqtisodiyotidagi inqiroz taboro chuqurlashib, ishsizlik darajasi ortib bormoqda edi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda davlatlar o'z manfaatlarini himoya qilish maqsadida turli valyuta cheklovlarini o'rnatish, milliy valyutalarni devalvatsiyalash, savdo va valyuta ustidan nazoratni kuchaytirish orqali o'zaro iqtisodiy va moliyaviy urush olib borishdi. Iqtisodiyotda to'g'ri va egri suzib yuruvchi valyuta kurslari yuzaga keldi⁶⁴. Xalqaro savdo va investitsiyalarni to'xtab qolishi natijasida o'zaro savdoni amalga oshirish uchun xukumatlar ishtirokida tuzilgan bitimga ko'ra tovarlar barter qilindi. AQSh davlat kotibi Kordell Xoll

⁶⁴ "Clean floating" – плавающий курс, определяемый действием закона спроса и предложения на рынке. – Прим. пер

ushbu holatga izoh berib, “Ikkinchi jahon urushining asosiy sababi 30 yillarda yuzaga kelgan moliyaviy va iqtisodiy kelishmovchiliklar” – deya ta’kidlagan edi.⁶⁵

AQShda oltin standartini amal qilishi Evropaga nisbatan ikki yilga cho’zildi. 1933 – 1934 yillarda AQShning, “turg’unlikni oldini oladi” – degan teskari siyosati tufayli oltin standarti amaliyotda to’xtatildi. Amerika fuqarolariga mamlakatda (shu jumladan xorijda) oltinni ishlatish, olib yurish man etildi va dollarli hisob – kitoblarni oltin bilan so’ndirish ta’qiqlandi. Lekin, 1934 yildan keyin ham AQShda oltin standartining o’ziga xos yangi shakli amal qildi. Unga asosan qadsizlangan dollar 1/35 untsiya oltinga tenglashtirilib, oltin bilan chet el hukumatlari va banklar talablari qondirilgan. Dollarning oltinga oz bo’lsada bog’liqligi va Evropadagi tartibsizliklar hisobiga AQShga kirayotgan oltin hajmi yanada ortdi.

Milton Fridman va Chikago maktabi vakillarining qarashlarida iqtisodiy va siyosiy kamchiliklar mavjudligini 1930 yillardagi iqtisodiy tartibsizliklar ko’rsatib berdi. Fridman va uning izdoshlari – erkin bozor sharoitida qanday taklif bilan chiqishdi? Ularning qarashlari bo’yicha dastlab oltin standartidan voz kechish va milliy valyutani chiqarish vakolati davlat ixtiyorida bo’lishi lozim edi. Ya’ni, davlat tomonidan chiqarilgan ta’minlanmagan qog’oz pullar, qonuniy to’lov vositasini bajarishiga erishish nazariyasini ilgari surilgan. Shundan co’ng dastlab davlat qog’oz pullarni muomalaga chiqarishi va boshqa valyuta kurslariga nisbatan tebranishiga imkon berish kerak. Bunda inflyatsiya darajasini belgilangan me’yorda bo’lishini davlat tomonidan nazorati ta’minlanishi lozim edi. Lekin 1930 yillardagi jahon iqtisodiyotidagi tartibsizliklarni kelib chiqishi, aynan mamlakatlar pul tizimini izdan chiqishi bilan bog’liq edi.

Shunday qilib, 30 yillarning ta’minlanmagan qog’oz pullariga asoslangan pul tizimining ayanchli tajribasi va uni oqibatida yuzaga kelgan iqtisodiy tanglik shuni ko’rsatdiki, ikkinchi jahon urushidan so’ng xalqaro iqtisodiy munosabatlarni, xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi va kapital oqimini yo’lga qo’yish maqsadida AQSh o’z oldiga jahon pul tizimini qayta tiklash vazifasini qo’ydi.

Bretton Vuds va yangi oltin deviz standarti ***(1945 – 1968 yy.)***

Ikkinchi jahon urushi tugagandan keyin AQSh tomonidan yangi pul tizimi taklif etildi. Uning qoidalari 1944 yilda Nyu – Xemshir shtatining Bretton – Vuds shahrida bo’lib o’tgan xalqaro konferentsiyada kelishildi va 1945 yilning iyul oyida AQSh Kongressi tomonidan ratifikatsiya qilindi. Yangi amaliyotga kiritilgan Bretton – Vuds pul tizimining 1920 yillarda qabul qilingan oltindeviz standartidan farqli jihatlari ko’p emas edi. Shu nuqtai nazardan, ushbu pul tizimi ham kamchiliklardan holi emas va navbatdagi moliyaviy tartibsizliklarni kelib chiqishiga tashlangan dastlabki qadam edi.

⁶⁵ Hull C. Memoirs. New York, 1948. Vol. I. P.81. Шунингдек: Gardner R. Sterling – Dollar Conspiracy. Oxford: Clarendon Press, 1956. P. 141.

Bretton – Vuds pul tizimining eski oltindeviz standartidan amaldagi farqi shunda ediki, uning asosini ikki “tayanch valyuta”(funt va dollar) emas, balki yagona dollar tashkil etib, 35 dollar 1 untsiya oltingan tenglashtirilgan. Shu bilan birga, amaldagi tizimni 20 yillardagi oltindeviz standartidan farqli jihatlari, amerika fuqarolari dollardagi hisob – kitoblarni oltin bilan soʻndirish imkoniyatining yoʻqligi va dollardagi hisob – kitob qilish xuquqi xorijiy davlatlar va banklarga berilganligini eʼtirof etish lozim. Yaʼni, jahon pulini (oltin) dollar bilan soʻndirish vakolati faqat davlat organlariga berildi. Shu jihatdan Bretton – Vuds tizimi ham 1920 yillarni oltindeviz standarti kabi moliyaviy piramida asosiga qurildi.

AQShda moliyaviy piramidaning asosini, faqatgina xorijiy davlat xukumatlari talab qilish xuquqiga ega boʻlgan oltin tashkil etgani holda, muomalada taʼminlanmagan dollarlar mavjud boʻlgan. Boshqa davlatlarda moliyaviy piramidaning asosini, valyuta zaxirasi sifatida saqlanayotgan dollar tashkil etgani holda, muomalada taʼminlanmagan milliy valyutalar amal qilgan. Bunday moliyaviy piramidani tashkil etish uchun AQShda etarlicha imkoniyatlar mavjud edi. Chunki, ikkinchi jahon urushidan keyin AQSh da toʻplangan juda katta miqdordagi oltin zaxiralari (25 mlrd doll.), ularga moliyaviy piramida qurish imkonini bergan. Bretton – Vuds tizimi amaliyotga joriy qilinishi bilan Evropa davlatlari valyutalarining dollarga nisbatan kursi oshirildi. Masalan, Buyuk Britaniya funt sterling kursi urushgacha boʻlgan vaqtdagi qiymatga, yaʼni 4,86 dollarga tenglashtirildi. Funtning sotib olish qobiliyatiga nisbatan qaralganda esa, uning qiymati pastroq boʻlgan. Taʼkidlash joizki, 1945 yilda dollar kursi sunʼiy pasaytirilishi va boshqa davlatlar valyutalarining kursi dollarga nisbatan sunʼiy oshirilishi natijasida “dollar tanqisligi” yuzaga keldi. AQShdan tashqarida yuzaga kelgan “dollar tanqisligi”ni oldini olish maqsadida Amerika hukumati tomonidan Evropa mamlakatlariga moliyaviy yordam koʻrsatildi. Boshqacha qilib aytganda, Evropaga moliyaviy yordam berilishi, dollar kursini sunʼiy pasaytirilishi natijasida AQSh toʻlov balansi profitsitini qisman moliyalashtirishga xizmat qilgan.

Bretton – Vuds tizimida Amerika hukumatiga shunisi aniq boʻldiki, ushbu tizim doirasida dollar inflyatsiyasini oshirilishi javobgarlikka olib kelmas edi. Shu nuqtai nazardan, urushdan keyingi davrda inflyatsiyani ragʻbatlantirilishi AQShda davlat siyosatiga aylandi.

1950 yillar boshida dollar inflyatsiyasi natijasida xalqaro savdo oqimi oʻz yoʻnalishini oʻzgartirdi. AQShda pul taklifi va kredit hajmi ortib borishi natijasida, aksariyat Evropa mamlakatlari (Gʻarbiy Germaniya, Shveytsariya, Frantsiya, Italiya)ning valyutalari yanada mustahkamlandi. Inflyatsiya darajasi yuqori boʻlgan Buyuk Britaniyada esa mamlakatdan dollarni chiqishini oldini olish maqsadida funtni 2,40 dollargacha devalvatsiya qilindi. Evropa va Yaponiyada ishlab chiqarishning barqaror rivojlanishi AQSh toʻlov balansida kamomadni yuzaga kelishiga sabab boʻldi. Inflyatsiyani cheklashda oltin tanga standartining klassik yondoshuvchanligi oʻzining xususiyatini butunlay toʻxtatishi bilan birga, Bretton – Vuds tizimining qoidalari Gʻarb davlatlariga doimiy dollar zaxiralarini koʻpaytirishni va buning asosida milliy valyuta taklifi va kredit hajmini oshirishni talab etgan.

Shu tariqa 1950 – 1960 yillarga kelib, G'arbiy Evropa mamlakatlari va Yaponiya dollar zaxirasini oshirib borish siyosati samarasiz ekanligi hamda yangi tizim tashkil etilganda dollar kursi sun'iy baholanganligidan sarosimaga tushdi. Chunki dollarning sotib olish qobiliyatining tushishi, G'arb davlatlarida dollarga bo'lgan ehtiyojni pasaytirdi.

Bretton – Vuds tizimi Evropa mamlakatlari iqtisodiyoti uchun “tuzoq” sifatida qaraldi va qarama – qarshiliklar ortdi. Frantsiya nomidan Oltindeviz standartini yoqlab va amaldagi tizim qoidalariga qarshi fikrlar bilan davlat moliyaviy maslahatchisi de Gollya Jak Ryueff chiqdi. Amerika siyosatchilari va iqtisodchilari yuzaga kelgan qarshiliklarga e'tibor bermay, Evropa dollarni “tayanch valyuta” sifatida qabul qilganligini ta'kidladi. Ularning fikriga ko'ra, Evropa aynan Bretton – Vuds tizimini amal qilishi natijasida iqtisodiy tanglikdan chiqish muammosini hal etgan. Davlatlar o'rtasidagi kelishuvga asosan boshqa mamlakatlarda dollarning inflyatsiya darajasi ortishidan qat'iy nazar, AQSh yanada pul taklifini oshirish huquqiga ega edi.

Evropada oltinning bir untsiyasi uchun 35 dollarga teng bo'lgan miqdori saqlanib qolingani edi. 1950 yillarda Evropada dollar massasini ortib ketishi, uning oltinga va evropaning “qattiq” valyutalariga nisbatan qadrsizlanishiga hamda Amerikadan oltinni chiqib ketishiga sabab bo'ldi. Buning natijasida AQShning oltin zaxiralari 25 mlrd. dollardan, 9 mlrd. dollargacha kamayib ketdi. Evropa mamlakatlari hukumatlari va Markaziy banklarining dollarni oltin bilan so'ndirish talabini qondirilmasligi oqibatida Bretton – Vuds tizimining izdan chiqish xavfi tug'ilgan edi. Lekin, Evropa mamlakatlarida yuzaga kelgan ushbu salbiy holat ham AQShni pul taklifini oshirishdan qaytarmadi. Shu tariqa 60 yillarning oxirida Evropada 80 mlrd dollardan ortiq “evrodollar” nomini olgan pullar paydo bo'ldi. Evropada muomalada bo'lgan dollarni oltin bilan so'ndirish talabini to'xtatish maqsadida AQSh siyosiy bosim o'tkaza boshladi. 1930 yilda oltindeviz standartining inqirozga yuz tutishida ham Buyuk Britaniya va Frantsiya o'rtasida shunday vaziyat yuzaga kelgan.

Ta'kidlash joizki, iqtisodiy qonunlarni aylanib o'tish, AQSh inflyatsiyani hisobga olmagan kabi, mamlakatda ijtimoiy – iqtisodiy salbiy oqibatlarga olib keladi. Shu tariqa 1968 yilda Amerika tomonidan taklif etilgan “abadiy va buzilmas” Bretton – Vuds tizimi emirila boshladi.

Bretton Vuds tizimining barham topishi (1968 – 1971 yy.)

Evropada dollar massasining ortib borishi va AQShda oltin zaxiralarini kamayishi, London va Tsyurixdagi erkin oltin bozorlarida oltinning untsiyasi uchun belgilangan 35 dollar narxni ta'minlab turish AQShga qiyinchiliklar tug'dira boshladi. Mamlakatlar o'rtasida Bretton – Vuds tizimining qoidalari kelishilganda ushbu narx (oltinning bir untsiyasi uchun 35 dollar) butun tizimning asosini tashkil etgan. Amerika fuqarolariga 1934 yilda oltinga egalik qilish ta'qiqlangan bo'lib, boshqa davlat fuqarolari oltin quyma va oltin tangalarga qonuniy egalik qilishi mumkin bo'lgan. Ularning dollarni oltin bilan so'ndirish imkoniyati faqat erkin

bozorda 35 dollarga sotish orqali amalga oshirilgan. Amerikadagi inflyatsiya darajasining o'sishi, dollarning yanada qadrsizlanishi natijasida AQSh to'lov balansidagi kamomad o'sdi, oltinga egalik qilgan fuqarolar esa erkin bozorda faol ravishda oltin xarid qilar edi. O'z navbatida AQSh, London va Tsyurix erkin oltin bozorlaridagi oltin narxini belgilangan miqdorda ushlab turish uchun qisqarib borayotgan oltin zaxirasidan berishga majbur bo'ldi.

Erkin oltin bozorida dollarga bo'lgan ishonchsizlik, 1968 yilning mart oyida AQSh tomonidan mavjud pul tizimga o'zgartirishlar kiritishiga olib keldi. Ya'ni, amaldagi tizimni saqlab qolish maqsadida, oltinni erkin bozorida faoliyatini to'xtatish zarur degan xulosaga keldi. Shunday qilib, "ikki pog'onali oltin bozori": oltinni erkin bozori – mustaqil va mamlakatlar Markaziy banklarining oltin hisob – kitoblari – mustaqil faoliyat yurita boshladi. AQSh taklifiga binoan oltinning erkin bozor bahosini belgilangan 35 dollar miqdorida xarid qilinishi rad etildi. Shu bilan birga, barcha davlatlar oltin untsiyasi uchun 35 dollar miqdorni abadiy belgilangan narxda bo'lishiga kelishib oldi.

Mamlakat Markaziy banklari va Hukumatlari "tashqi" (erkin) bozordan oltinni sotish va sotib olishdan bosh tortdi, natijada oltin Markaziy banklar o'rtasidagi hisob – kitoblarda hisob birligi (1 untsiya = 35 doll) sifatida qo'llanila boshladi. Oltinning erkin bozori ham umumiy pul tizimiga aloqasi bo'lmagan holda rivojlandi.

Ikki pog'onali oltin bozorining parallel ravishda amal qilishi, AQShni yangi zaxira qog'ozlarini joriy etish to'g'risidagi fikrini ilgari surdi va maxsus xuquq beruvchi birlik (SDR)ni muomalaga kiritish maslasi ko'rildi.⁶⁶ Amerika bunday birlikni kiritish orqali oltinning o'rnini bosuvchi yangi qog'oz pul shaklidagi jahon valyutasini joriy etish bo'lgan. SDRni amaliyotga joriy etish va uni emissiya qilish xuquqini Jahon banki ixtiyoriga berish rejalashtirilgan edi. SDRni joriy etish va uni jahon valyutasiga aylantirish xususida, ilgari surilgan tizimni barpo etish orqali AQSh boshqa davlatlar bilan birlashgan holda pul taklifini yanada oshirish imkoniyatiga ega bo'lar edi. Bu tizimni joriy etish, albatta dunyo iqtisodiyotining izdan chiqishiga jiddiy xavf tug'dirdi.

SDR amaliyotini tarqalishiga qarshilik ko'rsatayotgan G'arbiy Evropa va qattiq valyutaga ega bo'lgan mamlakatlar AQSh valyuta zaxiralarining sezilarsiz miqdorini tashkil etgan.

Qog'oz pullar nazariyasini qo'llab – quvvatlagan Milton Fridman ham o'z qarashlarida jahon valyuta tizimidan oltinni butunlay bekor bo'lishini ilgari surgan. Ya'ni, Bretton – Vuds tizimi joriy etilganda, AQShning etakchi ekspertlari sanoatda dollarga talab ortishi natijasida oltin narxini 10 dollargacha pasayishini taxmin qilishgan. Lekin, ushbu tizimni mukammal ishlashi uchun dollar inflyatsiyasini belgilangan me'yorda saqlash lozim edi. 1973 yilning boshlariga kelib, oltinning bir untsiyasi 125 dollargacha ko'tarildi.

Bundan xulosa qilib aytish mumkinki, AQShning taklifiga asosan ikki pog'onali oltin bozorining yaratilishi, Bretton – Vuds tizimining faoliyat yuritish muddatini bir necha yilga cho'zishga xizmat qildi. Chunki, inflyatsiyaning o'sishi

⁶⁶ Special drawing rights.

oqibatida Amerikaning to'lov balansi kamomadi ortib, oltin zaxiralari qisqarib bordi. Evropa Markaziy banklari hisobvarag'larida esa, "evrodollar"lar miqdori ortib bordi. O'z navbatida erkin oltin bozorida dollar massasini ortishi, oltin narxini ortishiga va dollarga bo'lgan ishonchsizlikni ortishiga olib keldi. Endilikda, oltinga egalik qilgan shaxslar, uni sotishdan voz kechayotgan edi. Bu o'z navbatida avvaliga erkin oltin bozori faoliyatini, keyinchalik Bretton – Vuds tizimini batamom to'xtashiga olib keldi.

16.3. Valyuta kursi va uning turlari

Iqtisodiy adabiyotlarda valyuta kursi va uni aniqlash xususida juda ko'p fikrlar va yondoshuvlar mavjud. Ular ko'p holatda bir – biriga mos kelmaydi. Buning asosiy sababi valyuta kursi haqida bildirilgan fikrlar turli georgrafik va ijtimoiy – iqtisodiy muhitda yaratilganligi bo'lsa kerak.

Valyuta kursi bo'yicha iqtisodchi olimlar tomonidan bildirilgan fikr va yondoshuvlarning umumiy mazmuni "*Valyuta kursi – bu bir mamlakat milliy valyutasi "bahosini" boshqa mamlakat pul birligida ifodalanishini*" anglatadi.

Valyuta kursi valyuta tizimining muhim elementlaridan biri hisoblanadi, chunki xalqaro iqtisodiy munosabatlar turli mamlakatlarning milliy valyutalarini bir–biriga o'lchashni taqozo etadi. Bu esa valyuta kursi orqali aniqlanadi. Turli mamlakatlar valyutalari bir – biriga taqqoslab bahosini aniqlash ishlab chiqarish va ayriboshlash jarayoniga asoslanib ularni ob'ektiv qiymat munosabatlari orqali amalga oshiriladi.

Valyuta kursi fundamental va boshqa ob'ektiv–sub'ektiv omillar ta'sirida doimiy ravishda tebranib turadi, bozorda tovarlar va xizmatlar xajmining o'zgarishi hamda pul tizimining ta'sirida valyutalar kursi aniqlanadi va uni aniqlash tartibi ham o'zgarib turadi.

Xalqaro amaliyotda valyuta kursining ***tartibga solib turiladigan va suzib yuruvchi*** usullari mavjud.

Tartibga solinadigan valyuta kursi nazariyasinin tarafdorlari valyuta kursini davlat tomonidan tartibga solish orqali uni mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishning qo'shimcha mexanizmi ekanligini ta'kidlaydi. Frantsiya iqtisodchisi Dj. Mid, R. Mandellning fikricha xalqaro bozorlarda valyuta kursining doimiy ravishda o'zgarishi milliy iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki davlat har doim ham undan samarali foydalana olmasligi mumkin, shuning uchun ham davlat milliy valyuta kursini iqtisodiyotning samarali rivojlanish yo'nalishidan kelib chiqib o'zi belgilashi lozimligini ta'kidlaydi, Amerikalik iqtisodchi E. Birnbaum valyuta kursi davlatlararo tashkil etilgan xalqaro moliyaviy tashkilotlarning o'zaro kelishuvi asosida o'rnatilishi lozimligini ta'kidlaydi.

Valyutaning suzib yuruvchi kursining nazariyasi tarafdorlari asosan neoklassik yo'nalishdagi iqtisodchilar hisoblanadi. Jumladan, ularning qatoriga M. Fridmen (Chikago maktabining yo'l boshchisi), F. Maxlup (Prinston universiteti), A. Lindbek (Stokgolm universiteti), G. Djonson (Chikago va London universitetlari), L. Erxard, G. Girsh, E. Dyurr (Germaniyaning Freyburg maktabi) va boshqalar kiradi.

Valyutaning suzib yuruvchi kursining qattiq valyuta kursidan quyidagi afzalliklari mavjud:

- mamlakat to'lov balansini avtomatik tarzda tartibga soladi;
- mamlakatning ijtimoiy – iqtisodiy yo'nalishlari bo'yicha siyosatni tashqi aralashuvsizlar tanlash imkoniyatini beradi;
- valyuta savdosini rivojlanishiga keng imkoniyat beradi, bozordagi talab va taklif asosida kimdir yuttiradi kimdir esa yutadi;
- xalqaro savdoni rivojlanishini rag'batlantiradi;
- valyuta bozori valyuta kursini davlatga nisbatan tez va aniqroq aniqlash imkoniyatini beradi.

Har bir mamlakat valyuta kursining qanday usulini joriy etishni mustaqil hal etadi. Bunga qator omillar ta'sir etadi, jumladan, mamlakatning ijtimoiy–iqtisodiy holati, mamlakat bank tizimida pul –kredit siyosatining o'ziga xos xususiyatlari, iqtisodiyotning barqarorligi va raqobatbardoshligi kabilar shular jumlasidandir.

Valyuta kursining tartibga solinadigan usuli amaliyotda qo'llanilganda milliy valyutaning kursi asosan Markaziy bank tomonidan o'rnatiladi, valyuta kursining ushbu turi asosan iqtisodiyotni ma'muriy boshqarish sharoitiga xosdir. Bu sharoitda valyuta kursi mamlakat Markaziy banki tomonidan derektiv ko'rsatilgan tarzda joriy etilib, tovar va xizmatlar bahosi ma'muriy usulda joriy etiladi. Bunday sharoitda, asosan milliy valyutalar boshqa mamlakat valyutasiga erkin ayirboshlanmaydi.

Valyuta kursining suzib yuradigan turi, bozor iqtisodiyoti sharoitidagi tovar – pul munosabatlarida keng joriy etilib, bunda milliy valyutalarning xorijiy mamlakatlarda valyutasiga nisbatan kursi talab va taklif asosida o'rnatiladi.

17-mavzu: Xalqaro moliya institutlari va ularning turlari

17.1. Xalqaro moliyaviy institutlariga umumiy xarakteristika

17.2. Xalqaro valyuta jamg'armasi

17.3. Jahon banki

17.4. Evropa tiklanish va taraqqiyot banki

17.5. Mintaqaviy moliya – kredit institutlari

17.6. O'zbekistonning xalqaro moliyaviy institutlari

17.1. Xalqaro moliyaviy institutlariga umumiy xarakteristika

Xalqaro valyuta – kredit va moliya munosabatlarining institutsional tuzilishi o'z ichiga ko'plab xalqaro moliyaviy tashkilotlarni oladi. Ularning ayrimlari yirik moliyaviy resurs va katta vakolatlarga ega bo'lib, dunyo iqtisodiyoti va moliya – kredit jarayonlarida bevosita va bilvosita ishtirok etadi. Boshqalari hukumatlararo moliyaviy masalalarni muhokama etish, moliya – kredit siyosati bo'yicha tavsiyalar va maslahatlar berish hamda moliyaviy yordam ko'rsatish bilan shug'ullanadi. Yana boshqalari axborot yig'ish, muhim valyuta – kredit va moliya muammolari va umuman, iqtisodiyotda statistik va ilmiy – tadqiqot ishlarini amalga oshiradi.

Ushbu xalqaro moliyaviy tashkilotlar zamonaviy xalqaro moliyaviy institutlari deb yuritiladi. Ularning vujudga kelishi, tashkil topishi va rivojlanishining asosiy sababi jahon xalqaro iqtisodiyotining taboro globallashib borayotganligidir (quyidagi rasimga qarang).

Bu institutlarning asosiy maqsadi – xalqaro va mahalliy ijtimoiy – iqtisodiy doirada yuz berayotgan murakkabliklarga va qarama – qarshiliklarni bartaraf etish, yumshatish hamda ularning o'zaro hamkorligini ta'minlashga qaratilgan.

Dunyoda global ahamiyatga ega bo'lgan xalqaro moliyaviy institutlar tarkibiga, BMTning hayrxoxligida tashkil etilgan, ixtisoslashtirilgan Xalqaro valyuta jamg'armasi (XVJ), Jahon banki guruhi, Butunjahon savdo tashkiloti kiradi. Bu ixtisoslashtirilgan xalqaro moliyaviy institutlar Birlashgan millatlar tashkiloti (BMT)ning faoliyati bilan bog'liq xalqaro moliyaviy va iqtisodiy masalalarni hal etishda bevosita ishtirok etadi.

BMTning ixtisoslashtirilgan muassasasi – iqtisodiy kengash – Evropa, Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi uchun 4 mintaqaviy komissiya tuzgan. Osiyo va Lotin Amerikasi komissiyalari Osiyo taraqqiyot banki (OTB) va Amerikalararo taraqqiyot banki (ATB)ni tashkil etilishiga vositachilik qilgan. Maxsus jamg'armalar bu tashkilotlarni to'ldirib turadi.

«Marshall rejasi»ning amalga oshirilishi munosabati bilan 1948 yilda tuzilgan Evropa iqtisodiy hamkorligi tashkiloti, keyinchalik Evropa to'lov ittifoqining tashkil etilishiga yo'naltirilgan (1950 – 1958 yillar), 1960 yilda esa iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotiga (IXTR⁶⁷, Parij) almashtirilgan. Hozirda bu tashkilot o'z ichiga 32 mamlakatni oladi, uning vazifalariga –

⁶⁷OESR – Organizatsiye ekonomicheskogo sotrudnichestvo i razvitiya.

tashkilotga a'zo mamlakatlarda iqtisodiy o'sishga ko'maklashish, moliyaviy barqarorlikka qaratilgan siyosatni ishlab chiqish, xalqaro savdoni rivojlantirish, diskriminatsion qarama – qarshiliklarni cheklash, rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam ko'rsatish kabilar kiradi IXRT ramkasida 100 ga yaqin qo'mita faoliyat kursatadi.

Ularning tarkibiga Noqonuniy yo'l bilan topilgan daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash gruppasi (FATF) ham kiradi. Bu tashkilot 1989 yilda tashkil etilgan va IXRTga a'zo mamlakatlar bilan hamkorlikda noqonuniy daromadlarni legallashtirishga qarshi kurash ishlarini amalga oshiradi.

IXRTning maqsadi – erkin savdoga, yosh davlatlarning rivojlanishiga, a'zo mamlakatlarni iqtisodiy rivojlantirishga va moliyaviy barqarorlashtirishga ko'maklashishdir. IXRT – o'ziga xos klub bo'lib, yiliga 2 marta sanoati rivojlangan mamlakatlar uchun fikrlar almashish va iqtisodiy siyosatni muvofiklashtirish, valyuta – kredit va moliya siyosatni samaradorligini oshirish, ilmiy – tadqiqot ishlarini tashkil etish, jahon iqtisodiyotining ekonometrik andozalari asosida halqaro qiyoslash va bashoratlarni ishlab chiqish borasida yig'ilib turadi.

Kreditor mamlakatlarning Parij klubi – rivojlangan mamlakatlarning norasmiy tashkilotidir. Bu erda mamlakatlarning davlat qarzlari bo'yicha to'lov muddatlarini boshqarish muammolari muhokama kilinadi. Bir tomonlama moratoriyadan qochish maqsadida (to'lovni uzaytirish) kreditorlar tashqi qarzlarni qayta ko'rib chiqish shartlari xaqida qarzdorlar bilan «yuzma – yuz» bitimlar olib boradi. Klub faoliyati 1956 yilda tashkil etilgan bo'lib, Argentina kreditorlari Parijga qarzdorlar bilan muzokaraga taklif qilingan paytga to'g'ri keladi.

Parij klubining majlislarida XVJ, Jahon banki va boshqa yirik moliyaviy institutlardan kuzatuvchilar ishtirok etishadi va ko'pincha tashqi qarzlarning joriy yilda to'lanishi lozim bo'lgan qismi ko'rib chiqiladi.

Xususiy bank – kreditorlarning norasmiy London klubi 1976 yildan faoliyatini boshlagan bo'lib, qarzdor mamlakatlarning xususiy tashqi qarzlarini tartibga solish muammolarini muhokama qiladi. London klubi XVJ va Parij klubi bilan iqtisodiy hamkorlik olib boradi.

1970 – yillardan boshlab davlatlaro moliyaviy – iqtisodiy muammolar dastlab “ettilik”, keyinchalik Rossiya Federtsiyasi qo'shilgandan so'ng “sakkizlik”, Belgiya, Niderlandiya, Shvetsariya va Shvetsiya qo'shilgandan keyin “o'nlik” davlat va hukumat rahbarlari darajasida hal etilishi yo'lga qo'yildi. “O'nlik” mamlakatlar rahbarlari yig'ilishida asosiy e'tibor xalqaro valyuta – kredit masalalariga qaratiladi va “har kim o'zi uchun”, ya'ni markazga intilish tendentsiyalariga qarama – qarshi bo'lgan halqaro hamkorlik va liberalizm tamoyillari asosida ish ko'rishga intiladi.

Halqaro moliya institutlari, Halqaro xisob – kitoblar (HHKB, 1930 yil) bankidan tashqari, asosan ikkinchi jahon urushidan keyin paydo bo'lgan.

Bu davlatlararo institutlar mamlakatlarga kreditlar berish, jahon valyuta tizimining amal kilish tamoyillarini ishlab chiqish, halqaro valyuta – kredit va moliya munosabatlarini davlatlararo tartibga solish bilan shug'ullansada, ularni tashkil etilishining tub sabablaridan biri rivojlanayotgan mamlakatlarda siyosiy

mustaqillikni joriy etish, ularning xalqaro doiradagi ishtirokini faollashtirish, milliy iqtisodiyotda vujudga kelayotgan muammolarni minatqa va xalqaro darajada echish masalalariga qaratilgan.

Shu bilan birga, zamonaviy xalqaro moliya institutlarining vujudga kelishiga quyidagi omillarni keltirish mumkin.

33. Xalqaro iqtisodiyotda moliyaviy barqarorlikni ta'minlash borasida kuchlarni umumlashtirgan holda hamkorlikda faoliyat yuritish.

34. Davlatlararo valyuta va moliya – kredit siyosatini tartibga solish yuzasidan xalqaro andozalarni yaratish va amaliyotga joriy etish.

35. Hamkorlikda jahon valyuta va moliya – kredit siyosati yuzasidan strategik taktikani ishlab chiqish.

17.2. Xalqaro valyuta jamg'armasi

Xalqaro valyuta jamg'armasi (XVJ) jamg'armaga a'zo mamlakatlarning valyuta – kredit munosabatlarini tartibga solish va ularning to'lov balansi defitsetini qoplash uchun xorijiy valyutada qisqa, o'rta va uzoq muddatga kredit berish bilan shug'ullanadi.

Jamg'arma BMTning rasmiy ixtisoslashgan muassasi statusiga ega. U dunyo valyutasining institutsional asosi sifatida faoliyat yuritadi. XVJ BMTning 1944 yil 1 – 22 iyulda AQShning Bretton – Vudse shahrida o'tkazilgan xalqaro valyuta – moliya munosabatlariga bag'ishlangan konferentsiyasida ta'sis etilgan.

Konferentsiya XVJning Kelishuv moddalarini qabul qildi. Ushbu hujjat 1945 yil 27 dekabrda kuchga kirdi. Jamg'arma o'z faoliyatini 39 a'zo – mamlakat bilan 1946 yil mayda boshladi, valyuta operatsiyalari faoliyati bo'yicha operatsiyalari 1947 yil 1 martdan kuchga kirdi. Sobiq ittifoq Bretton – Vudse konferentsiyasida ishtirok etdi, biroq Janub va G'arb o'rtasidagi “sovuq urush” tufayli jamg'arma kelishuvlarini ratifikatsiya qilmadi.

XVJga a'zo mamlakatlar soni 2004 yilda 184 taga etdi. Jamg'armaning bosh ofisi Vashingtonda joylashgan, shu bilan birga Bryussel, Parij, Jeneva va Tokioda ofislari, Nyu Yorkda BMT huzurida vakolatxonasi mavjud.

XVJning asosiy maqsadi quyidagilardan iborat:

- 1) “valyuta – moliya doirasida xalqaro hamkorlikni rag'batlantirish”;
- 2) a'zo – mamlakatlarda ishlab chiqarishni rivojlantirish, bandlilikning yuqori darajasini ta'minlash va aholining real daromadini oshirish maqsadida “xalqaro savdoni kengaytirish va uning muvozanatligini ta'minlashga yordam berish”;
- 3) “valyutaning barqarorligini ta'minlash, a'zo – mamlakatlar o'rtasida valyuta munosabatlari bilan bog'liq masalalarni hal etish” va raqobatbardosh muhitni ta'minlash maqsadida milliy valyutaning barqarorligini tushib ketishining oldini olish;
- 4) a'zo – mamlakatlar to'lov balansidagi salbiy qoldiqni bartaraf etish maqsadida kreditlar berish;
- 5) a'zo – mamlaktlar o'rtasida hisob – kitoblarni tashkil etishga yordam berish, shuningdek valyuta cheklovlariga barham berish.

XVJning maxsus hisob – kitob valyutasi hisoblangan SDR (Spetsialnix prav zaimstvovaniya, Maxsus ayirboshlash huquqi)ning rasmiy kursi SDR savatchasiga kiritilgan valyutalar asosida aniqlanadi. Quyida XVJning SDR savatchasiga kiritilgan valyutalar va ularning ulushi haqidagi ma’lumotlar keltirilgan.

Jadvaldan SDR savatchisida asosiy ulush AQSh dollari hissasiga to’g’ri kelganligini kuzatish mumkin, keyingi o’rinlarda Evropa ittifoqiga a’zo mamlakatlarda amal qiladigan evro pul birligi egallab turibdi.

XVJda ovozlar “tortilgan” tamoyilga amal qilib, a’zo – mamlakatlar ularning jamg’armadagi a’zolik badali miqdoridan qa’tiy nazar 250 “asosiy” ovozga ega bo’lib, har bir qo’shimcha ovoz uchun 100 ming SDR badal to’lanishi lozim.

Turli valyutada 1 SDRning bahosi (qavsda valyutalarning SDR korzinasida tutgan mavqie foizda keltirilgan)

Yillar	USD	DEM	JPY	GBP	FRF
1981 – 1985	0,540(42%)	0,460(19%)	34,0(13%))	0,0710(13%))	0,740(13%))
1986 – 1990	0,452(42%)	0,572(19%)	33,4(15%))	0,0893(12%))	1,020(12%))
1991 – 1995	0,572(40%)	0,453(21%)	31,8(17%))	0,0812(11%))	0,800(11%))
1996 – 1998	0,582(39%)	0,446(21%)	27,2(18%))	0,1050(11%))	0,813(11%))
Yillar	USD	EUR	JPY	GBP	
1999 – 2000	0,5820(39%))	0,3519(32%))	27,2(18%))	0,1050(11%))	
2001 – 2005	0,5770(45%))	0,4260(29%))	21,0(15%))	0,0984(11%))	
2006 – 2010	0,6320(44%))	0,4100(34%))	18,4(11%))	0,0903(11%))	

XVJda hozirgi paytda, 2004 yil 7 sentyabr holatiga, eng yuqori ovoz AQSh – 17,1%, Yaponiya – 6,1%, Germaniya – 6,0%, Buyuk Britaniya va Frantsiya – 4,9%, Italiya va Saudiya Arabistoni 3,2%, Kanada, Xitoy va Rossiya 2,7% mamlakatlari hissasiga to’g’ri keladi. Jamg’armada Evropa ittifoqiga a’zo bo’lgan 15 ta mamlakat hissasiga 29,8% va IXTRga a’zo bo’lgan 30 ta rivojlangan mamlakat 64,5% ovozni, qolgan 35,5 foiz ovoz esa a’zo – mamlakatlarning 84% hissasiga to’g’ri keladi. Jamg’armada kvotalarning taqsimlanishi 5 yilda bir marta ko’riladi.

Jamg’armaga a’zo – mamlakatlar soni ortib borishi barobarida unga to’lanadigan a’zolik badali hajmi 1947 yilda 7,7 mlrd SDRdan 2004 yil 30 aprel holatiga 212,8 mlrd SDR (308,9 mlrd AQSh dollari)ga yoki 28 martga ortgan. Biroq, jamg’armaning kapital miqdori o’sishi dunyo YaIMga nisbatan judayam

past darajada qolmoqda. Bu o'z navbatida XVJning oldida turgan vazifalarni to'liq bajarishga imkoniyat bermayapti.

17.3. Jahon banki

Jahon banki (JB) BMT tarkibidagi ixtisoslashgan moliyaviy muassasa hisoblanadi. Jahon banki Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) va uning bo'limi hisoblangan Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA), Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK), Investitsiyalarni har tomonlama kafolatlash agentligi (IXKA) va Investitsion munozaralarni tartibga solish bo'yicha xalqaro markazi (IMXM) kabi moliyaviy tashkilotlarni o'z tarkibiga oladi.

JB tarkibidagi birinchi uchta moliyaviy tashkilot dunyo rivojlanish bankinging vazifalarini bajaradi, keyingi ikkitasi esa rivojlanayotgan va iqtisodiyoti o'tish jarayonini boshidan kechirayotgan mamlakatlarga investitsiya oqimlarini rag'batlantirish bilan shug'ullanadi.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki guruh tarkibida bosh tashkilot sifatida Xalqaro valyuta jamg'armasi bilan birgalikda Bretton – Vudseda 1944 yil 1 – 22 iyulda bo'lib o'tgan xalqaro konferentsiyada tashkil topgan bo'lib, faoliyatini 1946 yil iyuldan boshlagan.

XTTBning resurslari ikkita manba:

- birinchisi, aktsiyadorlarning kapitali (6 foiz atrofida) hisobidan;
- ikkinchisi, xalqaro moliya bozorlarida aktsiyalarni joylashtirish orqali (95 foizga yaqini) shakllantiriladi.

Tashkiliy jihatdan XTTB aktsiyadorlik jamiyati tamoyili asosida tashkil etilgan. XTTBda aktsiyadorlarni ovoz berish soni ularning ustav kapitalidagi ulushi doirasida aniqlanadi. XTTBda asosiy ovoz berish huquqi AQShga (16,8%) tegishli, bu AQShga bankda qabul qilinayotgan qarorlarga veto qo'yish huquqini ta'minlaydi, qarorlarni qabul qilinishi uchun umumiy aktsiyadorlarning 85 foizi ovoz berishi lozim bo'ladi. Ovozlar soni bo'yicha ikkinchi o'rinda Yaponiya (8%) turadi, shuningdek Germaniya (4,6%), Buyuk Britaniya va Frantsiya (4,4% dan) mamlakatlari sezilarli ovozlar soniga ega.

XTTBning boshqaruv organi Boshqaruv kengashi va Direktor (ijrochi organ)dan iborat bo'lib, Boshqaruv kengashi tarkibi unga a'zo mamlakatlar moliya vaziri yoki markaziy banki boshliqlaridan tashkil topadi. Boshqaruv kengashi har yili bir marta yig'ilib tegishli qarorlarni Xalqaro valyuta jamg'armasi bilan kelishgan holda qabul qiladi. Bank siyosiy o'yinlardan holi emas, u tashkil topgandan buyon amerika fuqarosi bo'lgan shaxslar tomonidan boshqarib kelinmoqda.

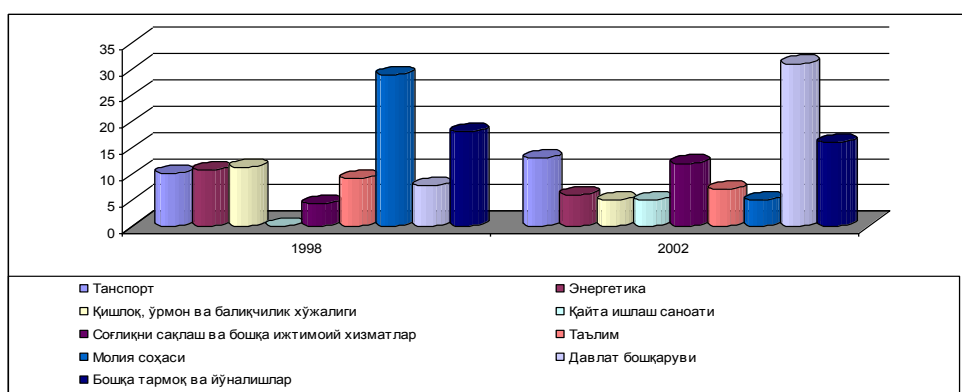
XTTB tashkil topganda unga 38 mamlakat a'zo bo'lgan bo'lsa, 2004 yil iyun oyida ularning soni 184 taga etgan. XTTBning asosiy faoliyati investitsion loyihalarni kreditlashga qaratilgan.

XTTBning 1950 – 60 yillarga qadar asosiy maqsadi a'zo – mamlakatlarning xalq xo'jaligini tiklashga qaratilgan bo'lib, 1960 yillardan so'ng ijtimoiy loyihalarni kreditlash masalasi birinchi darajaga ko'tarildi. Buning asosiy sababi ko'pchilik mamlakatlarda iqtisodiy o'sish sura'tlari barqaror ko'rsatikichga ega

bo'lsada, boy va kambag'allar o'rtasida farq oshib borish tendentsiyasi mavjud bo'lib, bu esa o'z navbatida turli ijtimoiy ziddiyatlarni kelib chiqishiga sabab bo'lar edi. Shu bois, XTTB o'z kreditining asosiy qismini aynan shu muammolarni hal qilishga yo'naltira boshladi.

XTTB dunyoda yuz berayotgan iqtisodiy integratsiyalashuv, shuningdek turli iqtisodiy inqirozlar natijasida kreditlash tamoyillarini va siyosatini doimiy ravishda takomillashtirib o'zgartirib borishga majbur edi. Masalan, 1990 yillardan keyin yuz bergan moliyaviy – iqtisodiy inqirozlarni bo'lishida XFJ va XTTB jiddiy tanqid ostiga olindi.

Quyidagi rasmda XTTBning kreditlarini tarmoqlar kesimidagi tarkibi keltirilgan. Rasmdan 1998 yilda bank tomonidan berilgan kreditlarning deyarli 30 foizi moliya sohasiga berilganligi, 2008 yilda kreditlarning asosiy qismi davlat boshqaruvi hissasiga to'g'ri kelganligini ko'rish mumkin. Bu XTTBning kredit siyosatini unga a'zo – mamlakatlarda yuz berayotgan ijtimoiy – iqtisodiy jarayonlar natijasida o'zgarib bo'ryotganligini anglatadi.

XTTBning 1998 va 2002 yillarda kredit portfeli tarkibi, jamiga nisbatan foizda.

Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasi (XRA) 1960 yilda tashkil etilgan bo'lib, XTTB va XRA boshqaruv tartibi bir xil va ular bitta bank prezidenti tomonidan boshqariladi. XTTBning moliyaviy resurslari muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar bo'lsa, XRAning resurs manbasi a'zo – mamlakatlarning badallari va XTTBning foydasi hisoblanadi. XRA 20, 25 va 40 yil muddatga, 10 yillik imtiyoz davri bilan kreditlar beradi. Berilgan kreditlar bo'yicha foizlar hisoblanmaydi, biroq juda yuqori bo'lmagan 0,75 foiz miqdorida komission to'lovlar undiriladi.

Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yillik daromad 875 AQSh dollaridan kam bo'lgan mamlakatlar XRAning kreditiga da'vogarlik qilishi mumkin. Dunyo bo'yicha bunday mamlakatlar soni taxminan 81 tani (2008 yil) tashkil etib, ushbu mamlakatlarda 2,5 mlrddan ortiq aholi yashaydi.

XRAning kreditlari asosan ta'lim, sog'liqni saqlash va qishloq xo'jaligini rivojlantirishga yo'naltiriladi. Unga XTTBga a'zo – mamlakatlar kirishga haqli bo'lib, lekin ko'pchilik mamlakatlar bu imkoniyatdan foydalanmaydi, shuning uchun XTTBga a'zo bo'lgan 184 ta mamlakatdan faqat 164 tasi uning a'zosi hisoblandi.

Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) 1956 tashkil etilgan. U XTTB va XRAga nisbatan boshqa strategik siyosatni amalga oshiradi. XMK asosan xususiy sohani kreditlash bilan shug'ullanib, uning kreditlari bo'yicha XTTB va XRA dan farqli o'laroq, davlat kafolati talab etilmaydi. XMK berayotgan kreditlar asosan loyiha summasining 25 foizidan ortmaydi. Kreditlarning muddati asosan 7 – 8 yil va eng yuqorisi 15 yilgacha berilishi mumkin. XMKning moliyaviy resurslari xalqaro moliya bozorlaridan qimmatli qog'ozlarni joylashtirish asosida shakllantiriladi. ,

Investitsiyalarni har tomonlama kafolatlash agentligi (IXKA) rivojlanayotgan mamlakatlarga to'g'ridan – to'g'ri investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish maqsadida 1988 yilda tashkil etilgan. IXKA a'zo – mamlakatlarga kiritilayotgan investitsiyalarni notijorat risklardan, ya'ni investitsiya mulklarini eksportsiya qilish, siyosiy kataklizma, valyuta konvertatsiyasini bekor qilish, hukumat qarori natijasida kontrakt shartnomalarini bajarilmaslik holatlarini kafolatlaydi. Odatda investitsiyalarni 15 yilga, ayrim hollarda 20 yil muddatgacha kafolatlaydi. Kafolatlangan investitsiyalar bo'yicha muammolar vujudga kelganda ularning 90 foizi IXKA tomonidan qoplab beriladi. IXKA o'zining kafolatlash faoliyatini milliy sug'urta kompaniyalari bilan hamkorlikda tashkil etadi.

Investitsion munozaralarni tartibga solish bo'yicha xalqaro markazi (IMXM) 1966 yilda tashkil etilgan bo'lib, investitsion nizolarni arbitraj yordamida, xalqaro huquq mexanizmlari asosida tartibga solish asosida xorijiy investitsiyalarni jalb etishga ko'maklashadi. Shu bois ham ko'plab investitsiyalar haqidagi kelishuvlar shartida IXKAning arbitraj yordamida hal etishga havola qilinadi.

17.4. Evropa tiklanish va taraqqiyot banki

Frantsiyaning sobiq Prezidenti Fransua Mitteran 1989 yilning 25 oktyabrda Evropa parlamentining yig'ilishida Evropa tiklanish va taraqqiyot banki (EETB)ni tashkil etish tashabbusi bilan chiqdi. Shundan so'ng 1990 yil 29 mayda Parijdagi kelishuvga asosan EETB ta'sis etildi va bu kelishuv 1991 yil 28 martdan kuchga kirdi.

1991 yil 15 – 17 aprel kunlari bank boshqaruv kengashining birinchi yig'ilishi bo'lib o'tdi va unda bank ta'sischilari bo'lgan 40 ta mamlakat va 2 ta xalqaro tashkilot, ya'ni Evropa ittifoqi (EI) va Evropa investitsiya banki (EIB) ishtirok etdi.

ETTb faoliyatining eng asosiy jihatlarini quyidagilarda ko'rishimiz mumkin. 1991 yilning noyabrida ETTbning Varshava vakolatxonasi ochildi va Estoniya, Latviya va Litva davlatlari bankga a'zoliigi tasdiqlandi. Bugungi kunda ETTbning aksiyadorlari 60 mamlakat, EI va EIB xalqaro tashkilotlar xisoblanadi. Umumiy imzolangan kapital – 1964 mlrd evro, to'langan kapital – 5,2 mlrd evro.

ETTbning faoliyat maqsadi va asosiy vazifasi bozor munosabatlarini rivojlantirish va jahon iqtisodiy integratsiyasini chuqurlashtirish uchun tashkil etish hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan ETTbning asosiy vazifasi Markaziy va Sharqiy Evropa mamlakatlarida, Rossiya va Markaziy osiyo mamlakatlarida rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonlarini tezlashtirishdan iborat.

Bugungi kunda ETTB loyixalari Evropa va Osiyoning 27 davlatida amal qilmoqda. Boshqa xalqaro moliya tashkilotlaridan farqli o'laroq, bank nizomiga asosan loyiha amalga oshirilayotgan davlatlarda ko'p partiyaviylik, plyuralizm va bozor iqtisodiyoti tamoyillari amal qilishi shart.

ETTB ning investitsiya loyihalari orqali:

36.sanoatda tarkibiy islohatlar o'tkazish;

37.raqobat, xususiylashtirish va tadbirkorlikni rivojlantirish;

38.moliyaviy tashkilotlar faoliyati va xuquqiy tizimni barqarorlashtirish;

39.xususi sektorini rivoji uchun infrastrukturani qo'llab quvvatlash;

40.korporativ boshqaruv tizimini tadbiq etish, shu jumladan tabiatni muhofaza qilish masalalari moliyalashtiriladi.

ETTBning tarkibiy tuzilishi va faoliyati ustidan boshqaruv kengashi, direktorlar kengashi va bank prezidenti nazorat olib boradi. Boshqaruv kengashi ETTBning yuqori organi bo'lib, bankning har bir a'zosidan ikkitadan shaxsni boshqaruvchi va uning muovini o'z ichiga oladi. ETTBga a'zo mamlakatlar hoxishiga qarab, bu shaxslar istalgan vaqtda o'zgartirilishi mumkin.

Direktorlar kengashining 23 a'zosi bo'lib, uning ikkitasi EI va EIB tomonidan; 6 ta direktor AQSh, Buyuk Britaniya, Frantsiya, Germaniya, Italiya va Yaponiya tomonidan saylanadi. 15 ta direktorlar saylash bir xil davlatlarga to'g'ri keladi: 4 tasi donor mamlakatlar, 5 tasi istisno tariqasida loyiha amalga oshirilayotgan mamlakatlar tomonidan va 6 tasi donor va loyiha amalga oshirilayotgan davlatlar kelishuviga ko'ra saylanadi. ETTBni yig'ilishlarida ovoz berish tartibi aksiyalar ulushiga qarab belgilanadi.

ETTB ustav kapitali tarkibida EI va EIBning kvotalari 51 % ni, Markaziy va Sharqiy Evropa davlatlariniki – 13%, boshqa Evropa mamlakatlariniki – 11% , boshqa a'zo mamlakatlar hissasiga – 24 % kvota to'g'ri keladi. Bankning kapitali tarkibida eng yuqori ulush AQSh (10%), Italiya, FRG, Frantsiya, Buyuk Britaniya va Yaponiya (8,5 % dan) mamlakatlari hissasiga to'g'ri keladi.

Quyidagi rasmda ETTBning 2004 – 2008 yillarda investitsion loyihalarni moliyalashtirish bo'yicha ajratgan mablag'lari haqidagi ma'lumotlar keltirilgan.

ETTBning 2004 – 2008 yillarda investitsion loyihalarni moliyalashtirish bo'yicha ajratgan mablag'lari va dinamikasi, loyihalar soni donada, kreditlar miqdori mln. evroda.

Rasmdan ko'rinib turibdiki, bank tomonidan moliyalashtirilgan investitsion loyihalar soni 2008 yilda 2007 yilga nisbatan 51 taga, kreditlar hajmi qariyb 1000 mln. evroga kamaygan. Buning asosiy sababi, 2008 yilda AQShda yuz bergan jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozidir.

ETTBning kredit siyosatiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, asosan a'zo – mamlakatlarda ishlab chiqarishni rivojlantirish, shuningdek hamkorlikda sindikat kreditlarini berish, korxonalarining ustav kapitaliga investitsiyalar kiritish, qimmatli qog'ozlarni joylashtirishni kafolatlash, mamlakat infrstrukturasi rivojlantirish va eksport – import operatsiyalari bo'yicha dasturlarni qo'llab – quvvatlash masalalari alohida o'rin tutadi.

17.5. Mintaqaviy moliya – kredit institutlari

Xalqaro mintaqaviy banklari hisoblangan Amerikalararo taraqqiyot banki (ATB)ning, Afrika taraqqiyot banki (AfTB) va Osiyo taraqqiyot banki (OTB) 1960 yillarda tashkil topgan bo'lib, ularning tashkil topishiga qator ijtimoiy – iqtisodiy sabablar mavjud. Xususan:

1) o'sha yillari ko'pchilik mamlakatlarda mustamlakachilik tuzumining ag'darilishi natijasida siyosiy mustaqillikni qo'lga kiritilishi, rivojlanayotgan mamlakatlarni jahon rivojida mavqieni ko'tarish va yangi iqtisodiy tuzumni joriy etishga bo'lgan zaruriyatning kuchayib borishi;

2) XVJ va Jahon banki e'tiboridan chetda qolayotgan xalqaro mintaqaviy ijtimoiy – iqtisodiy masalalarni hal etish;

3) hududiy mintaqalar iqtisodiyotini kreditlash uchun ichki moliyaviy resurslardan, shuningdek tashqi manbalardan samarali foydalanish mexanizmini yaratish;

4) rivojlanayotgan mamlakatlarda mintaqaviy hamkorlikni yo'lga qo'yish va rivojlantirish, shuningdek iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash.

Quyidagi jadvalda nomlari keltirilgan banklar o'rtasidagi asosiy farq ularning ijtimoiy – iqtisodiy, madaniyat va ma'rifiy darajalarining turlicha ekanligi, shu bilan birga ularning geografik joylashuvi va aholining etnik qatlami bo'yicha ham farq qiladi.

Shu bilan birga, barcha banklarning a'zo mamlakatlari 1/3 qismi rivojlangan mamlakatlar hisoblanadi. Ovoz berish huquqining yuqoriligi tufayli XaTBning har qanday qarori AQSh, OTBning qarori Yaponiya va AQSh tomonidan bekor qilinishi mumkin.

Quyidagi jadvalda uchta mintaqaviy bank haqida ayrim ma'lumotlar keltirilgan.

Xalqaro mintaqaviy tarqqiyot banklari

Nomi va joylashgan joyi	Tashkil topgan yili	A'zo mamlakatlari soni	Shundan rivojlanayotgan	Ustav kapitali	Shundan to'langani	Loyihalar – moliyalashtirish
Amerikalararo taraqqiyot banki (ATB), Vashington	1959	46	30	101,0	4,3	13,6
Afrika tarqqiyot banki (AfTB), Abidjon	1963	77	51	29,7	2,0	2,6
Osiyo taraqqiyot banki (OTB), Manila	1965	61	45	47,0	3,0	5,4

AfTB tashkil topgan paytda unga a'zo mamlakat sifatida faqat Afrika qit'asidagi mamlakatlar kirishi belgilab qo'yilgan edi. Biroq, keyinchalik bankning moliyaviy resurslari bazasini shakllantirishda muammolar vujudga kelganligi sababli rivojlangan mamlakatlarni a'zo bo'lishiga ruxsat berildi.

Xalqaro valyuta va kredit tashkilotlari ichida *Xalqaro hisob kitoblar* banki (Bazel) alohida o'rin tutadi. HHKB 1930 yilda oltita mamlakat (Belgiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Italiya, Frantsiya va Yaponiya) ning xukumatlararo Gaga shartnomasi va shu mamlakatlarning konventsiyasi asosida Shveysariyada tashkil etildi.

XHKB dunyodagi barcha banklar uchun kapitalning etariligi bo'yicha xalqaro talablarini ishlab chiqadi va amaliyotga joriy etadi. Masalan, XHKB banklar kapitalini ularning riskka tortilgan aktivlariga nisbatan umumiy kapitali bo'yicha 0,08 va asosiy kapitali 0,04 bo'yicha koeffitsient bo'lishi zarurligi belgilagan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki aynan shu talablarni, mos ravishda 0,05 va 0,1 koeffitsientda o'rnatgan. Xususan, malakatimiz tijorat banklari banklarida ushbu talab yuqori darajada bajarilayotganligini Prezidentimiz Islom Karimov alohida e'tirof etib: "Banklarimiz kapitalining etarlilik darajasi 23 foizdan oshadi. Bu esa banklar monitoringi bilan shug'ullanadigan xalqaro Bazel qo'mitasi tomonidan belgilangan xalqaro standartlardan qariyb 3 barobar ko'pdir⁶⁸" deya ta'kidladilar.

XHKB – markaziy banklarning banki. XHKBga uning ustavi bo'yicha ikkita asosiy vazifa qo'yilgan. Birinchisi, markaziy banklar o'rtasida o'zaro

⁶⁸ Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. –T: "O'zbekiston", 2010. 36 – b.

aloqalarni rag'batlantirish, xalqaro moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishga qulay muhit yaratish; ikkinchidan, unga a'zo mamlakatlar o'rtasida xalqaro kredit va boshqa operatsiyalarni amalga oshirishda bank – agent yoki bank – depozitariy sifatida faoliyat yuritadi.

XHKBning asosiy moliyaviy resurs manbasi Markaziy banklarning qisqa muddatli (asosan 3 oy muddatga) depozitlari yoki oltinlari hisoblanadi. Aktiv operatsiyalari sifatida bankning Markaziy banklarga xorijiy valyutalarda beradigan kreditlarini ta'kidlash mumkin.

Arab valyuta jamg'armasi (AVJ) mintaqaviy moliyaviy tashkilot bo'lib, 1976 yil 27 aprelda 20 ta arab mamlakatlari ishtirokida Marokkoda tashkil etilgan. Asosiy maqsadi, arab mamlakatlarining iqtisodiy va valyuta siyosatini tartibga solib turishdan iborat. Jamg'armaning yana bir muhim vazifalaridan biri, arab mamlakatlarida neftdollarni tartibga solish bo'lib, jamg'armaga a'zo mamlakatlardagi ortiqcha neftdollarni g'arbdan erkin foydalanish bo'yicha mustaqillik darajasini oshirishga qaratilgan.

Evropa ittifoqiga a'zo mamlakatlardan tomonidan o'nga yaqin xalqaro moliyaviy tashkilot, institut, markazlar (1960 – 65 yillardan buyon) tashkil etilgan bo'lib. Ularni tashkil etilishining asosiy maqsadi quyidagilar bilan izohlanadi:

1. yagona bozor va yagona valyutani yaratish asosida iqtisodiyotning, shuningdek valyuta – kredit va moliya munosabatlarining rivojlanishi va integratsiyasini ta'minlash;
2. G'arbiy Evropa mamlakatlari jahon iqtisodiyotidagi mavqieni mustahkamlash asosida AQSh va Yaponiya markazlari bilan raqobat qila oladigan muhitini yaratishga bo'lgan harakat;
3. rivojlanayotgan iqtisodiy hamkor mamlakatlarga yordam berish mintaqada ijtimoiy – iqtisodiy siyosatni barqarorligini ta'minlash maqsadida qo'shma jamg'armalarni kengaytirishga bo'lgan zaruriyatning mavjudligi.

17.6. O'zbekistonning xalqaro moliyaviy institutlari bilan hamkorligi va istiqbollari

O'zbekiston Respublikasi va ETTB ning o'zaro hamkorlik aloqalari 1992 yil 30 aprelda boshlandi. 1993 yildan mamlakatimiz ETTB ning to'laqonli a'zosi va aksioneri bo'ldi. O'zbekiston ETTB ning hamkorlikdagi aloqalarini rivojlanishga quyidagi holatlarni ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiq. 1993 yil Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov Buyuk Britaniyaga rasmiy tashrifi chog'ida ETTB ning shtab – kvartirasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish yo'nalishiga 60 mln dollar hisobidagi birinchi kelishuv imzolandi. 1994 yil Toshkentda ETTB ning vakolatxonasi ochildi va shu yilning 10 yanvarida ETTB O'zbekistonda amalga oshiriladigan investitsiya loyihalari uchun majburiy garovni bekor qildi. Bu esa, ikki tomonlama hamkorlikning yanada ishonchli tusga kirganidan xabar beradi. 2002 yilning yakunida ETTB Prezidenti Jan Lemerani yurtimizga rasmiy tashrifi ETTB va O'zbekiston o'rtasida 2003 yil 4 martdan strategik hamkorlik boshlanishiga sabab bo'ldi.

ETTB tomonidan amalga oshirilgan loyihalar O'zbekistonda asosan paxta va neftni qayta ishlash, qurilish, tekstil va tog'kon sanoati, temir yo'l transporti, bank sektori va qimmatbaxo qog'ozlar bozori sohasiga yo'naltirilgan. Bundan tashqari bank kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni, turizm va energetikani rivojlanishida faol ishtirok etmoqda.

ETTB ning 60 mln dollar qiymatidagi birinchi kredit liniyani kichik biznesni qo'llab quvvatlash maqsadida Tashqi iqtisodiy faoliyat (TIF) Milliy banki orqali amalga oshirildi. Ushbu kredit liniyasi orqali umumiy qiymati 96,47 mln dollarlik 21 ta loyixa 1996 yil nihoyasiga etdi.

Bozor munosabatlarining rivojlanishini belgilovchi omillardan biri, bozorda sog'lom raqobat muxitini shakllantirishdan iborat. Shu maqsadda 2002 yilning 7 – 9 avgust kunlari Evropa tiklanish taraqqiyot banki, Jaxon tiklanish va taraqqiyot banki, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Osiyo taraqqiyot banki ishtirokida O'zbekistondagi xususiylashtirish jarayonlari va telekommunikatsiya sohasidagi qonunchilik xolati bo'yicha "aylana stol" tashkil etildi.

1995 – 1996 yillarda bevosita ETTB ishtiroki bilan O'zbekistonda "O'zbeklizing Interneyshnl" lizing kompaniyasi tashkil etildi. Ushbu loyihaga ETTB 0,9 mln.dollar kompaniya ustav kapitalining 15 % ni yo'naltirdi.

ETTB Yaponiya xukumati bilan kelishgan holda O'zbekistonda BAS dasturini amalga oshirdi. Dastur maqsadi O'zbekistonda ishlab chiqarilgan maxsulotlarni sertifikatlashtirish va tashqi bozorga olib chiqishdan iborat. Bu dastur bugungi kunda bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan 10 ta davlatda amal qilib, eksport korxonalarining sertifikatlashtirish bilan bog'liq 50 % harajatlarini qoplaydi.

Osiy taraqqiyot banki (OTB)ning asosiy vazifasi Osiyo va Tinch okeani mintaqasidagi mamlakatlarga iqtisodiy hamda ijtimoiy rivojlanishda ko'maklashish, iqtisodiy o'sishni jadallashtirish, aholi turmush darajasini oshirish, inson resurslarini rivojlantirish, ekologik muammolar, jumladan iqlim o'zgarishi bilan bog'liq masalalarni hal etishda yordam berishdan iboratdir.

1966 yilda tashkil etilgan Osiyo taraqqiyot banki bugungi kunda katta moliyaviy va texnik imkoniyatlarga ega 67 ta davlat, jumladan, Osiyo – Tinch okeani mintaqasining 48 ta, Evropaning sanoati rivojlangan qator mamlakatlari, shuningdek, Kanada va AQSh mazkur bankning a'zolari hisoblanadi. Bank rivojlanish va mintaqaviy hamkorlikka oid loyihalarni moliyalashtirish hamda ushbu sohalarda texnik ko'mak berish bilan birga aholining milliy salohiyati va turmush darajasini oshirishga yo'naltirilgan, puxta o'ylangan ijtimoiy – iqtisodiy siyosatni amalga oshirayotgan mamlakatlarga yordam ko'rsatishga alohida e'tibor qaratmoqda.

**2007 – 2008 yillar davomida Markaziy osiyo davlatlariga qilingan
ajratmalar to'g'risidagi ma'lumotni quyidagi jadvaldan
olishimiz mumkin⁶⁹. mln.evro**

№	Mamlakatlar	2007 yil	2008 yil	1991 – 2008 yillarda
41.	Qirg'iziston	12	12	165
42.	Mongoliya	34	51	102
43.	Tojikiston	26	35	96
44.	Turkmaniston	3	10	123
45.	O'zbekiston	15	33	545
	Jami	90	141	1031

OTBning O'zbekiston bilan uzoq muddatli va samarali hamkorligi bunga yorqin misol bo'la oladi. Mamlakatimiz 1995 yildan buyon ushbu yirik xalqaro moliya tashkilotining teng huquqli a'zovidir.

1996 yildan OTB ning loyixalari O'zbekiston xududida transport, energetika, suv ta'minoti, moliya va ta'lim sohalarida amal qilmoqda. Bugungi kunga qadar OTB tomonidan ajratilgan 1,29 mlrd dollar qiymatidagi qarz mablag'lar va 40,83 mln dollar grant mablag'i texnik yordam dasturi doirasida amal qilmoqda.⁷⁰ Ushbu resurslarning 27 % qishloq xo'jaligi, 23 % ta'lim, 21 % transport va 15 % suv ta'minotida o'zlashtirilmogda. Bozor munosabatlarida mikromoliyalash tizimini rivojlantirish muxim rivojlanish omil bo'lib hisoblanadi. Shu maqsadda 2008 yildan O'zbekistonda OTB ning ikki bosqichli loyihasi amal qila boshladi. Loyihaga asosan ushbu sohani rivojlantirish uchun 2008 yilda 137,4 mln dollar, 2009 yilda 125,9 mln dollar ajratildi.

Shu bilan birga, qiymati 300 million AQSh dollarlik "Suv ta'minoti va kanalizatsiya sohasida multitranshli moliyalash dasturi" 2009 yildan amalga oshirilayotgan yirik loyihalardan biridir. Ilgari qabul qilingan ana shunday loyihani amalga oshirish doirasida Qashqadaryo va Navoiy viloyatlarining 170 ta aholi punktida quvurlar o'tkazilmoqda hamda mavjud uskunalar holati yaxshilanmoqda.

OTB Boshqaruvchilar kengashining 43 – yillik majlisida OTB Prezidenti Xaruxiko Kuroda va Jaxon bojxona tashkilotini bosh kotibi Kunio Mikuriya tomonidan Osiyo – Tinch okeani xududida strategik hamkorlikni ta'minlash maqsadida memorandumini imzolandi. Memorandumning asosiy maqsadi xalqaro savdoni rivojlantirishdan iborat.

Bundan tashqari Osiyo taraqqiyot banki prezidenti O'zbekiston rahbariyatiga OTBning Toshkentdagi forumi yuksak saviyada tashkil qilingani va uni o'tkazishga yaxshi tayyorgarlik ko'rilgani hamda tadbirning samarali o'tishiga yordam bergani uchun samimiy minnatdorlik izhor etdi. OTB Boshqaruvchilar kengashining bu yilgi majlisida Osiyo – Tinch okeani mintaqasi mamlakatlarining jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozidan samarali chiqishi va inqirozdan keyingi rivojlanishi bilan bog'liq qisqa, o'rta va uzoq muddatlarga mo'ljallangan dolzarb

⁶⁹ www.imf.org ETTB ning 2008 yillik xisobotidan

⁷⁰ www.adb.org OTB ning 2009 yillik xisobotidan

masalalar ko'rib chiqildi. Shu maqsadda mintaqaning iqtisodiy barqarorligini oshirish, uning global iqtisodiy boshqaruvga, mintaqaviy integratsiyani kengaytirishga hissa qo'shishi uchun zarur choralarni ko'rish lozimligi hamda bu jarayonlar OTB tomonidan bundan keyin ham qo'llab – quvvatlanishi ta'kidlandi. OTB tomonidan ishlab chiqilgan "Strategiya – 2020" aynan ushbu masalalarni hal etishga qaratilgan. Barqaror iqtisodiy rivojlanishga bevosita daxldor bo'lgan iqlim o'zgarishi oqibatlarini yumshatish va quyosh energiyasidan yanada keng foydalanish majlisida ko'rib chiqilgan muhim masalalar sirasidandir.

OTBning O'zbekistondagi eng yirik loyihalaridan biri kredit uyushmalarini faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan bo'lib, bugungi kunda OTBning ushbu loyihasi natijasida 100 ta kredit uyushmasi depozitida 88 mln AQSh dollarga va 107 mln AQSh dollar kredit portfeliga ega bo'lgan 141000 ta a'zoni birlashtirdi. Bu esa o'z navbatida milliy iqtisodiyotni rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.